<B2>

।। न्यायवार्त्तिकम् ।।

यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो जगाद।

कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः करिष्यते तस्य मया निबन्धः।।

प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रयादिसूत्रं, तस्याभिसम्बन्धवाक्यम्। प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्येवमादि तस्यानुसन्धानवाक्यम्, शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वात्। शास्त्रं पुनः प्रमाणदिवाचकपदसमूहो व्यूहविशिष्टः। पदं पुनर्वर्णसमूहः। पदसमूहः सूत्रम्। सूत्रसमूहः प्रकरणम्। प्रकरणसमूह

आह्निकम्। आह्निकसमूहोऽध्यायः। प*चाध्यायी शास्त्रम्। तत्पदार्थाः प्रमाणादयः। तस्य शास्त्रस्य पदानामर्था प्रमाणादयः। तस्य शास्त्रस्य पदानामर्था प्रमाणादयः षोडशात्मानः। तच्छज्ञस्त्रं पुरुषश्रेयोऽभिधत्ते। प्रत्यक्षानुमानाधिगतवस्तुतत्त्वान्वाख्यानं शास्त्रधर्मः। तस्य विषयः प्रत्यक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्व आध्यात्मिकशक्तिसम्पद्युक्तोऽन्तेवासी। पुरुषः पुनश्चतुर्धा भिद्यते, प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति। तत्र प्रतिपन्न प्रतिपादयिता। इतरे सापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्याः। ते यदेन्द्रियार्थसन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा प्रत्यक्षेण, यदा लिङ्गदर्शनस्मृत्याद्यपेक्षन्ते तदानुमानेन। यदा पुनरुपदेशमपेक्षन्ते तदा शास्त्रं प्रवर्तते। श्रेयः पुनः सुखमहितनिवृत्तिश्च। तच्छ्रेयो भिद्यमानं द्वेधा व्यवतिष्ठते दृष्टादृष्टभेदेन। दृष्टं सुखम्। अदृष्टमहितनिवृत्तिः। अहितनिवृत्तिरप्यात्यन्तिकी चानात्यन्तिकी च। अनात्यन्तिकी कण्टकादेर्दुःखसाधनस्य परिहारेण। आत्यन्तिकी पुनरेकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखहान्या। एकविंशतिप्रभेदभिन्नं पुनर्दुखम्, शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेति। शरीरं दुःखायतनत्वाद् दुःखम्। इन्द्रियाणि विषया बुद्धयश्च तत्साधनभावात्। सुखं दुःखानुषङ्गात्। दुःखं स्वरूपत इति। तस्य हानिर्धर्माधर्मसाधनपरित्यागेन। अनुत्पन्नयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादेन, उत्पन्नयोश्चोपभोगात् प्रक्षयेणेति। पुरुषा रागादिमन्तो वीतरागाश्च। तत्र रागो विषयाभिष्वङ्गलक्षणः। स येषामस्ति ते रागादिमन्तः। वैराग्यं पुनर्भोगानभिष्वङ्गलक्षणम्। तद्येषामस्ति ते वीतरागाः। प्रवृत्तेर्द्वैविध्यं पुरुषभेदानुविधानेन। तेषां पुरुषाणां याः प्रवृत्तयस्ताः पुरुषभेदमनुविधीयमाना उभयरूपा भवन्ति। वीतरागप्रवृत्तिरेकधा। तत्र या वीतरागाणां प्रवृत्तिः सा खल्वेकरूपा अनिष्टप्रतिषेधार्था अनिष्टं हास्याम इत्येवमेव प्रवर्तन्ते, न पुनरेषां क्वचित् अभिष्वङ्गोऽस्तीति। रागादिमत्प्रवृत्तिस्तु द्विरूपा। य एते रागादिमन्तस्तेषां याः प्रवृत्तयस्ता द्विविधा भवन्ति, इष्टानिष्टविषयाधिगमप्रतिषेधार्थाः। इष्टमाप्स्यामीति रागात् प्रवर्तते। अनिष्टं हास्यामीति द्वेषान्निवर्तते। प्रवृत्तेरपि द्वैविध्यं भवति समर्थासमर्थभेदात्। या खलु रागादिमत्प्रवृत्तिः सा समर्था चासमर्था च भवति। इष्टमाप्स्यामीति प्रवर्तमानो यदा प्राप्नोति तदा समर्था, अनिष्टं हास्यामीति प्रवर्तमानो यदा जहाति तदापि समर्था। यदा विपर्ययस्तदासमर्थेति।

तत् पुनः प्रवृत्तेर्द्वैविध्यं प्रमाणस्यार्थवदनर्थकत्वात्। प्रमाणं तावदर्थपरिच्छेदकम्। प्रमाणसामान्यत् प्रमाणप्रतिरूपकमपि प्रमाणमित्युपचर्यते। किं पुनः प्रमाणसामान्यं प्रमाणाभासस्य? सामान्यपरिच्छेदकत्वम्। प्रमाणेनापि सामान्यं परिच्छिद्यते, प्रमाणाभासेनापि। सोऽयं प्रमाता यदा प्रमाणेनार्थमवधार्य प्रवर्तते तदास्य प्रवृत्तिः समर्था भवति। यदा पुनः प्रमाणाभासेनावधार्य प्रवर्तते तदासमर्था। तस्याः पुनरर्थवत्त्वम्, प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्यादि भाष्यम्। परस्परापेक्षित्वादुभयासिद्धिरिति चेत्---न,अनादित्वात्। यदि प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तो प्रवृत्तिसामर्थ्यम्, यदि वा प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः, किं पूर्वं किं वा पश्चादिति वाच्यम्। यदि तावत् प्रमाणतः पूर्वमर्थप्रतिपत्तिः, प्रवृत्तिसामर्थ्यमन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते? अथ पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थमनवधार्यार्थे किमिति प्रवर्तते? तस्मात् प्रवृत्तेः प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तेर्वा पूर्वापरभावो न कल्पत इति। तच्च नैवम्। कस्मात्? अनादित्वात्। अनादिरयं संसार इति

पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः। आदिमति च संसारे एष दोषः, किं पूर्वं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः, उताहो पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति। प्रमाणप्रवृत्तोर्वा बलाबलजिज्ञासायामुभयसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं वाक्यम्। लोकः खलु प्रवर्तमानः प्रमाणेनार्थमवधार्य प्रवर्तते। स च तथा प्रवर्तमानः फलमुपलभते। तत्रेदं चिन्त्यते, किं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः समर्था उताहो प्रवृत्तिरिति। उभयं समर्थं, तन्नान्तरीयकत्वात् फलस्य। अस्य चार्थस्योपदर्शनार्थं वाक्यमिति लोकवृत्तानुवादो वा। सर्वः प्रमाता प्रमाणेनार्थमवधार्य प्रवर्तमानः फलमुपलभत इति लोकवृत्तं तद्वाक्येनानूद्यत इति।

हेयहानोपायधिगन्तव्यभेदाच्चत्वार्थपदानि। हेयं दुःख तद्धेतुश्च। दुःखमुक्तम्। दुःखहेतुरविद्यातृष्णे धर्माधर्माविति। हानं

तत्वज्ञानम्। तत्पुनर्यथावस्थितपदार्थाधिगतिः,तच्च प्रमाणम्। उपायः शास्त्रम्। तदप्युक्तम्। अधिगन्तव्योऽपवर्गः। स पुनरात्यन्तिकी दुःखभावः। एतस्मिश्च चतुर्वर्गे प्रमाणस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थं चेति। कथं पुनरनेन वाक्येन प्रमाणादिचतुर्वर्गः प्रदर्श्यत इति। प्रमाणप्रमेयाधिगतयः श्रुतिगम्याः, प्रमाता तन्नान्तरीयकत्वात्। न हि प्रमातारमान्तरेण प्रमाणं संभवति। तदिदं वाक्यमवयवश उपन्यस्य वर्ण्यते। तत्र प्रमाणत इति तसिर्वचनं वचनविभक्तिव्याप्तिज्ञापनार्थम्। प्रमाणत इतीयं निमित्तप*चमी। अस्याभिधानं वचनव्याप्त्यर्थं विभक्तिव्याप्त्यर्थं च। कथं पुनः प*चमीव्यतिरेकेण तसिर्लभ्यते? लभ्यत इत्याह-- अद्यादावुपसंखयानादिति। तत् किं सिद्ध भवति? वचनाव्याप्त्या संपल्वो व्यवस्था च। प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैः प्रतिपत्तिनिति संपल्वो गभ्यते। प्रमाणेनैवेति व्यवस्था। विभक्तिव्याप्त्या हेतुकरणभावः। प्रमाणादर्थाधिगतिर्भवतीति हेतुत्वम्। प्रमाणेनार्थं साधयतीति साधकतमत्वात् करणार्थः। संपल्वानुपपत्तिर्विशिष्टविषयत्वादिति चेत्-- न, अनभ्युपगमात्। स्यान्मतिरेषा विशिष्टविषयाणि प्रमाणानि। विशेषविषयं प्रत्यक्षं, सामान्यविषयमनुमानमिति। एतावच्चाधिगन्तव्यम्। यदुत सामान्यं विशेषश्च, न च सामान्यविषयं प्रत्यक्षं न जात्वनुमानं विशेषविषयमिति? एतच्चन, अनभ्युपगमात्। न तावत् प्रमाणद्वयं प्रतिपद्यामहे। न विषयद्वयम्। नाप्यसंकरम्। किं कारणम्? प्रमाणानि तावच्चत्वारि। विषयश्च सामान्यविशेषतद्वद्भेदात् त्रेधा। संकरोऽप्येकस्य सर्वैः प्रमाणैरधिगतेरिन्द्रियवदिति। इन्द्रियं खलु अर्थप्रमाशकत्वत् प्रमाणम्। तस्य व्यवस्था संकरश्च। व्यवस्था गन्धादिषु। संकरः पृथिव्यादिषु, द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात्। सत्वायां गुणत्वे च सार्वेन्द्रियं ज्ञानमिति। अधिगतत्वाद् वैयर्थ्यमिति चेत्न, अन्यथा तदधिगतेः। स्यान्मतम्, यदि सङ्कीर्येरन् प्रमाणानि, नन्वेकेन प्रमाणेनाधिगतेऽर्थे द्वितीयं प्रमाणं व्यर्थमापद्येत। अधिगतं चार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टपेषणं स्यात्। न, अन्यथा तदधिगतेः। न ब्रूमो यथा प्रत्यक्षेणार्थोऽधिगम्यते तथानुमानादिभिरपीति। अन्यथा प्रत्यक्षेणेन्द्रियसंबद्धः, इन्द्रियासंबद्धोऽनुमानेन, संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपक्तिरूपमानेन, शब्दोल्लेखनागमेनेति। विषयान्तरे व्यवस्थादर्शनाच्च। न च सर्वस्मिन्नर्थे संपल्वोऽस्तीत्यता न वैयर्थ्यमिति। तस्माद् व्यवस्थितमेतत् तसिर्वचनं वचनविभक्तिव्याप्तिज्ञापनार्थमिति।

प्रमाणास्वरूपावधारणं कर्तव्यम्। किं पुनः प्रमाणस्य प्रमाणत्म्र? किं चोक्तं भवति प्रमाणमिति? उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्, उपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वम्। यदुपलब्धिनिमित्तं तत्प्रमाणमिति। समानत्वादलक्षणमिति चेत्? यद्यंपर्लणिहेतुः प्रमाणम्, ननु प्रमातृप्रमेययोरप्युपलब्धि हेतुत्वाजत् प्रमाणत्वं प्रसज्येत, विशेषो वा वक्तव्य इति। अयं विशेषः, प्रमाणे प्रमातृप्रमेययोश्चरितार्थत्वात्। प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं च चतरतार्थम्। अचरितार्थं तु प्रमाणम्र।

अतस्तदेवोपलब्धिसाधनमिति। अकरणा प्रमाणोत्पत्तिरिति चेत्? नेन्दियार्थसन्निकर्षस्य करणभावात। यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाण जन्यते अकरणा तर्हि प्रमाणोत्पत्तिः प्रान्पोति? न, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य करणभावात्, नामरणा प्रमाणोत्पत्तिविन्द्रियार्थसन्निक्रिर्षमपेक्षमाणाभ्यां प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति नाकरणप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्गः। यदि तर्हि प्रमाणोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्षमपेक्षेते प्रमातृमेये, अथ तर्हि इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पतै किमपेक्षेते इति? तस्मिन्नपीन्द्रियमित्यनादिः कर्तृकरणभावः। यद्यत् पश्चाद् भवति, तत्तत् पूर्वभाविनमपेक्षत इत्यनादिः कर्तृकरणभावो द्रष्टव्यः इति। यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां सद्भ्यां प्रमाण जन्यते, ततः प्रमाणमन्तरेण प्रमातृप्रमेयभावस्यासिद्धत्वात् प्रमातृत्व्र प्रमेयत्वं चानुपपन्नमिति। कथम्? प्रमाणमिति। यथा करकशब्दोऽयं तथा प्रमेयं प्रमातेति च। न च कारकशब्दाः

क्रियासंबन्धमन्तरेणात्मानं लभन्त इतिः न च द्रव्यमात्रं कारकं, न च क्रियामात्रमिति। कारकशब्दो हि प्रवर्तमानः क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते प्रवर्तते। प्रमातृप्रमेशब्दौ च कारकशब्दौ तावन्तरेण क्रियां न प्रवर्तेयातामिति। न, पाचकादिशब्दवत् त्रिकालविषयत्वात्। न ब्रूमः क्रियासंबन्धेनैव कारकशब्दाः प्रवर्तन्ते इति। अपि तु त्रिकालविषया ऐते। यदि क्रियासंबन्धनिमित्ता एव स्युः, न क्रियामन्तरेण प्रवर्तेरन्। क्रियासंबन्धमन्तरेण तु प्रवर्तन्ते। किं पुनर्निमित्म्? सामर्थ्यम्। तच्च त्रिषवपि कालेष्वस्तीति। तस्मादुपपन्नं प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यते, तदुपलब्धि साधनमिति। साधकतमत्वाद् वा न प्रसङ्गः। न चायं प्रसङ्गोऽस्ति प्रमाता च प्रमेयं चोपलब्धिनिमित्तत्वात् प्रमाणं प्रसज्यत इति। कस्मात्? साधकतमत्वात्। साधकतमं प्रमाणम्, न तु प्रमातृप्रमेये।

कः खलफ साधकतमार्थः? साधकतमं प्रमाणमिति केवलं वाक्यमभिधीयते नार्थ इति। भवाभाक्योस्तद्वत्त।न प्रमातरि प्रमेये वाऽसति प्रमा भवति, सति तु भवति। न पुनः सति भवत्येव। प्रमाणे तु सति भवन्ती भवत्येव। स चायमतिशयः साधकतमत्वमुच्यतेऽ यद्वान् वा प्रमिमीते सोऽतिशयः। किंवान् प्रमिमीते? प्रमाणवान्। अयं प्रमाणे सति प्रमिमीते, नासतीति। सतार्वाऽकर्तृत्वं यदभावात्। यस्य चाभावात् प्रमातृप्रमेये न प्रमां कुरुतः सयसेऽतिशयः।

संयोगवच्चरमभाविता वा। यथा वा संयोगः पश्चाद्भावी द्रव्यशक्तिर्भवति, तथा प्रमाणं चरमभावि प्रमातृप्रमययोः प्रमाशक्तिर्भवतीति पश्चाद्भावोऽतिशयः। प्रतिपत्तेरानन्तर्य वा। यद् वा प्रमाणानन्तरं प्रतिपत्तेर्जन्म, स चायमतिशय इति। असाधारणकरणता वा। प्रमाता वाक्त् साधारणं कारण प्रत्यक्षादिज्ञानानाम्। सर्वप्रतिपत्तीनां प्रमेयमप्यशेषयुरूषसाधारणत्वात् तथाभूतम्। प्रमाणं त्वसाधारणकारणत्वात् प्रधानम्। प्राधान्याच्च साधकतमत्वेनामिधीयंत इति। प्रमाकारणसंयोगविशेषकत्वं वा। यो वा प्रमाकारणं संयोगः, तस्य प्रमाणमनुग्रहे वर्तमानमतिशयशब्दवाच्यम्।

अर्थगहणं प्रमाणविषयप्रतिपत्तिप्रतिषेधार्थम्। यतो न प्रमाणविषया प्रतिपत्तिः पुरुषमितिकर्तव्यतायां

प्रयोजयति, किं त्वर्थस्य तथाभावविषया। यदायमर्थसय तथाभावं प्रतिपद्यते, अथ प्रवर्तत इति। उपेक्षणीयवस्तुप्रतिषेधार्थं वा। न ह्युपेक्षणीयवस्तुविषया प्रतिपत्तिः प्ररूषमितिकर्तव्यतायां प्रयोजयति, किं त्वर्थस्य सुखदुःखहेतुभावविषया। यदायमर्थस्य सुखदुःखहेतुभावं प्रतिपद्यते, अथ प्रवर्तत इति। प्रमाणाग्रहणं गम्यमानत्वादिति चेत्-- न, प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात्। अर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादित्यभिधीयमाने गम्यत एवैतत् प्रमाणम इति। न हि काचिदर्थप्रतिपत्तिः प्रमाणमन्तरेण संभवतीति। तच्च नैवम् प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात्। अस्त्ययं प्रमाणशब्दः प्रमाणे वर्तमानः, अस्ति च प्रमाणसामान्यात् प्रमाणाभासेऽपीति। तद् येह प्रमाणेन प्रतिपत्तिः, सा प्रवृत्ति सामर्थ्य प्रतिपादयति प्रमाणम् नेतरदिति। न च प्रमाणग्रहणमन्तरेण निमित्तप*चम्यभिधानं लभ्यते। तेन च प्रयोजनम्। अतश्च प्रमाग्रहणं कृतमिति। अर्थग्रहण सुखदुःखतद्धेतुत्वेन सर्वसंग्रहोऽर्थ्यमानत्वाच्च। सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुः, सर्वश्चार्थ्यते। अर्थ्यमानत्वादर्थ इति। न, व्याघातादविवक्षितत्वाच्च। सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुरिति ब्रुवतो हेयादिभेदाच्चत्वार्यर्थपदानीति व्याहन्येत। न च प्रमाणादिहानु शक्यं कर्तुम्। न च प्रमाणादिहानं विवक्षितम्। तस्मादपव्याख्यानमेतत्। किं तु सुखदुःखत्वेन तद्धेतुत्वेन च यवतां संग्रहस्तेऽभिधीयन्तेऽधिकारत्। न संविदो पग्रहणमनधिकारात्, अकर्मत्वाच्च। न संवद्धेया असुखदुःखत्वात्, अतद्धेतुत्वच्च। नाप्यर्थ्यते(ऽ)फलत्वात्।

सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसंख्येयः। इयानयं प्रमाणविषय इति न परिसंख्यातुं शक्यम् आनन्त्यात्। न, उभयस्य परिसंख्यातत्वात्। एतावानयं प्रमाणार्थो यदुत सुखदुःखे तद्धेतुश्चेति। तच्चोभयं परिसंख्यातम्। अतो न युक्तमानन्त्यान्न परिसंख्यायत इति। प्राणभृद्भेदस्य चापरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येयःप्रमाणार्थ इत्यसंवद्धमुक्तमिति। न, अर्थशब्दस्य प्रयोजनवाचित्वात्। प्रमाणार्थोऽपरिसख्येय इति, प्रमाणप्रयोजनमपरिसंख्येयमित्ययं वाक्यार्थः। कथम्? स एवार्थे केषाि*चत्सुखहेतुर्भवति, केषाि*चद् दुःखहेतुरिति। अर्थवति च समर्थे प्रमाणे अर्थवन्ति भवन्ति समर्थानीति।

अन्यतमत्वार्थः साधकतमत्वार्थो द्रष्टव्यः प्रकरणात्। प्रकरणं हि चतुर्वर्गे प्रमाणं प्रधानमिति वर्तते। यदि पुनर्यथाश्रुति वाक्यमर्थवत् स्यात्, किं प्रमाणसामर्थ्यं वर्णितं स्यात्? तस्माद् यथोक्तं न्याय्यमिति।

प्रमाता स्वतन्त्रः। किं पुनः स्वातन्त्र्यम? कारकफलोपभोक्तृत्वम्, यस्मात् कारकानां फलेनायमभिसंवध्यते।

तत्समवायो। यद् वाऽशेषकारकनिष्पाद्यायाः क्रियायाः पुरुष आश्रयो भवति, तत्प्रयोक्तृत्वम्। इतराप्रयोज्यता वा। यद् वा परिदृष्टसामर्थ्यानि कारकचक्राणि प्रयुङ्क्ते। तैश्च न प्रयुज्यत इति। तत्वपरिसमाप्तिर्विनियोग्यता उपेक्ष्यता वा। याऽसावविसंवादिता, साऽवधारितस्यार्थस्य विनयोगयोग्यता। सुखसाधनु वा दुःखसाधनं वाऽयमर्थ इति ज्ञात्वा विनियोगः सा समाप्तिः तत्प्राप्तिस्तत्प्रतिषेधश्च। यद् वा न सुखसाधनं न दुःखसाधनं न दुःखसाधनं वेत्युपेक्षेति।

किं पुनस्तत् ? सदसती तत्। तस्य भावस्तत्वमिति। अत्र तद् वाच्यं वस्य भाव इति। सदसती तत्, प्रमाणविषयत्वेनाधिकारात्। सदसती प्रमाणस्य विषयावित्यधिकृतम्। तस्मात् सदसती तदिति। तद्भावः सदसत्त्वं, सदसतोः प्रमाणविषयता तत्प्रतिषेधश्च। तयोः खलु सदसतोर्भावो द्विरूपः, विधीयमानः प्रतिषिद्धमानश्च। यदेकत्र विधीयते तदन्यत्र प्रतिषिध्यते। तद्यथा, गन्धवती पृथिवी, अगन्धा आपः इति।

प्रमाणविषयत्वात् सदसतोरविशेषप्रसङ्ग इति चेत्---नानैकान्तात्। तत्र भवेदेषा बुद्धिर्यदि प्रमाणेन सदसती गम्येते। ततः प्रमाणविषयत्वादुभयोरविशेषः प्राप्त इति। तच्च न, अनैकान्तात्। सर्वमिदं गोघटादि द्रव्यजातं प्रमाणगम्यं भेदवच्च। तस्मादनेकान्तोऽयमिति। स्वतन्त्रपरतन्त्रोपलब्ध्यनुपलब्धिकारणभावाच्च विशेषः, सत् खलु प्रमाणस्यालम्बनं स्वतन्त्रं भवति। असत् तु परतन्त्रं प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते। प्रदीपवदिति। तद् यथा प्रदीपः खलु अपवरकादिस्थितं घटादिकमर्थं प्रतिपादयति, तद्वदसदपि प्रतिपादयति। न ह्यसत्प्रतिपत्तावुपायान्तरमास्थीयते। दृश्यमाने हि घटादिकेऽर्थे नानेन समानजातीयं दृश्यान्तरमस्ति। यद्यभविष्यदिदमिवाद्रक्ष्यत। न च दृश्यते। तस्माद्दर्शनाभावान्नास्तीति गम्यते। एवं प्रमाणेनापि सति

प्रमीयमाणे, नानेन समानजातीयं प्रमेयान्तरमस्ति। यद्यभविष्यदिदमिवामास्यत, न तु मीयते तस्मान्मानाभावान्नास्तीति। तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति। तत्रासद्भेदाः स्वातन्त्र्येण न प्रकाशन्त इति नोच्यन्ते। चतुर्वर्गान्तर्भावाद् वा भावप्रप*चवदभावप्रप*चोऽप्युद्दिष्टो वेदितव्य इति। भावोपदेशादेवाभाव उपदिष्टो भवतीति। अतश्च नोच्यन्त इति।

तत्र सच्च खलु षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यते इति। व्यूहः संक्षेपः। त एते सद्भेदा इति सूत्रम्।।

सर्वपदार्थप्रधानः समासो द्वन्द्वः। किमुक्तं भवति? सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति। अन्यथा हि समासान्तरपरिग्रहाद् विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामविज्ञेयता स्यात्। यथावचनं विग्रह इति। यदेव निर्देशे वचनभेदोपादाने प्रयोजनं तदिहापि द्रष्टव्यमिति। प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी। कः पुनः शेषः? कारकारणामविवक्षा शेष इति। यत्र न कारकं कारकार्थो वा विवक्ष्यते, स शेषः। तद्यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति। तत्त्वस्य प्रमाणादिभ्योऽन्यानन्यत्वे दोषः। यदि तावत् प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वम्, न प्रमाणादिज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति प्राप्तम्। किं कारणम्? तत्त्वविशेषणत्वेनोपादानात्, राजपुरुषानयनक्रियावदिति। अथाभेदः? तत्त्वग्रहणानर्थक्यम्। यदि प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रतिपद्यसे, एवं तर्हि तत्त्वग्रहणमनर्थकं संपद्यत इति। नोभयथाप्यदोषादित्येके। यदि तावत् प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं स्यात्, तस्यास्वतन्त्रत्वात् प्रमाणादियोऽपि गम्यन्त इति, कुण्डे बदरवृत्तिवदिति। यथोक्तं कुण्डे बदराणां वृत्तिरिति भावे देशिते भावस्यास्वतन्त्रत्वात् कुण्डे वदराणि वर्तन्त इत्युक्तं भवति, तथेहापि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति प्रमाणादीनां ग्रहणं भावस्यास्वतन्त्रत्वादिति। अभेदेऽपीषुस्थितिवत् तद्भावप्रतिषेधो नार्थान्तरमिति न प्रमाणादिमात्रमुच्यते, अपि त्वर्थान्तरं प्रतिषिध्यते। यथेषोः स्थितिरिति नेषुमात्रं स्थितिः, अपि तु गतिमदर्थान्तरं न भवतीति। तन्न,

अनर्थान्तरत्वासिद्धेः। तत्त्वज्ञानान्निः---श्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म संपद्यते, निःश्रेयसं चाधिगम्यमानं कर्म भवतीति। किं पुनस्तत्त्वम्, किं वा निःश्रेयसमिति? तत्त्वं पदार्थानां यथाव्यवस्थितात्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वम्। यो यथाव्यवस्थितः पदार्थः, स तथाभूतस्य प्रत्ययस्योत्पत्तिरिमित्तं भवतीत्येतत् तत्त्वम्। निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टाभेदाद् द्वेधा भवति। तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानाद् दृष्टं निःश्रेयसम्। न हि कश्चित् पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति। एवं च कृत्वा सर्वेऽपि पदार्था ज्ञेयतयोपक्षिप्यन्त इति। परं तु निःश्रेयसमात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानाद् भवतीति। दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानात्, अदृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वपरिज्ञानादिति न प्रमाणमस्ति। न नास्ति, अर्थस्य तथाभावात्। अर्थ एवायं तथाभूतो यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमधिगम्यते। यदा ह्ययमात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति, अथ संसारं नातिवर्तत इति। एनं चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः।

यदि पुनः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यात्, न मोक्षमाणा मोक्षाय घटेरन्। न हि कस्यचित् क्वचिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति। तस्माद् आत्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुण ज्ञेयमिति। पृथगुपदेशाच्च। यदि च प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात्, तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसं भवेत्, नात्मादि प्रमेयं पृथगुपदिष्टं स्यात्। प्रमायावधारणार्थायां चोत्तरसूत्रप्रक्रियायां प्रमेयस्य विहितत्वदाद्येन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः स्यात्। तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति भाष्यम्।
हेयहानोपयाधिगन्तव्यमेदाच्चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुद्धवा निःश्रेयसमधिगच्छतीति। हेयमिति। हेयं दुःखम्। तस्य निर्वर्तकम् अविद्यातृष्णे धर्माधर्माविति। हानं तत्त्वज्ञानम्। उपायः शास्त्रम्। अधिगन्तव्यो माक्षः एतानि चत्वायार्थपदानि सर्वास्वध्यात्मविद्यासु सर्वाचार्यैर्वर्ण्यन्त इति।

संशयाद्यग्रहणं पृथक् प्रमेयान्तर्भावादिति चेत्-- न, विद्याप्रस्थानप्रभेदज्ञापनार्थत्वादिति। संशयादयः प्रमेयेऽन्तर्भवन्तीति पृथक् ते न वाच्याः। न, विद्याप्रस्थानप्रभेदज्ञापनार्थत्वात्, चतस्त्र इमा विद्या भवन्तीति। ताश्च पृथक्प्रस्थानाः। अग्निहोत्रहवनादिप्रस्थाना त्रयी। हलशकटादिप्रस्थाना वार्ता। स्वाम्यमात्यादिभेदानुविधायिनी दण्डनीतिः। संशयादिभेदानुविधायिनी आन्वीक्षिकीति। तस्याः संशयादिप्रस्थानमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यात्। ततः किं स्यात्? अध्यात्मविद्यामात्रत्वादुपनिषद्विद्यावत् त्रय्यामेवान्तर्भाव इति चतुष्ट्वं निवर्तते। तस्मात् पृथगुच्यन्ते इति।

तत्र संशयस्तावद् वस्तुस्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः। अनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति व्याहन्यते। न व्याघातः, स्वरूपावधादणात्। स्वरूपमस्यावधार्यते अस्ति मे संशयज्ञानमिति। वस्तुस्वरूपु तु नानेन परिच्छिद्यते तदुभयमनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति। स कथं न्यायस्याङ्गं भवतीति? यस्मात् नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते। उपलब्धोऽर्निर्णीतश्चेति व्याघातः। यद्युपलब्धे नानिर्णातः, अथानिर्णीतो नोपलब्धः। उपलब्धोऽनिर्णीतश्चेति व्याहतम्। नास्ति व्याघातः, सामान्येनापलब्धो विशेषतोऽनिर्णीत इति। एवमपि यथोपलब्धस्तथानिर्णीत इति व्याघातानिवृत्तिः। नानिवृत्तिः,

यथा तथेति व्यपदेशात्। सर्वथा निर्णोते यथा निर्णोतस्तथोपलब्ध इत्यनर्थकं स्यात्। तस्मात् सामान्यत उपलब्धो विशेषतोऽनिर्णीत इति। स चायं संशय एवंभूतः प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थं पृथगुच्यते।

अथ प्रयोजनम्। किं पुनः प्रयोजनमिति? येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनमिति लौकिकोऽयमर्थः। केन पुनः प्रयुज्यते? धर्मार्थकाममोक्षैरिति केचित्। वयं तु पश्यामः सुखदुःखाप्तिहानिभ्यां प्रयुज्यत इति। सुखदुःखसाधनभावात् तु सर्वेऽर्थाश्चेतनं प्रयोजयन्ति। तदिदं प्रयोजनं न्यायस्याश्रयः। कं आश्रयार्थः? आधारार्थस्तावन्न भवति। उपकारकत्वमाश्रयार्थः, तत्मूलत्वात् परीक्षाविधेः। प्रयोजने सति परीक्ष्यत इति प्रयोजनं परीक्षां प्रवर्तयतीति। का पुनरियं परीक्षा? न्यायः। कः पुनरयं न्यायः? प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः। किमुक्तं भवति? समस्तप्रमाणव्यापारादर्थाधिगतिर्न्याय इति। नैकैकं प्रमाणमर्थपरिच्छेदहेतुभावेन व्यावतिष्ठमाने न्याय इत्युच्यते, किं तु समस्तानि। सोऽयं विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् परमो न्याय इति वक्ष्यामः। प्रत्यक्षागमाश्रितं चानुमानमिति। प्रत्यक्षागमाश्रितमिति

प्रत्यक्षागमाविरोधि। यदि ह्यनुमानाधिगताऽर्थः प्रत्यक्षागमाभ्यां प्रतिसन्धीयेत, अथ स्फुटतरः प्रत्ययो भवति। यत्र पुनरेतानि प्रमाणानि इतरेतराप्रतिसंहितानि व्यावृत्तानि प्रयुज्यन्ते, न्यायविप्लवोऽसौ लाभपूजाख्यातिकामैस्तीर्थप्रतिरूपकः प्रवादो वर्ण्यते।

यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति। प्रत्यक्षविरुद्धं तावदनुष्णोऽग्निः कृतकत्वाद् घटादिवदिति। कः पुनरस्यानुमानस्य विराधः? अनुमानाविषये प्रयेगः। नायमनुमानस्य विषये प्रयोगः। नायमनुमानस्य विषयः, यस्मिन् विषये एतत्प्रयुज्यते स प्रत्यक्षेणापहृत इति। अपरे पुनरश्रावणः शब्द इति प्रत्यक्षविरोधं वर्णयन्ति। तैस्तु न प्रत्यक्षस्य विषयो ज्ञातो नानुमानस्य विषय इति। किं कारणम्? इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात्। श्रावणत्वं चेन्द्रियवृत्तिः। सा कथं प्रत्यक्षा भवति? आगमविरुद्धम्-- शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खशुक्तिवदिति। कथमिदमागमविरुद्धम्? शुचि नरशिरःकपालमिति ब्रुवता शुच्यर्था वाच्यः, किमुक्तं भवति शुचीति? यदि स्प्रष्टुः प्रत्यवायाभावः, स कस्येति वाच्यम्। यद्यात्मन इति ब्रूयात्, तदागमानुष्ठानतात्पर्येणावस्थानादेवमेतत्। अथ त्रयीविदामिति ब्रूयात्, त्रय्यभ्युपगमाद् विरोध इति वाच्यम्। शुचि नरशिरःकपालमिति च कोऽर्थः? विशेषविधानमेतत्। विशेषविधानं च शेष प्रतिषधति। यदि शचि नंरशिरःकपालं किमशुचीति वाच्यम्। अथ सर्वमेव शुचि, दृष्टान्तो नास्ति सर्वस्य पक्षीकृतत्वात्। अथानुमानविरुद्धं कस्मादनुमानं न भवति? एकस्मिन्ननुमानद्वयसमावेशासंभवान्न विरोधः। न ह्यन्वयव्यतिरेकसंपन्नेऽनुमाने एकस्मिन् वस्तुनि समाविशतः, तस्मान्नानुमानविरुद्धम्। प्रत्यक्षविरोध्यपि तर्हिन प्राप्नोति? न न प्राप्नोति, अन्वयव्यतिरेकोपपन्नस्य

प्रत्यक्षेण बाधितत्वात्। अथोपमानविरुद्धं कस्मान्न भवति? नोपमानविरुद्धं पूर्वप्रमाणविरोधानुविधानात्। उपमानविरेधः पूर्वप्रमाणविरोधानुविधायी, आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं च सारूप्यज्ञानमुपमानमिति वक्ष्यामः। प्रत्यक्षागमयोर्विरोधादुक्तु तदिति।

तत्र वादजल्पौ सप्रयोजनाविति भाष्यम्। तस्य कुत उत्थानम्? तेनाने प्रयोजनेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ता इति। तत्र वादजल्पौ किं प्रयोजनाविति युक्तो विचार इत्यत आह-- तत्र वादजल्पौ

सप्रयोजनविति। तस्मिन् न्यायाभास इति। वितण्डा तु परीक्ष्यते सप्रयोजना निष्प्रयोजना वेति। एके तावद् ब्रुवते निष्प्रयोजना, दूषणमात्रत्वादिति। तच्च नैवं त दूषणमात्रं वितण्डा। किं तर्हि? अभ्युपेत्य पक्षं यो न स्थापयति स वैतण्डिक इत्युच्यते। अथ पक्षमपि न प्रतिपद्यते, उन्मत्तवदुपेक्षणीयो भवति। अथ परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमिति, तादृगेवैतत्। एमस्मिन्नपि चतुर्वर्गं चेत् प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः। चतुर्वर्गो भाष्य उक्तः। अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदुपेक्ष्यः। प्रतिपक्षस्थापनाहीनं च वाक्यं वितण्डेत्युच्यते। तस्याभिधेयं यद्यर्थं प्रतिपद्यते, सोऽस्य पक्षः। अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववद् दोषः इत्युक्तं प्रयोजनम्।।

प्रत्यक्षविषयोऽर्थो द्रष्टान्तः। किमुक्तं भवति? लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति। एवे चात्मादिव्याप्तिरिति। दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्ण्यमाने आत्मादि व्याप्तं भवति। प्रत्यक्षादिविषयतायां चात्मादि त्यक्तं भवति। ततश्चोदाहरणसूत्रं व्याहन्येत। सोऽयं दृष्टान्तः प्रमेयम्, उपलब्धिविषयत्वात्। तस्य पृथगुपदेशो न्यायस्य तन्मूलत्वात् । सति तस्मिन्ननुमानागमौ स्याताम्, असति च न स्यातामिति। पूर्वप्रत्यक्षमर्थमनुभिमीते। पूर्वज्ञातं चार्थं परस्मायाचष्ट इति। नास्तिकस्य च व्याघातोऽभ्युपगमे, अनभ्युपगमे वा। तदुक्तं भाष्य इति।।

अभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्तः अभ्युपगम इदिमित्थम्भूतं चेति। इदमिति सामान्यतः। इत्थम्भूतपिति विशेषतः। तस्य व्यवस्था इदं सांख्येष्वेव, इदं योगेष्वेवेति। सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तर्हि न सिद्धान्तः, अव्यवस्थानात्। न ह्ययं क्वचिद् व्यवतिष्ठत

इति। तच्च न, योऽयं सर्वैरभ्युपगम इयमेव व्यवस्था। तस्य प्रमेयेऽन्तर्भूतस्य पृथग्वयनं वादादिविषयत्वात्। सिद्धान्तभेदे

सति वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्त इति।।

अथावयवयवाः। अवयवा वाक्यैकदेशाः। किं पुनर्वाक्यम्? पूर्वपदस्मृत्यपेक्षोऽन्यपदप्रत्ययः स्मृयनुग्रहेण प्रतिसन्धीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यम्। तस्य भागा एकदेशा इति। ते कियन्तः? यावद्भिः सिद्धिः परिसमाप्यत इति। का पुनरियं सिद्धिः? पदार्थस्य तथाता। का परिसमाप्तिः? विशेषप्रत्ययः। ते समाख्याशब्दैरभिधीयन्ते प्रतिज्ञादय इति। तत्र आगमः प्रतिज्ञेति न युक्तम्, आगमस्य तत्त्वव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य च प्रतिपाद्यत्वात्। आगमाधिगतस्य प्रतिपाद्यत्वादागमः प्रतिज्ञेति न दोषः। य एवार्थ आगमेनाधिगतः, तमेव परस्मायचष्ट इत्यागमः प्रतिज्ञेत्युच्यते। एवं लिङ्गदर्शनमात्रे हेतूपचारात् हेतुरनुमानमिति। यत् तद् द्वितीयं लिङ्गदर्शनं तत्संबन्धस्मृतिव्यक्तिहेतुभावाद्धेतुरित्युच्यते। स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनाद् उदाहरणं प्रत्यक्षम्, यस्मात् पूर्वानुभूतमर्थं स्मरति तं च स्मृतिविषयमुदाहरणत्वेनोपादत्त इति। तेन पूर्वानुभवप्रसिद्धमनुविधीयमान प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमिति। कः पुनरुपमानर्थः? अविप्रतिपत्तिः, तथा प्रत्यक्षे न विप्रतिपद्यते एवमुदाहरणेऽपीति। यथा तथेत्युपमानैकदेशे उपमानोपचारादु उपमानमुपनय इति। उपमानं खलु यथा तथेत्युपदेशोपयोगे सति प्रत्यक्षागमस्मृतिपूर्वकं सारूप्यज्ञानमुपमानमिति तत्रोपमानैकदेशे उपमानमित्युपचरन्ति। सर्वेषामेकार्थसमवाये सामथ्र्यप्रदर्शनं निगमनमिति। कः पुनरेकार्थसमवायः? एकवाक्याध्यारोपः। किं पुनः परमार्थः? इतरेतरसंप्रत्यायितार्थापेक्षित्वम्। एतच्च वक्ष्यामः इति। निगम्यन्तेऽनेन प्रतिज्ञादय एकार्थे संबध्यन्त इति। सोऽयं परमो न्यायः इति। कः पुनः परमार्थः? विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वम्। एकैकशः प्रमाणानि वर्त्तमानान्यविप्रतिपन्नं पुरुषं प्रतिपादयन्ति, वाक्यभावापननि पुनर्विप्रतिपन्नम्, अतोऽयं परम इति। किं पुनरवयवाः प्रमाणान्तरम्, उत तेष्वेवान्तर्भवन्तीति? किं चातः? यदि प्रमाणान्तरम्, परिसंख्यानमयुक्तम्। अथ तेष्वेवान्तर्भवन्ति, पृथगभिधानानर्थक्यमवयवानामिति। न प्रमाणान्तरमिति ब्रूमः। संहतानामेतेषां वाक्यपरतन्त्राणां विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वेन पृथगुपादानमिति। त एतेऽवयवाः प्रमाणेभ्यः पृथग्भवन्तो वादजल्पवितण्डानां प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति, तत्त्वव्यवस्थायाश्चाश्रया भवन्तीति। क आश्रयार्थः? विशेषप्रतिपादकत्वमिति।।

तर्को न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरम्, अपरिच्छेदकत्वात्। प्रमाणं परिच्छेदकम् । न तर्कः। तस्मान्न प्रमाणम्। न प्रमाणान्तरमप्यत एव । प्रमाणविषयविभागात् तु प्रमाणानामनुग्राहकः, यः प्रमाणानां विषयस्तं विभजते। कःपुनर्विभागः? युक्तायुक्ताविचारः, इदं युक्तमिदमयुक्तमिति। यत् तत्र युक्तं भवति तदनुजानाति, न त्ववधारयति। अनवधारणान्न प्रमाणं भवति। तस्योदाहरणं भाष्ये कर्मनिमित्तं जन्मेति। कथं पुनः कर्मनिमित्तता

जन्मनः? भेदवत्त्वात्। कः पुनर्भेदः? सुगतिर्दुर्गतिश्चेति। सुगतौ देवो मनुष्य इति। मनुष्यत्वे पुमान् इतर इति। पुंस्त्वे ब्राह्मणोऽन्य इति। ब्राह्मणत्वे पट्विन्द्रियो मृद्धिन्द्रिय इति । पट्विन्द्रियतायामुच्चाभिजनो नीचाभिजन इति। उच्चभिजनतायां सकलो निष्कल इति। साकल्ये विद्वान् मूर्ख इति। विद्वत्तायां समाश्वासी परित्रस्त इति। समाश्वासे वशी परायत्त इति। दुर्गतावपि तिर्यग्नारक इति। नारकत्वेऽपि कूटशाल्मल्यामयःकुम्भ्यामिति। तिर्यक्तायां गौरितर इति। सोऽयं भेदोऽनेकमवस्थिमनित्यमेकद्रव्यं प्रत्यात्मनियंतं निमित्तमन्तरेण न युक्तः। किं कारणम्? पृथिव्यादीनां सर्वपुरुषासाधारणत्वात् पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वं सर्पात्मकं प्रसज्ये। द्रष्टश्च नियमभेदः। तस्मात् कर्म नियामकमिति। सोऽयमित्थंभूस्तर्क उपलब्धिविषयत्वात् प्रमेयम्।।

निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलम्। कदा पुनर्निर्णयः प्रमाणानां फलं भवति? यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदहेतुभावेन नोपादीयते तदा फलम्, यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणमिति न व्यवतिष्ठे प्रमाणफलभावः। एतच्च वक्ष्यामः-

प्रमया च तुलाप्रमाण्यवत् [२।१।१६]

इत्येतस्मिन् सूत्रे निमित्तद्वयसमावेशादेकं वस्तु द्विशब्दवाच्यमिति। तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति। बद्ध्वा

बुद्ध्वा लोकः प्रवर्तमानः तर्कनिर्णयाभ्यां हेयं जहाति, उपादेयं चोपादत्ते। अस्यान्तर्भावः प्रमाणेषु प्रमेयेषु वा। यदा फलं तदा प्रमेयम्, यदानेन परिच्छिद्यते तदा प्रमाणम्।।

वादो नानाप्रवक्तृक इति। सिद्धान्तभेदानुविधानात् नानाप्रवक्तृकः। प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसान इति। अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम्। अस्य साधनम्। किमुक्तं भवति? अभाभ्यां साघनं वक्तव्यमिति। अन्यतरस्मिन्नधिकरणे निर्णयः। एतच्च वक्ष्यामः। सोऽयं किंरूपो वादः? वाक्यसमूह इत्याह। ननु च

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति श्रूयते। प्रमाणानि च ज्ञानात्मकानि,

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् [१।१।४]

इत्येवमादिना प्रक्रमेण प्रमाणानि ज्ञानात्मकानीत्युक्तम्। तर्कश्चोहः। स चोहो ज्ञानात्मक एव। तस्माद् वाक्यसमूहो वाद इति न युक्तक्। न, प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भशब्दस्य अन्यथाव्याख्यानात्। तच्च सूत्रं वर्णयिष्यन्तो वक्ष्यामः।।

तद्विशेषौ जल्पविण्डे इति। कः पुनर्विशेष? अङ्गाधिक्यमङ्गहानिश्चेति। छलजातिनिग्रहस्थानप्रयोगादधिको जल्पः। स प्रतिपक्षस्थापनाहीनस्तु वितण्डा। एतावता च विशेषेण कथामार्गभेद इति। विषयभेदाच्च भेदः। शिष्यादिविषयो वादः, विष्यमाणविषये जल्पवितण्डे इति।।

अन्यतमलिङ्गधर्मानुविधानेन प्रवर्तमाना अहेतवः सन्तो हेतुवादाभासन्त इति हेत्वाभासाः। ते च निग्रहस्थानम्। निग्रहस्थानप्राप्तानां पुनरेषां पृथगुपदेशो वादे चोदनीयत्वादिति भाष्यम्। यस्मात् किलैते वादे योद्यन्ते अतः पृथगुपदिश्यन्त इति। न, उभयथाप्यसंबन्धात्। न वादे चोदनीयत्वं पृथगुपदेशाविनाभावि, पृथगुपदेशो वा वादे चोदनीयत्वाविनाभावीति। चदि तावद् यः पृथगुपदिश्यते, स वादे चोद्यत इति, सर्वे पदार्था वादे चोदनीयाः प्रसज्यन्त इति। किं कारणम्? सर्वे पृथगुपदिष्टा इति। अथ वादे चोद्यन्ते ये ते पृथगुपदिश्यन्त इति? तदपि न, अनेकान्तात्। न तावन्निग्रहस्थानेभ्यो न्यूनाधिकयोः पृथगुपदेशः, अथ च चोद्यते वाद इति। तस्माद् वादे चोदनीयत्वात् पृथगुपदेशः इति। यत्किि*चदेतत्। एतदेव तु न्याय्यं पृथगुपदेशप्रयोजनं विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वादिति। अथ कस्मात् निग्रहस्थानभावापन्नानां हेत्वाभासानां पृथगुपदेश इति? प्रमाणसामान्यात् पृथगुपदेशः। अथ कस्माद् वादे देश्यन्ते? प्रमाणसामान्यात्। प्रमाणानि वादेऽभिधीयन्ते, प्रमाणसामान्यं च हेत्वाभासेष्वस्ति। अतः प्रमाणसामान्याद् वादेऽभिधीयन्त इति। अथ वादे निग्रहस्थानानि कानिचित् सन्ति कानिचिन्नेति किमयं पदार्थानां नियोगः, अथ तथाभूतानामन्वाख्यानमिति? किं चातः? यदि तावन्नियोग एवं भवतैवं मा भूतेति पदर्थान्नियुज्जानो भावानुपेक्षणीयः। अथ स्वरूपत एवावस्थिताः पदार्थाः, तानानुजानाति भवानिति कस्मान्निग्रहास्थानानि कानिचिद् वादे भवन्ति, कानिचिन्नेति वक्तव्यम्। न लक्षणपरतन्त्रत्वादर्थतथाभावस्येति ब्रूमः। न पदार्था वक्तुर्नियोगमनुविधीयन्ते, यथा तु भवन्ति तथाभूता एवार्था अन्वाख्यायन्ते। सोऽयं लक्षणपरतन्त्रं तत्वमन्वाचक्षाणो नाभ्याख्येयः पदार्था भवता नियुज्यन्त इति, वादस्य

शिष्यादिविषयत्वात्। न च शिष्यादिभिः सह वादं कुर्वाणेनापि अप्रतिभादिचोदाना कार्या, तावदस्याभिधेयं यावदसौ बोधितो भवतीति। प्रमाणप्रतिरूपकत्वात् तु हेत्वाभासानामवरोध इति। किं कारणम्? भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्। पुरुषधर्म एवायं भ्रान्तिरिति। सोऽयं भ्रान्त्या प्रमाणं ब्रुवन् प्रमाणाभासमपि ब्रूते। अतोऽस्य निग्रह इति। कः पुनः शिष्याचार्ययोर्निग्रह इति? विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वम्। न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे कथमवतारः? प्रमाणसामान्यादेव। न्यूनस्यापि प्रमाणसामान्यम्। अधिकस्यापि प्रमाणसामान्यमस्ति। अवयवहीनता चावयवाधिकता च वाक्यस्य भ्रान्त्या भवत इत्यस्त्यवतारः। जल्पवितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीति। विजिगीषुर्ज्ल्पवितण्डाभ्यां प्रत्यवस्थेयः। तस्य यथासंभवं निग्रहस्थानानि वक्तव्यानीति नोपेक्षणीयः।।

छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनम्, परवाक्ये पर्यानुयोगः परिज्ञानार्थमेव केवलम्। छलजातिनिग्रहस्थानानि स्वयं न प्रयोज्यानीति। जातेस्तु स्वयं च सुकरः प्रयोग इति। न, व्याघातात्। स्ववाक्ये परिवर्जनं सुकरश्च प्रयेग इति व्याहतम्। यदि सुकरः प्रयोगः, न स्वावक्ये परिवर्जनम्। अथ स्ववाक्ये परिवर्जनम्, न सुकरः प्रयोग इति व्याघातः। न व्याघातः, प्रश्नापाकरणार्थत्वात्। स्वयं च सुकरः प्रयोग इति किमुक्तं भवति? परेण जातौ प्रयुक्तायां प्राश्निकान् ब्रवीति जातिरनेन प्रयुक्तेति। त एवं प्रत्यनुयु*जीरन् कथं जातिः, कतमा जातिरिति। अतो जात्यभिज्ञः सुखं शक्नोति वक्तुम् एवं जातिः, इयं च जातिरिति। एवं च सुकरः प्रयेग इति। तस्मादेते संशयादयः पदार्थाः प्रमाणे प्रमेये चान्तर्भवन्तो विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थं पृथगुपदिष्टा इति।।

सेयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपः सर्वविद्यानां भवति, प्रकाशकत्वात् प्रदीपः। प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपद्यन्त इति। किमितरासु विद्यासु प्रमाणादीनि न सन्ति? न सन्तीत्याह। कथं न सन्ति? अनधिकारत्। न ता विद्याः प्रमाणादिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्त इति, प्रमाणादिप्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्त इति। उपायः सर्वकर्मणामिति। प्रमाणप्रकाशितानां करणादुपायः। यस्मात् प्रमाणप्रकाशितमर्थमितरा विद्याः कुर्वन्ति। आश्रयः सर्वधर्माणामिति, सर्वविद्योपकारकत्वादाश्रयः। सर्वासां विद्यानमियमुपकरोति, उपकारित्वादाश्रयो राजभृत्यवदिति।।

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यम्। सर्वासु विद्यासु तत्त्वज्ञानमस्ति निःश्रेयसाधिगमश्चति। त्रय्यां तावत् किं तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेयसाधिगम इति? तत्त्वज्ञानं तावदग्निहोत्रादिसाधनानां स्वागतदिपरिज्ञानमनुपहतादिपरिज्ञानं च। निःश्रेयसाधिगमोऽपि स्वर्गप्रप्तिः। तथा ह्यत्र स्वर्गः फलं श्रूयत इति। अथ वार्तायां किं तत्वज्ञानं को व निःश्रेयसाधिगम् इति? भूम्यादिपरिज्ञानं तत्वज्ञानम्। भूमिः कण्टकाद्यनुपहनेत्येतत् तत्त्वज्ञानम्। निःश्रेयसं सस्याधिगमस्तत्फल्म्। दण्डनीत्यां किं तत्वज्ञानं को वा निःश्रेयसाधिगम इति? सामदानभेददण्डानां यथाकालं यथादेशं यथाशक्ति विनियोगस्तत्वज्ञानम्। निःश्रेयसमपि पृथिवीविजय इति। इह त्वध्सयात्मविद्यायामात्मादिज्ञानं तत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसाधिगमाऽपवर्गप्राप्तिरिति।

यत् पुनः प्रमाणादितत्वज्ञानान्निःश्रेयसम्, न तद् विवक्षितम्। मदमानादिनिमित्तत्वाद् वादादिपरिज्ञानस्य नाभिसंबन्धो निःश्रेयसेनेति केचित्। न चानभिसंबद्ध प्रतिपादयतीति अयंक्तमुक्तं प्रमाणादितत्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति। न, सूत्रार्थापरिज्ञानात्। सूत्रार्थ नो न व्यज्ञासीः, यत एवं प्रत्यपत्थाः। क एवं सूत्रार्थं वर्णयन्ति प्रमाणादिपदार्थतस्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति? अपि तु यत्परिज्ञानान्निःश्रेयसं तदनन्तरसूत्रे वक्ष्यामः। उक्तं च आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति। यच्चेदमुच्यते, मदमानदिनिमित्तभूता वादादय इति, एतच्च न, असति भावात् सति चाभावात्। असति वाददिज्ञाने रागादयः सनकादीनां भवन्ति, सति च तत्त्वविदां न । तस्मान्न निमित्तं वादादिपरिज्ञानं रागादीनामिति।।१।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

न तत्त्वपरिज्ञानादपवर्ग उभयथा दोषात्। यदि तावत् तत्त्वज्ञानानन्तरमेवापवर्गः स्यात्, तद्वतामवस्थानं न स्यात्। तद्वतां चावस्थानं दृष्टम्, कुतः? शास्त्रसम्प्रदायाविच्छेदात्। संप्रदायो नाम शिष्याचार्यसंबन्धस्याविच्छेदेन शास्त्रप्राप्तिः। यदि तत्त्वज्ञानादनन्तरमपवर्गः स्यात्, शास्त्रसम्प्रदायो विच्छिद्येत। यस्य यदा तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं स तदैवापवृक्त इति। अथोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽवतिष्ठते, न तत्त्वज्ञानं कारणम्, सत्यप्यभावात्, सत्यपि तत्त्वज्ञाने

यस्याभावान्नापवृज्यते सोऽन्योऽर्थ इति। कारणं हि नाम तस्य तद्भवति यस्मिन् सति यद्भवति, यस्मिश्चासति चन्न भवति। अनधिगतार्थपूर्वकत्वं वा शास्त्रस्य स्यात्। अथ तत्त्वज्ञानानन्तरमपवर्गे वातपुत्रीयं शास्त्रं प्राप्नोति, न

तत्त्वदृक्पूर्वकमिति---न, निःश्रेयसस्य परापरभेदात्। यत्तावदपरं निश्रेयसं तत् तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति। तथा चोक्तम्,

जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षायासाभ्यां विप्रमुच्यते इति।

अयं शास्त्रार्थ इति। परं तु निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् क्रमेण भवति। क्रमप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रम्--
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषभिथ्याज्ञानानामित्येवमादि।।

एतत्संबन्धेनैवा[र्थेना]र्थवत्। पदार्थस्तु वक्तव्यः। तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्तं प्रमेयं ज्ञेयम्। तस्मिन् मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्तते। को वृत्त्यर्थः? विषयार्थः। तत्रायं भेदः। तत्र आत्मनि तावन्नास्तीति। आत्मातावदस्तित्वेन प्रमाणसामर्थ्यात् समधिगतः। अस्तित्वेन समाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः। तस्यानुपपत्तिः सदसतोः सारूप्याभावादिति चेत्--न, प्रमाणमम्यतोपपत्तेः। न हि सदसती सरूपे यतोऽसत्साम्यादसद्धर्माध्यारोपेणात्मनि मिथ्याप्रत्ययः स्यत्। तच्च नैवम्, प्रमाणगम्यतोपपत्तेः। सदसतोः प्रमाणगम्यत्वं सारूप्यम्, क्रियागुणव्यपदेशः। तद्रहितता च विशेषः। सोऽयमसद्धमान् सत्यात्मनि समारोप्य विपर्येति, नास्त्यात्मेति। एवम् अनात्मनि शरीरे आत्मेति। किं पुनरनात्मनः शरीरादेरात्मना साधर्म्यं यत एतद् भवति अनात्मन्यात्मेति। अहङ्कारविषयत्वं सामामन्यम्। इच्छाद्याधारतानाधारतेति विशेषः। यथैवात्मा अहङ्कारस्य विषयः, तथा शरीरादयोऽपि। कथं पुनः शरीरे अहङ्कारः? शरीरवाचकशब्दसामानाधिकरण्यात् शरीरेऽहङ्कारो गौरोऽहमित्येवमादिः। इच्छाद्याधार आत्मा न शरीरादय इति विशेषः। एतच्चोपरिष्टात् प्रतिपादयिष्यामः। सोऽयमात्मधर्मान् इत्छादीन् शरीरादिष्वध्यारोप्य विपर्येति अहमेत इति। एवं सामान्यविशेषधर्मपरिज्ञाने सति तद्विपरीतधर्माध्यारोपेण विपर्ययः सर्वत्र भवतीति। कः पुनरयं विपर्ययः? अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः। शेषं भाष्ये।।

त हमे दुःखादयो मिथ्याज्ञानपर्यवसाना अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसार इति। कः पुनरयं संसारः? दुःखादीनां कार्यकारणभावः। स चानादिः, पूर्वापरकालभावस्यानियमात्। न च शक्यं वक्तुं पूर्वं दुःखादयः पश्चान्मिथ्याज्ञानम्, पूर्वं वा मिथ्याज्ञानं पश्चाद् दुःखादय इति। यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैतीति। कथमपायः? समाने विषये तयोर्विरोधात्।

यस्मान्मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानं चैकस्मिन् विषये विरूध्येते, वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात्। न ह्येकं वस्तु द्विरूपं भवति। तस्मान्मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यत इति। कथं पुनः पूर्वोत्पन्नं मिथ्याज्ञानं पश्चाद्भाविना तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते? मिथ्याज्ञानस्यासहायत्वात्। मिथ्याज्ञानमसहायमतो निवर्तत इति। सम्यग्ज्ञानस्य पुनर्विषयः सहायीभवति। कस्मात्? तथात्वेनावस्थानात्। तथाभूतोऽसौविषयो यथा तत्र तत्त्वज्ञानमिति। प्रमाणान्तरानुग्रहाच्च। आगमानुमानादि च प्रमाणं तत्त्वज्ञानस्य सहायीभवति। यदा ह्ययमागमानुमानयोः प्रतिसंहितयोर्विषयं भावयति समाहितोऽनन्यमनाश्चिन्तयति, ततोऽस्य विपच्यमाने ध्याने विविक्तायां ध्यानभावनायां तस्मिन्नर्थे तत्त्वप्रतिबोधि ज्ञान प्रत्यक्षमुत्पद्यत इति। सोऽयमागमानुमानप्रत्यक्षाणां विषयं प्रतिपद्यमानस्तत्त्वमेतदिति प्रतिपद्यते। तत्त्वप्रतिपत्तेरस्य मिथ्याज्ञानं निवर्तत इति। निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने न पुनस्तद्विषयं मिथ्याज्ञानमुत्पद्यते विरोधादित्युक्तम्। कः पुनर्विरोधः? सहासंभव। मिथ्याज्ञानाभावे

रागादयोऽपयन्तीति कार्यकारणभावादेव। कारणं मिथ्याज्ञानम्, कार्या रागादयः। न हि कारणेऽसति कार्यमुत्पत्तुमर्हतीति। ये तावदनुत्पन्ना रागादयस्ते कारणाभावान्मा भूवन्। ये तूत्पन्नास्ते कथम्? तेषामपि वैराग्यान्निवृत्तिः। किं पुनर्वैराग्यम्? भोगानभिष्वङ्गलक्षणमित्युक्तम्। असक्तिश्च सक्तिं बाधते। तत्पुनर्वैराग्यं कथं भवति? तत्त्वज्ञानाद् विषयदोषदर्शनादिति। दोषाभावे प्रवृत्त्यभावः। यदास्य सम्यग्ज्ञानवतो दोषा अपयन्ति, अथ दोषाभावे प्रवृत्तिर्निवर्तते। का पुनरियं प्रवृत्तिः? धर्माधर्मौ, जन्मसाधनत्वात्। नास्मिन् सूत्रे क्रिया प्रवृत्तिशब्देनोच्यते,

अपि तु धर्माधर्मौ, तत्साधनभावात्। जन्मसाधनं धर्माधर्मौ न प्रवृत्तिः क्षणिकत्वात्। धर्माधर्मयोस्तु प्रवृत्तिशब्दः प्रवृत्तिसाधनत्वात्। यौ तावदनागतौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषाभावादभावो युक्तः। यौ वर्तमानौ तयोर्न युक्तः। किं कारणम्? निर्दोषस्यापि भावात्। निर्दोषाऽप्ययमवतिष्ठते धर्माधर्मयोश्च फलमुपभुङ्क्त इति। न, अनागतयोः

साधनाभावेनेष्टत्वात् न ब्रूमो यौ वर्तमानौ धर्माधर्मौ तौ दोषाभावान्न भवत इति, अपि तु यावनागतौ तौ कारणाभावान्नोत्पद्येते इति। वर्तमानयोः पुनः कार्यावसायात् प्रक्षयः। यौ तु वर्तमानौ धर्माधर्मौ तयोर्यदावसानिकं

कार्यं तेन व्यावृत्तिः। प्रवृत्त्यभावे जन्माभावः। अत्रापि धर्माधर्मयोः व्यावृत्तयोर्यदन्यच्छरीरं तन्न भवति। न पुनर्वर्तमानं न भवतीति। अथ वर्तमानस्य कथं निवृत्तिः? संस्कारक्षयात्। यावदस्य स्थितिहेतुः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातोऽवतिष्ठते, तावत् तिष्ठतीति। जन्माभावे दुःखाभाव इति निरायतनस्यानुत्पत्तेः, न हि निरायतनं दुःखमुत्पत्तुमर्हतीति। एतच्च तदाहुः, यावदात्मनि धर्माधर्मौ तावदायुः शरीरमिन्द्रियाणि विषयाश्चेति। सोऽयं मिथ्याज्ञानादिना कलापेन सर्वतो वियुक्तो विमुक्त इत्युच्यते।।

तत्त्वज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम्। स्वरूपतस्तु यथाव्यवस्थितपदार्थाधिगतिरित्युक्तम्। कस्मात् पुनरयं हाता सुखदुःखे जहाति, न पुनः सुखमादाय दुःखं जहातीति? विवेकहानस्याशक्यत्वात्। विवेकहानमशक्यं कर्तुम्। अतः सुखमुपभोक्तुकामेन दुःखमपि भोक्तव्यम्। दुःखं वा जिहासता सुखमपि हातव्यम्, सविषान्नवदिति। सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति। अनुषङ्गोऽविनाभावः, यत्रैकं तत्रेतरदिति। समाननिमित्तता वानुषङ्गः, यानि वा सुखसाधनानि तान्येव दुःखसाधनानीति। समानाधानता वानुषङ्गः, यत्र सुखं तत्र दुःखमिति। समानोपलभ्यता वानुषङ्गः, येन सुखमुपलभ्यते तेन दुःखमपीति।।२।।

<B2>

।। वार्त्तिकम्।।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति भाष्यम्। प्रवृत्तेस्त्रैविध्यं कुतः? अर्थस्य तथाभावात्। नामी पदार्था वक्त्रा त्रेधा व्यवस्थाप्यन्ते एवं भवतेति। किं त्वर्थ एवायं तथाभूतो येन त्रेधा भवतीति। नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देश इत्ययुक्तम्, घ्राणादिसूत्रव्याघातात्।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि

[१.१.१२]इति लक्षणमुक्तम्। न चेदं नामधेयेनोद्देशमात्राद् भिद्यते। मात्रग्रहणसामर्थ्यादप्रसङ्गः। पदार्थाभिधानमात्रमित्युक्तम्। न च घ्राणादीनां पदार्थाभिधानमात्रत्वम्, कारकशब्दत्वात्। कारकशब्दा एते ध्राणादीनीति, तस्मान्नोद्देशत्वप्रसङ्गः। उद्दिष्टस्य विभागो द्वेधा भवति, लक्षितस्यालक्षितस्य च। लक्षितस्य

छलादेः। अलक्षितस्य प्रमाणादेरिति। अथोद्दिष्टविभागद्वारेण सूत्रम्---प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति।।

सूत्रार्थो निगदेनैव व्याख्यातः। उद्धिष्टस्य विभागानर्थक्यम्, व्याघातात्। त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः इत्युक्तम्।

उद्धिष्टविभागश्च न त्रिविधायां शास्त्रप्रवृत्तावन्तर्भवति। तस्मादुद्दिष्टविभागो न युक्तः। न, उद्दिष्टविभागस्य उद्देश एवान्तर्भावात्। उद्दिष्टविभाग उद्देश एवान्तर्भवति। कस्मात्? लक्षणसामान्यात्। समानं लक्षणं नामधेयेन पदार्थामिधानमात्रमुद्देश इति। किं पुनर्विभागेन प्रयोजनम्? नियमः। यदि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि [१.१.३]इति विभागो न क्रियेत नियमो न गम्येत, चत्वार्येव प्रमाणानीति। लक्षणतश्चतुष्ट्वाधिगतिरिति चेत्---न, लक्षणस्य इतरेतरव्यवच्छेदहेतुत्वात्। स्यादेषा बुद्धिर्लक्षणतः प्रमाणचतुष्ट्वं गम्यत इति, यस्मात् चतुर्णां लक्षणमुक्तमिति। न, लक्षणस्येतरेतरव्यवच्छेदहेतुत्वात्। लक्षणं खलु लक्षयं पदार्थं समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छिनत्ति, नियमं तु न शक्नोति कर्तुमन्यार्थत्वात्। अन्यासंभवस्य ततोऽनधिगतेः। न हि लक्षणतोऽन्यासंभवोऽधिगम्यते। ततश्चतुर्णामनभिधाने

चतुर्णां लक्षणोपदेशे स्यात् संशयः---किं विद्यमानानि न लक्षितानि, उताहो अविद्यमानानीति। तस्मात् संशयनिवृत्त्यर्थं युक्तो विभागोद्देश इति।।

अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षमिति। अयं च सूत्रविवक्षायाम् अव्ययीभावः समासः। अन्यथा तु वस्तुनिर्देशो न समासः। समासे हि अक्षस्यति षष्ठी न श्रूयेत। कः पुनरत्र समासः? प्रादिसमासोऽयं द्रष्टव्यः प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति, यथोपगतो गोभिरूपगुरिति। एवमनुमानादिष्वपि द्रष्टव्यम्। मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनोऽर्थस्य प्रश्चमान्मानमनुमानमिति न युक्तम्, फलाभावात्। एवस्मिन् व्याख्यानेऽफलम् अनुमानं प्राप्नोति। किं कारणम्? अर्थस्य मितत्वात्। नैष दोषः। मितेन लिङ्गेन अर्थस्य पश्चान्मानं यतो भवतीति ब्रूमः। भवतु वायमर्थो लैङ्गिकी प्रतिपत्तिरनुमानमिति। ननु च फलाभावो दोष उक्तः? न दोषः, हानोपादानोपेक्षाबुद्धीनां फलत्वात्। सर्वं च प्रमाणं स्वविषयं प्रति भावसाधनम्, प्रमितिः प्रमाणमिति। विषयान्तरं प्रति करणसाधनम्, प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम्। यदि भावसाधनः प्रमाणशब्दः,किं फलम्, विषयस्याधिगतत्वात्? उक्तं फलं हानादिबुद्धय इति। ज्ञाते तभ्दावात्। ज्ञाते खल्वर्थे त्रिविधा बुद्धिर्भवति हेयो वोपादेयो वोपेक्षणीयो वेति। केचित् तु सन्निकर्षमेव प्रत्यक्षं वर्णयन्ति। न तन्याय्यम्, प्रमाणाभावात्। सन्निकर्ष एव प्रमाणमिति न प्रमाणमस्ति। उभयं तु युक्तम्, परिच्छेदकत्वात्। उभयं परिच्छेदकं सन्निकर्षो ज्ञानं च। एकान्तवादिनस्तु दोष इति।।

सामीप्यमानमुपमानमिति न युक्तम्, उपमानस्यान्यथाव्याख्यानात्। समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थः

[भा १.१.६] इत्युक्तम्, इदानीं तूच्यते सामीप्यमानमुपमानमिति। ननु व्याघातः? नास्ति व्याघातः, सामीप्यमानेन समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तेरिष्टत्वात्। यस्मादयमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी आगमप्रत्ययाहितस्मृतिपूर्वकं गवा सादृश्यं प्रत्यक्षेण प्रतिपद्य अस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रतिपद्यते। तस्मादव्याधात इति।।

शब्दविषया प्रतिपत्तिः शाब्दं प्रमाणम्। फलं तदेव।।

केचित् तु क्रमे प्रयोजनं वर्णयन्ति, आदौ--प्रत्यक्षग्रहणं प्राधान्यात्। तदनन्तरमनुमानं तत्पूर्वकत्वात्। तदनन्तरमुपमानं तत्साधर्म्यात्। तदनन्तरं शब्दो महाविषयत्वादिति। तच्चायुक्तमिति अपरे मन्यन्ते, क्रमाभिधानस्य

न्यायप्राप्तत्वात्। न्यायप्राप्तं क्रमाभिधानं क्रमवर्णवृत्तित्वाद् वाच इति। महाविषयतायां च शब्दस्यादावभिधानप्रसङ्ग

इति। एतच्चायुक्तम्, क्रमवर्णवृत्तित्वाद् वाचोऽयुगपदभिधानं युक्तम्। पूर्वापराभिधाने तु न साधनमेतत्। तस्मादन्यो न्यायो वक्तव्यः। स चायं न्यायः, प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यात्। महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश इति। न, उभयं महाविषयं शब्दः प्रत्यक्षं च। कथमिति? प्रत्यक्षेणापि सामान्यविशेषतद्वतां ग्रहणम्, शब्देनापीति। तत्र किं शब्दस्यादावुपदेशो भवत्र, आहोस्वित् प्रत्यक्षस्येति? प्रत्यक्षस्येति युक्तम्। किं कारणम्? सर्वप्रमाणानां प्रत्यक्षपूर्वकत्वादिति।।

किं पुनरेतानि प्रमाणानि संप्लवन्ते, अथ प्रतिप्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इति? उभयथा दर्शनम्। तच्च प्रमाणत इत्यत्रैव दर्शितम्।।

सेयं प्रमितिः प्रत्क्षपरेति। प्रत्यक्षेणाधिगतेऽर्थे आकाङ्क्षाभावात् तत्परा। यथायं लौकिकोऽमुत्राग्निरित्याप्तोपदेशादग्निं प्रत्याहितप्रत्ययस्तं देशं गच्छति। प्रत्यासीदन् पुनर्धूमविशेषणं धूमाङ्गत्वेन व्यवस्थितं हुतभुजं प्रतिपद्यते। आसन्नतरस्त्विदानीमिन्द्रियार्थसन्निकर्षवशादग्नावग्निप्रत्ययं करोति। तदा निराकाङ्क्षो भवति। तस्मात् प्रधानं प्रत्यक्षमिति। यत्र संप्लवस्तत्रैवम्। यत्र पुनर्व्यवस्था तत्र प्रधानगुणभावो न

चिन्त्यत इति ।।३।।

।। इति त्रिसूत्रीवार्त्तिकम्।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

अथेदानीं विभक्तानां लक्षणवचनमिति लक्षणमुच्यते। तत्र इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येवमादि सूत्रम्। सूत्रार्थस्तु समानासमानजातीयविशेषकत्वम्। अथ पदानामर्थः। कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति? इन्द्रियेणार्थस्य सन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति। इन्द्रियाणि पुनर्वक्ष्यमाणकाणि। अर्थाश्च। सन्निकार्षः पुनः षोढा भिद्यते। संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति। तत्र चक्षुरिन्द्रियम्, रूपवान् घटादिरर्थः। तेन सन्निकर्षः संयोगः, तयोर्द्रव्यस्वभावत्वात्। अद्रव्येण तु तद्गतरूपादिना संयुक्तसमवायः, यस्मात् चक्षुषा संयुक्ते द्रव्ये रूपादि वर्तत इति। वृत्तिश्च समवायः। एवं रूपादिवृत्तिना सामान्येन

संयुक्तसमवेतसमवायः सन्नि कर्षः। एवं घ्राणादिषु गन्धवदादिद्रव्येण संयोगः। तत्ममवेतेषु गन्धादिषु संयुक्तसमवायः। तद्वृत्तिषु च सामान्येषु संयुक्तसमवेतसमवायः। शब्दे च समवायः।।

अय खलु शब्दः संयोगविभागयोनिराद्यः। तत्र कतमः शब्दः संयोगयोनिः कतमश्च विभागयोनिरिति? आकाशवृत्तिः संयोगः कारणम्। गुणकर्मस्वारब्धव्येषु सापेक्ष इति सापेक्षो न निरपेक्ष इति। किमपेक्षते? भेर्याकाशसंयोगस्तावत् शब्दस्यासमवायि कारणम्, तस्यानुग्रहे भेरीदण्डसंयोगो दण्डगतवेगापेक्ष इति। यदि पुनर्भेरीदण्डसंयोग एव शब्दस्य कारणं स्यात्, व्यधिकरणः संयोगः शब्दकारणमिति सर्वत्र शब्दस्योत्पत्तिप्रसङ्गः।

विभागजविभागाच्च शब्दः। वंशदलविभागानुगृहीताद् वंशदलाकाशविभागाच्छब्द इति। स उत्पन्नः शब्दः सर्वदिक्कानि शब्दान्तराणि करोति। तान्यपि प्रत्येकं शब्दान्तराणि तावत् यावत् कर्णशष्कुलीमानाकाशदेश इति।

यः कर्णशष्कुलीमत्याकाशदेशे समवैति, स समवायादुपलभ्यते। तद्गतेषु च सामान्येषु समवेतसमवायादिति। समवाये चाभावे च विशेषणविशेष्यभावादिति। सोऽयं सन्निकर्षशब्दः सेयोगसमवायविशेषणविशेष्यभावव्यापकत्वादुपात्त इति। सोऽयं सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणं भवतीति

लक्षणत्वेनोच्यते।।

यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणत्वादुपदिश्यते, अत्यल्पमिदमुच्यते। अन्यान्यपि प्रत्यक्षस्य कारणानि बहूनि सन्ति। तान्यपि वक्तव्यानि तद्यथा---आत्ममनःसंयोगः इन्द्रियमनःसंयोगः विषयप्रकाशसंयोगः विषयस्थं रूपम् विषयसंयोगिस्थं च महत्त्वम् अनेकद्रव्यवत्तवम् उपलब्धिफलः संस्कर इति। कस्मात्? तभ्दावे भावात् तदभावे चाभावादिति। तद् यदि कारणभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणम्, एतान्यपि कारणान्तरापि

वक्तव्यानि। नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु समानासमानजातीयविशेषणार्थम्। यत् प्रत्यक्षस्यासाधारणं कारणं तदभिधीयते, न पुनः साधारण कारणं निवर्त्यत इति। इन्द्रियमनःसंयोगस्तर्हि असाधारणत्वादुपसंख्येयः, न ह्ययमनुमानादिज्ञानानां कारणत्वेन संभवति। न, अनेनैव तस्योक्तत्वात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणेन इन्द्रियमनःसंयोग उक्तो वेदितव्यः। किं कारणम्? उभयोरसाधारणत्वात्। न च यावदसाधारणं कारणं सर्वं तद् वक्तव्यमिति सूत्रार्थः। अपि तु अन्यतरेणापि भिद्यत इत्यन्यतरोपादानम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं वा विशेषकत्वात्। यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते विज्ञानं तस्यान्यतरद् विशेषकं भवति। इन्द्रियमर्थो वा तद्विशेषकम्, तेन व्यपदेशात्। यस्मादिदं विज्ञानमिन्द्रियेणवा व्यपदिश्यते अर्थेन वा, रूपविज्ञानमिति वा वक्षुर्विज्ञानमिति वा। न पुनरिन्द्रियमनःसंयोगेन व्यपदिश्यते। न हि भवति

रूपालम्बने विज्ञाने मनोविज्ञानमिति। यदा त्वात्ममनःसंयोगान्मानस्यो बुद्धयः संप्रवर्तन्ते तदात्मना व्यपदिश्यन्ते मनसा वा। यच्चासाधारणं कारणं तद् व्यपदेशभाग् भवति। तद्यथा, ऋवादिकारणसन्निधानात् प्रादुर्भवन्नङ्कुरो न त्वादिभिर्व्यपदिश्यते, अपि त्वसाधारणेन बीजेन व्यपदिश्यते यवाङ्कुर इति, तथेहापीत्यदोषः।।

इन्द्रियमनसोः संयोगस्य वा अग्रहणम, भेदेऽभेदात्। यस्मात् प्रत्यक्षज्ञानभेदे इन्द्रियमनःसंयोगो न भिद्यत इति। यद्यभेदादग्रहणं इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तह्यग्रहणम् एकेन्द्रियग्राह्येषु अभेदादिति प्राप्तं यथा शुक्लो गौर्गच्छतीति? न, उक्तोत्तरत्वात्। उक्तोत्तरमेतत्--नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमिति। अनभ्युपगमाच्च। इन्द्रियमनः-

संयोगस्य चाग्रहणं समानत्वात्। केन समानत्वादिति वाच्यम्। आत्ममनःसंयोगेन समानत्वात्। किं पुनस्तत्? व्यपदेशाभाव इत्युक्तम्। अतीन्द्रियाधारता वा सामान्यम्। यथा वात्ममनःसंयोगोऽतीन्द्रियाधारः, एवमिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति। विषयावृत्तित्वं वा। यथा वात्ममनःसंयोगो विषयावृत्तिः तथेन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति। मनोवृत्तित्वं वा। यथा वात्ममनःसंयोगो मनोवृत्तिरेवमिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति। तस्मादिन्द्रियमनः-
संयोगस्यात्ममनःसंयोगसामान्यादन्यतराभिधानेन व

चरितार्थत्वादनभिधानमिति।।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्ययुक्तम्, इन्द्रियस्याप्राप्यकारित्वात्। अप्राप्यकारिणी चक्षुः श्रोत्रे इति एके। तत्र च न्यायं ब्रुवते, अप्राप्यकारि चक्षुः सान्तरग्रहणात् पृथुतरग्रहणाच्चेति। सान्तरस्यार्थस्य विप्रकृष्टेशावस्थितस्य ग्रहणं दृष्टम्, न तु चक्षुषस्तेनार्थेन प्राप्तिरस्ति, भूतविशेषस्येन्द्रियभावात्। य एवायं कृष्णसारलक्षणो भूतविशेषः स बाह्यभूतविशेषप्रसादानुगृहीतस्तत्तृष्णापूर्वककर्मापेक्षः चक्षुरित्युच्यते। तथा चोक्तम्--रूपोपलब्धिसंवर्तकेन कर्मणा तत्तृष्णापूर्वकेण चक्षुरभिनिर्वृत्तमतो रूपोपलब्धेः कारणं भवतीति। एवं रोषेषु। न च भूतविशेषानुगृहीतस्य गोलकस्य प्राप्तिर्विषयेण अस्ति। तस्मात् सान्तरग्रहणादप्राप्यकारीति। अपरे तु सान्तर इति ग्रहणं हेतुं वर्णयन्ति। न हि प्राप्यकारिषु घ्राणादिषु सान्तर इति ग्रहणं दृष्टम्, दृष्टं तु चक्षुषि।।

पृथुतरग्रहणाच्च। राष्ट्रवनादिरूपं च महदुपलभ्यते, न चाक्ष्णोस्तथा पृथ्ववभास इति।

दिग्देशब्यपदेशाच्च। यदि प्राप्यकारि चक्षुर्भवेत्, दिग्देशव्यपदेशी न स्यात्। नहि प्राप्यकारिषु घ्राणादिषु एतदस्तीति।

सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणाच्च। यत् खलु गतिमभ्दवति तत् तां गतिमभिन्दत् सन्निकृष्टमाशु प्राप्नोति, विप्रकृष्टं चिरेण। शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं दृष्टम्, तस्मादप्राप्यकारीति।।

यत् तावत् सान्तरग्रहणादिति, तदयुक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः। सान्तरग्रहणमिति कोऽर्थः? किं तावत् सान्तरस्य ग्रहणमप्राप्तस्य ग्रहणमित्ययमर्थः, आहोस्वित् सहान्तरेण ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति? अस्तु तावत् पूर्वः अप्राप्तस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति। नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव, ततश्च हेत्वभावः। किं कारणम्? हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेन

आक्षिप्तत्वात्। एतदुक्तं भवति, अप्राप्यकारि चक्षुः, अप्राप्यग्रहणादिति न प्रतिज्ञार्थाद् मिद्यते। अथ ब्रूषे सहान्तरेण

ग्रहणमिति। किं तदन्तरं नाम, यच्चक्षुषा विषयेण सहोपलभ्यते इति? किमाकाशमभावो द्रव्यान्तरं वा?

यद्याकाशम्, तन्न चक्षुषो विषयः। न ह्याकाशं चक्षुर्ग्राह्यम्, अरूपत्वादिति। अथ रूपवद्द्रव्यान्तरमन्तरशब्दवाच्यम्, तस्य व्यवधायकत्वात् तेन सह ग्रहणं न युक्तम्। अथाभावोऽन्तरशब्दवाच्यः? स स्वतन्त्रश्चक्षुर्विषयो न भवतीति तेन सहोपलब्धावनैकान्तिकम्। न चान्या गतिरस्ति। तस्मात् शून्यमभिधानं सान्तरग्रहणादिति। यैरपि विद्वस्यमानैः

सान्तरग्रहणादित्यस्य सान्तर इति ग्रहणमित्येतद्व्याख्यानं क्रियते, तदप्ययुक्तम्, सान्तर इति

ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात्। अन्यथैव सान्तर इति ग्रहणं भवति, शरीरावधिनिमित्तत्वात्। शरीरमवधिं कृत्वा सान्तरनिरन्तरे भवतः, न पुनरिन्द्रियप्राप्त्यप्राप्त्यपेक्षे। यत्र शरीरमिन्द्रियं चोभयमर्थेन संबध्यते तत्र निरन्तरमिति ग्रहणं भवति। यत्र पुनः इन्द्रियामात्रे संबन्धः तत्र सान्तर इति। तस्मात् सान्तर इति ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात् न सान्तरग्रहणादप्राप्यकारित्वं सिध्यतीति।।

यदपि पृथुताग्रहणादिति तदप्ययुक्तम्, संबन्धमात्रेण महदण्वोर्ग्रहणात्। संबन्धमात्रेणैव महति वाणौ वा विषयभेदानुविधायी प्रत्यय उपजायते। तस्मादचोद्यमेतदपीति।।

यत् पुनरेतदुक्तं दिग्देशव्यपदेशादिति, तदपि शरीरावधिनिमित्तत्वेन प्रत्युक्तम्। यत्रेन्द्रियं शरीरं चार्थेन संबध्यते तत्र दिग्देशव्यपदेशो न भवति, दूरान्तिकानुविधानं वा। यत्र पुनरिन्द्रियमेव केवलं संबध्यते तत्र शरीरमवधिं कृत्वा संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं तभ्दूयस्त्वं वापेक्षमाणस्य दिग्देशप्रत्ययाः सन्निकृष्टविविप्रकृष्टप्रत्ययाश्च भवन्तीति।।

यत् पुनरेतत् शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणादिति, तदपि न, अनभ्युपगमात्। को हि स्वस्थात्मा शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं प्रतिपद्यते? कालभेदस्याग्रहणान्मिथ्याप्रत्यय एष उत्पलदलशतव्यतिभेदवदिति। कथं पुनरवगम्यते कालभेदाग्रहणनिमित्त एष युगपत्प्रत्ययो न पुनरेकालग्रहणनिमित्त एवेति? इदमनुमानम् आवरणानुपपत्तेरिति। यद्यप्राप्यकारि चक्षुर्भवति, न कुड्यकटादेरावरणस्य सामर्थ्यमस्तीत्यावरणानुपपत्तिः स्यात्। न च व्यवहितार्थोपलिब्धिरस्ति। तस्मात् नाप्राप्यकारि। दूरान्तिकानुविधानं चानुपलब्ध्युपलब्ध्योर्न स्यात्। अप्राप्य चक्षुरर्थं गृह्णातीति यदिदमर्थस्य दूरे अग्रहणम् अन्तिके च ग्रहणमुभयमेतत् न स्यात्। दृष्टं तु। तस्मात् नाप्राप्यकारि। विषयीभावादिति चेत्--तच्च नैवम्, संबन्धव्यतिरेकेण तु विषयीभावानभ्युपगमात्। अथापीदं स्यात् यः चक्षुषोर्विषयभवत्यर्थः स उपलभ्यते। यस्तु न भवति नासाबुपलभ्यते इति। न च व्यवहितानां दूरावस्थितानां वार्थानां चक्षुषो विषयीभावोऽस्ति, तस्मात् न ते गृह्यन्ते इति। तच्च नैवम्, संबन्धव्यतिरेकेण विषयीभावानभ्युपगमात्। कः पुनः संबन्धव्यतिरेकेण विषयीभावः? केवलं भवतां संज्ञामात्रं भिद्यते नार्थ इति। मयोच्यते संबन्ध इति। भताभिधीयते विषयीभाव इति। न कश्चिद् विशेष इति।।

अथ प्राप्यकारित्वे चक्षुषः किं प्रमाणम्? इन्द्रियत्वमेव। प्राप्यकारि चक्षुः इन्द्रियत्वात् घ्राणादिवत्। घ्राणादीन्द्रियं प्राप्यकारि दृष्टम्। तथा च चक्षुः। तस्मात् प्राप्यकारीति। अथ पुनर्न किि*चदपीन्द्रियं प्राप्यकारि प्रतिपद्यते, तदा सर्वाणि पक्षीकृत्य करणत्वादिति वाच्यम्। कारणं वास्यादि प्राप्यकारि दृष्टम्। तथा चेन्द्रियाणि। तस्मात् प्राप्यकारीणीति।।

अथ पुनर्वैयात्यात् सर्वानेवार्थानप्राप्यकारिणः प्रतिपद्यते, तदा कथम्? सोऽपि दृष्टसामर्थ्यानां कारणानां सर्वत्र कार्यानुत्पत्त्या प्रत्यवस्थेयः। यदि ख्ल्वेतानि कारणानि परस्परप्राप्त्यनपेक्षाणि स्वयमनुपजातशक्तिकानि कार्यमारभन्ते इति कस्मात् कार्यं सर्वत्र न भवतीति वक्त्यव्यम्। अतो न करणमप्राप्यकारि अस्तीति। अनेकदण्डचक्राद्युदाहरणं लोके इति। तस्माद् व्यवस्थितमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति।।

अथ ज्ञानग्रहणं किमर्थम्? सुखादिव्युदासार्थम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः। तद्व्युदासार्थमाह--- ज्ञानमिति। तच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं विषयनामधेयेनाभिधीयते इति भाष्यम्। तत्प्रतिषेधार्थमाह--अव्यपदेश्यमिति। यदिदमनुपयुक्तशब्दार्थसंन्धस्य विषयभेदानुविधायि ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्। कृतशब्दार्थ संबन्धस्यापि तदुत्पत्तिकाले तादृगेव।।

अपरे तु अव्यपदेश्यमित्यनेनानुमानं निराकुर्वन्ति। तच्च नैवम्। कस्मात्? इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति वचनात्। न

ह्यनुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति। अतो न प्रसङ्गानुमान इति।।

ग्रीष्मे मरीचय इति भाष्यम्। तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते--अव्यभिचारीति। किमिदं व्यभिचारि? यदतस्मिस्तदिति भवति। किं पुनरत्र व्यभिचारि, किमर्थः, आहो ज्ञानमिति? एके तावद् वर्णयन्ति--अर्थस्य व्यभिचारः, अर्थस्तु तथा न भवतीति तद्व्यभिचारात् तद्विषयं ज्ञानमपि व्यभिचारीत्युच्यते इति। तच्च नैवम्। कस्मात्? अर्थस्य तथाभावात्। यत् तदुदकादिज्ञानमुपजायते मरीचिषु स्पन्दमानेषु न तत्रार्थो व्यभिचरतीति। न हि

ते न मरीचयो न वा स्पन्दन्ते, किं तु ज्ञानं व्यभियारति, अतस्मिस्तदिति भावादिति। न हि तत्रोदकमस्ति। तांस्तु मरीचीन् इन्द्रियोपधातदोषादिन्द्रियेणालोच्य विपर्येति इति ज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्येति।।

दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थ पश्यन्नावधारयतीति भाष्यम्। तद्व्युदासार्थमाह---ध्यवसायात्मकमिति। न, संशयस्यानिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्। न हीन्द्रियार्थसन्निकर्षात् संशयज्ञानं भवति, अपि तु मानसः प्रत्ययः। संशीतिः संशय इति। तच्च नैवम्। संशयस्योभयनिमित्तत्वात्। उभयं तु संशयनिमित्तम् आत्मान्तःकरणसंयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्चेति। तत्र यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षानवधारणपूर्वकं मनसानवधारणं तदिह संबध्यते। तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिति। पूर्व तु न संबध्यते, यदात्मान्तःकरणसंयोगाद् भवतीति। तस्मादस्ति विषयो विशेषणस्येति युक्तमक्तं व्यवसायात्मकमिति।।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येवमादिलक्षणम् आत्मादिषु सुखादिषु च नास्ति, मनसोऽनिन्द्रियत्वादतोऽव्यापकमेतत् प्रत्यक्षलक्षणमिति। कथं पुनरिन्द्रियं मनो न भवति? इन्द्रियसूत्रेऽपठितत्वात्। पृथक् च विधानात् नास्ति मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणम्। ततश्च नेन्द्रियं मन इति। न नैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो भविष्यन्तीति। प्रत्यक्षश्चैते, नानुमानिकाः लिङ्गाभावात्। न हि लिङ्गमन्तरेणानुमेयोऽर्थो गम्यते। नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकं सुखादीनाम्। न च तेषामप्रमेयत्वम्। न चान्या गतिरस्ति। तस्मात् कर्तव्यं सुखादीनां प्रत्यक्षेण ग्रहणोपसंख्यानमिति।।

कश्चैवमाह--न प्रत्यक्षा सुखादय इति? इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षवाद्याह--नैष दोषः, मनस इन्द्रियत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति। यत् तु सूत्रेऽनभिधानं तद् वैधर्म्यात्। वैधर्म्यं सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वे। सर्वविषयं मनः। असर्वविषनयाणीन्द्रियाणि। सर्वविषयत्वं तु मनसः, स्मृतिकारणसंयोगाधारकत्वादात्मवत्। सुखग्राहकसंयोगाधारत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्च आत्मवत्। भौतिकाभौतिकत्वं तु न, विरोधात्। न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति। कार्यधर्मावेतौ भौतिकत्वम् अभौतिकत्वं च। न च कार्यं मनः। तस्मान्न भौतिकं नाप्यभौतिकमिति। श्रोत्रे चासंभवः। यदि भौतिकाभौतिकत्वलक्षणाद् वैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः, श्रोत्रमपि तर्हि न पठितव्यम्, न हि श्रोत्रं भौतिकं न चाप्यभौतिकमिति। स्वार्थे प्रत्ययाधानमिति चेत्---न, प्रत्ययवैयर्थ्यात्। स्यादेषा बुद्धिः स्वार्थिक एष प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति। तच्च न, प्रत्ययवैवर्थ्यात्। न हि भौतिकमित्यनेन आकाशे कश्चित् तद्धितार्थो जन्यते। तस्माद् व्याहतमतत् स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति।।

यत् पुनरेतत् पृथगभिधानं नास्तीति। न नास्ति, अयुगपज्ज्ञनोपपत्तेरिति। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् [१.१.१६] इत्युक्तम्। तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करणत्वमिति।।

सगुणानामिन्द्रियभावो वैधर्म्यमित्येतदपि न युक्तम्, श्रोत्रानभिधानप्रसङ्गादेव। तस्मात् सर्वासर्वविषयत्वं वैधर्म्यमित्येतदेव च ज्यायः।।

तन्त्रान्तरसमाचाराच्च मन इन्द्रियमिति। तन्त्रान्तरेषु मन इन्द्रियमिति पठ्यते। तच्चेह न प्रतिषिद्धम्। अप्रतिषेधादुपात्तं तदिति न , शेषाभिधानवैयर्थ्यदोषात्। शेषाण्यपि इन्द्रियाणि तैः परिपठितानि। तस्मात् तान्यपि न वक्तव्यानि, यद्यप्रतिषेधादुपादानं भवतीति। न, तन्त्रयुक्त्यनवबोधात्। न भवता सन्त्रयुक्तिः परिज्ञायते। परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति

हि तन्त्रयुक्तिः। न च यस्य स्वपक्षपरिग्रहो नास्ति, तस्य स्वमतं परमतं वा विद्यते। भवता च परमतानुरोधेन सर्वं स्वमतं निवार्यते इति। तन्निवारणात् स्वमतं परमतमित्येतदेव न स्यात्। तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति। तदुपपन्नम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिषु ज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम्।।

समस्तमसमस्तं चेदि सन्देहः। किमिदं प्रत्यक्षलक्षणं समस्तमाहो असमस्तमिति सन्देहः। कुतः? उभयथा दर्शनात्, समस्तं च लक्षणं भवति व्यस्तं च। इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् [१.१.१०]इति

व्यत्तलक्षणम्। एकशः प्रतिपादकत्वात्। तथा समानानेकधर्मोपपत्तेः [१.१.२३]इत्येवमादि च व्यस्तम्। समस्तं पुनः

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् [१.२.१०]। समस्तेनानेन छलं लक्ष्यते। प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् [१.१.६] इति च। लक्षणं चेदम्। अतः सन्देहः, किं समस्तम्, उतासमस्तमिति ?

समस्तमित्यह। यस्मादेकशोऽनुमानसुखशाब्दविपर्ययसंशयज्ञानानि निवर्तन्ते इति।
यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येवमाद्यकशः पदमभिधीयते, यो य एकैकेन पदेनार्थः संगृहीतः स स प्रत्यक्षः स्यादिति। तेन पूर्वोक्तानामनुमानादीनां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः स्यादिति। एवं द्वयोः पदयोरूपादाने पदद्वयेनोपत्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। एवं त्रयाणां पदानामुपादाने तैरूपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। एवं चतुर्णां पदानामुपादाने तैरूपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। तस्मादेकद्वित्रिचतुष्पदपर्युदासात् प*च पदपरिग्रहेण त्रिंशत्कोटीर्व्युदस्य समस्तं लक्षणमित्युच्यते। तत्रैकपदपरिग्रहेण तावत् प*च कोटयः। द्विपदपरिग्रहेण दश। त्रिपदपरिग्रहेणापि दशेव। चतुष्पदपरिग्रहेण पञ्च। एकत्रिंशत्तमी पुनः समस्तपरिग्रहेणोपात्तेति। कस्मात्? विशेषविधिप्रतिषेधयोः शेषप्रतिषेधविध्यभ्यनुज्ञाविषयत्वात्। अयं खलु विशेषविधिः प्रवर्तमानः शेषं प्रतिषेधयति, यथा दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीति। विशेषप्रतिषेधश्च शेषाभ्यनुज्ञाविषयो भवति, यथा वामेनाक्ष्णा न पश्यामीति, तथेहाप्येकदेशाभ्युपगमे शेषप्रतिषेधः, शेषविधानं वा गम्यत इति व्यवस्थितं प्रत्यक्षमिति।।

अपरे पुनर्वर्णयन्ति---ततोऽर्थाद् विज्ञानं प्रत्यक्षमिति। तन्न, ततोऽर्थादिति, यस्यार्थस्य यद्विज्ञानं व्यपदिश्यते यदि तत एव तभ्दवति नार्थान्तरात्, तत् प्रत्यक्षम्। एतेनानुमानादिज्ञानमपक्षिप्तं भवति। न हि तत एव तभ्दवति। किं तर्हि ? ततश्चान्यतश्च तभ्दवति। अत्र तावदर्थग्रहणं न कर्तव्यम्। ततो विज्ञानमित्युच्यमाने गम्यत एव तदर्थादिति। अवधारणार्थोऽर्थशब्द इति चेत्, स्यान्मतिरेषा अवधारणार्थोऽर्थशब्दो भविष्यतीति, यदुक्तं भवति तत एवेति, तदुक्तं भवति ततोऽर्थादिति। तन्न युक्तम्, एकपदस्याप्यवधारणार्थस्य दृष्टत्वात्, अब्भक्ष इति यथा। एतेनैवानुमानादिव्युदासोऽपि प्रत्युक्तः। यत् पुनरेतत् संवृतिज्ञानमनेनापक्षिप्तमिति, तदेतन्न बुध्यामहे कथं तत् अपक्षिप्तमिति। यदि ब्रूषे रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्य व्यपदिश्यत इति, अतो न ततो भविष्यतीत्यपक्षिप्तमिति, तन्न युक्तम्। न हि रूपादिभ्य उत्पन्नं विज्ञानं घटस्य व्यपदिश्यते। रूपादिभ्य उत्पन्नं रूपादीनां घटाद् विज्ञानं घटस्येत्यतो न प्रसङ्ग। अथाप्ययं मनोरथो न रूपादिव्यतिरिक्ता घटादय इति, मनोमोदकोपयोगमात्रमेतत्। यथा तु तद्व्यतिरिक्ता घटादयः, तथा वक्ष्यामः। सर्व च स्वविषयाद् विज्ञानं भवतीति ततोग्रहणमनर्थकमिति। ननु च मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भवति, न ह्यतस्मात् तद् भवतीति। किं तर्हि? अतस्मिस्तभ्दवतीति। न भवता मिथ्याज्ञानमपि व्यज्ञायि। ततोग्रहणम् अर्थग्रहणं चान्तरेण विज्ञानमात्रमवशिष्यते। तथा च न लक्षणमुक्तं स्यात्। सर्वं च ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात्। यद्यप्येतत्सूत्रं यथाश्रुति भवति, तथा ग्राह्यग्राहकविज्ञानयोरयुगपद्भावाज्ज्ञानमप्रत्यक्षं स्यात्। नाशोत्पादौ सममिति चेत्? तच्च न, उदाहरणाभावात्। न हि समं नाशोत्पादे किश्चिहरणमस्ति। विनष्टश्चार्थः प्रत्यक्ष इति स्यात्। तुल्यमिति चेत्---स्यान्मतिर्भवतां युगपदवस्थाने किमुदाहरणमिति? तच्च नैवम्,

उक्तोत्तरत्वात्। उक्तोत्तरमेतत् स्फाटिकादिसूत्रे इति।।

अपरे तु मन्यन्ते प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति। अथ केयं कल्पना? नामजात्यादियोजना। यत् किल न नाम्नाभिधीयते, न च जात्यादिभिर्व्यपदिश्यते विषयस्वरूपभेदानुविधायि परिच्छेकमात्मसंवेद्यं तत् प्रत्यक्षमिति। ते इदं प्रष्टव्याः, अथ

प्रत्यक्षशब्देन कोऽर्थोऽभिधीयते इति? यदि प्रत्यक्षम्, कथमवाच्यम्? अथ प्रत्यक्षमवाचकस्तर्हि प्रत्यक्षशब्दः। अथ प्रत्यक्षशब्देन सामान्यमुच्यते इति, एतदपि सामान्यं किं प्रत्यक्षव्यतिरे आहोस्विदव्यतिरेकीति? यदि प्रत्यक्षव्यतिरेकि? न प्रत्यक्षमुक्तम्। अथाव्यतिरेकि? कथं नोक्तम्? कल्पनापोढशब्देनापि यदि प्रत्यक्षमुच्यते,

तदा व्याघातः। अथ नोच्यते, तथापि कल्पनापोढशब्दोच्चारणं व्यर्थम्। प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति च वाक्यम्। अथास्य वाक्यस्य कोऽर्थः? यदि प्रत्यक्षम्, व्याघातः। कथम्? प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति चानेन वाक्येनाभिधीयते,

न चाभिघेयमिति कोऽन्यो भदन्ताद् वक्तुमर्हति? अथ न प्रत्यक्षमस्यार्थः, वर्णोच्चारणमात्रं तह्यये तद्वाक्यं प्रत्यक्षं कल्पनापेढमिति। अनित्यादिशब्दविषयत्वाच्च न सर्वथा अवाच्यम्। अनित्यं प्रत्यक्षं दुःखं शून्यम् अनात्मकं च प्रत्यक्षम्। एषां चेत् शब्दानां विषयतामुपयाति, कथमवाच्यम्? अथ स्वरूपतो न व्यपदेश्यमित्यय

कल्पनापोढशब्दार्थः? सर्वेऽर्थास्तर्हि प्रत्यक्षाः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्? न हि कश्चित् सुशिक्षितोऽपि पदार्थानां स्वरूपं निर्देष्टुं शक्नोति, असामयिकत्वात्। सर्वस्य च वस्तुनो द्वावाकारौ सामान्याकारो विशेषाकारश्च। तत्र

वस्तु सामान्येनैवआकारेणाभिधीयते, न विशेषाकारेण। न च तथानभिधानात् नोक्तं भवति। न हि मनुष्यशब्दस्य ब्राह्मणो न वाच्यः। ये तु तस्यासाधारणधर्माः पुरुषान्तरव्यावृत्तप्रत्ययहेतवो न तैः सहाभिधीयते। न च तैः

सहानभिधानान्नोक्तो भवतीति। एवं प्रत्यक्षम् अपि सामान्यविशेषाकारवत्, तस्य विशेषाकारेण नाभिधानम्, सामान्याकारेण त्वभिधानमेव। यदि च विशेषाकारेणानभिधानम्, यत् तल्लक्षणं प्रत्यक्षस्य, न केवलं प्रत्यक्षस्य, त्रेलोक्यस्यैतल्लक्षणम्। एवं च प्रत्यक्षस्य लक्षणं नीक्तं स्यात्। अथ कल्पनापोढशब्देन प्रत्यक्षस्य स्वरूपमभिधीयते,

एवमपि अनिवृत्तो व्याघातः, स्वरूपं चानभिधेयम्, अनेन च शब्देनोच्यत इति। अथानेन शब्देन नैव किि*चदभिधीयते, किमस्य शब्दस्योच्चारणसामर्थ्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति? अप्रतिपादकत्वान्मूकस्तप्नसदृशमेतत्। एवं यथा यथेदं लक्षणं विचार्यते, तथा तथा न्यायं न सहते इति।।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति। एतदपि संशयाद्युत्पत्ति निमित्तत्वादलक्षणमिति। तथा चोक्तं प्रत्यक्षसूत्रं वर्णयब्दिरिति।।

एतेन प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षमनःप्रकाशविशेषेषु सत्स्विति प्रत्युक्तम्। तथा श्रोत्रादिवृत्तिरिति। किं कारणम्? प*चपदपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्, यत्रान्यतमपदपरिग्रहो नास्ति, तत् प्रत्यक्षाभासमिति। एवमनेन न्यायेन यान्यप्यनुक्तानि लक्षणानि तान्येतस्मात् लक्षणात् न भिद्यमानानि न लक्षणानीति। व्याख्यातं प्रत्यक्षलक्षणमिति।।४।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति। अथेत्यानन्तर्ये। अनुमानविशेषणार्थं सूत्रम्। तत्पूर्वकमनुमानमित्यनेन

समानासमानजातीयेभ्योऽनुमानं व्यवच्छिद्यते इति। तानि ते तत् पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम्। यदा तानीति विग्रहः,

तदा समस्तप्रमाणाभिसंबन्धात् सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति। पारम्पर्येण पुनस्तत् प्रत्यक्ष एव व्यवतिष्ठते इति प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुक्तं भवति। यदापि विग्रहः ते द्वे पूर्वे यस्येति, ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वे यस्य प्रत्यक्षस्य तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति। कतरे द्वे प्रत्यक्षे? लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षम्, लिङ्गदर्शनं च द्वितीयम्। बुभुत्सावतो द्वितीयात् लिङ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यक्त्यनन्तरकालं स्मृतिः, स्मृत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमयं धूम इति। तदिदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुगृह्यमाणं लिङ्गपरामर्शरूपमनुमानं भवति।।

कः पुनरनुमानार्थः? अनुमीयतेऽनेनेति करणार्थः। किं पुनरस्य फलम्? अग्निविषया प्रतिपत्तिरिति। कथं पुनरन्यविषयं करणमन्यविषयां क्रियां करोति? न हि शाल्यादिविषयस्य मुसलादेः करणस्य श्यामाकेष्वभिमतिर्भवति। न, अनियमात् इत्येके। यद्विषयं करणं तद्विषया क्रियेति न नियमोऽस्ति। दृष्टा हि वृक्षादिविषयस्य छेदनस्यावयवेषु क्रिया। वृक्षश्छिद्यते अवयवेषु च्छिदा भवति। क्वचित् पुनर्यद्विषयं करणं तद्विषयैव क्रिया। यथा तण्डुलाः पच्यन्ते, पाकस्तेष्वेव। क्वचित् पुनरात्मैव भवति कर्ता करणं च। क्रिया च तस्यैव। तद्यथा वृक्षस्तिष्ठतीति। किमुक्तं भवति? वृक्षः स्वात्मना तिष्ठतीति। किमुक्तं भवत्यात्मनेति? यस्मादयं स्वस्थितौ कारकान्तरं न प्रयुङ्क्ते इति। एवमन्यविषयस्य करणस्यान्यविषया क्रियेति। क्वचित् पुनर्यद्विषयं प्रमाणं तद्विषयैव क्रिया, यदा स एवार्थः प्रमीयत इति। किं पुनस्तस्य प्रमीयते, प्रमितत्वात्? प्रमीयते हेयत्वेनोपादेयत्वेनोपेक्षणीयत्वेन वावगम्यते इति।।

तन्न, प्रमाणफलयोर्विषयभेदानभ्युपगमात्। यदा पुनस्तत्पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकमिति, तदा भेदस्याविवक्षितत्वात् लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनानन्तरं लिङ्गदर्शनसंबन्धस्मृतिभिर्लिङ्गपरामर्शो विशिष्यते, तस्य तत्पूर्वकत्वात्। किं पुनस्तैरनुमीयते? शेषोऽर्थ इति। अनुमानमित्यत्र किं कारकम्? भावः करणं वा। यदा भावः, तदा हानादिबद्धयः फलम्। यदा करणम्, तदा शेषवस्तुपरिच्छेदः फलमिति।।

लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृतिर्लिङ्गदर्शनं वेति सन्देहः। एके तावद् वर्णयन्ति लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृतिरनुमानमितरैर्लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनादिभिरनुगृह्यमाणा। अपरे पुनर्मन्यते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमितरैरनुगृह्यमाण इति। वयं तु पश्यामः, सर्वमनुमानम्, अनुमितेस्तन्नान्तरीयकत्वात्। प्रधानोपसर्जनभावविवक्षायां तु लिङ्गपरामर्शात् अनन्तरं शेषार्थप्रतिपत्तिरिति, तस्मात् लिङ्गपरामर्शो न्याय्य इति। स्मृतिर्न प्रधानम्। किं कारणम्? स्मृत्यनन्तरमप्रतिपत्तेः। न हि भवति यत्र धूममद्राक्षं तत्राग्निमद्राक्षम् इति। एतस्याश्च स्मृतेरनन्तरं तस्मादग्निरिति शेषार्थग्रह इति युक्तं वक्तुम्। तस्मात् स्मृत्यानुगृह्यमाणो

लिङ्गपरामर्शोऽभीष्टार्थप्रतिपादको भवतीति। एवं चोपनयस्यार्थवत्ता। यदि चायं स्मृत्यानुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं भवति, एवं सति उपनयोऽर्थवानिति। यदि चायं स्मृत्यानुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं भवति, एवं सति उपनयोऽर्थवानिति। एवं च सति वाक्याङ्गत्वमुपनयस्योक्तं भवति। तस्माद् व्यवस्थितम् एतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति।।

यदि प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति। प्रत्यक्षपूर्वको भावनाख्यः स्मृतिहेतुः संस्कारो निर्णयश्च प्रत्यक्षफलत्वादनुमानं प्रसज्यते इति। नैष दोषः, विज्ञानस्याधिकृतत्वात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तते इति तेन न संस्कारेऽतिप्रसङ्गः। निर्णयस्तूभयथा, कदाचिद् प्रमाणं कदाचित् फलम्। स्वविषयपरिच्छेदकत्वात् फलम्। शेषपरिच्छेदकत्वात् प्रमाणमिति।।

त्रिविधमिति। अन्वयव्यतिरेकी, अन्वयी, व्यतिरेकी चेति। तत्रान्वयव्यतिरेकी विवक्षिततज्जातीयोपपत्तौ विपक्षावृत्तिः, यथा अनित्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद् घटादिवदिति। अन्वयी विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति विपक्षहीनः, यथा सर्वानित्यत्ववादिनामनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति। अस्य हि विपक्षो नास्ति। व्यतिरेकी विवक्षितव्यापित्वे सति सपक्षाभावे सति विपक्षावृत्तिः, यथा नेदं जीवच्छरीरं निरात्मकम्, अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति।।

अथा वा त्रिविधमिति, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति। पूर्वं साध्यम्, तद् व्याप्त्या यस्यास्तीति तत् पूर्ववत्। साध्यसजातीयः शेषः, स यस्यास्ति तत् शेषवत्। पूर्ववन्नाम साध्यव्यापकम्। शेषवदिति तत्समानेऽस्ति।

सामान्यतश्चादृष्टम्। चशब्दात् प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेति। एवं चतुर्लक्षणं प*चलक्षणमनुमानमिति।।

अथ वा त्रिविधमिति। पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति। तत्र पूर्ववन्नाम यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते इति भाष्यम्। किं पुनरिदमुक्तं भवति कारणेन कार्यमुनमीयते इति? यदि तावदयमर्थः, कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यते इति? तन्नास्ति, न हि कारणं गृहीत्वा कश्चित् स्वस्थात्मा कार्यं प्रतिपद्यते इति। तथा च व्याहतं भवतीति। अथ पुनरेवमनुमीयते यत्र कारणं तत्र कार्यमिति? एतदपि नास्ति, कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वात्। तन्तवः स्वावयवेषु अंशुषु, पटस्तन्तुष्विति। कारणदर्शनाच्च कार्यमनुमीयते इति ब्रुवाणोऽनुमानमुद्रां भिनत्ति। का पुररियमनुमानमुद्रा? नानुपलब्ध न निर्णीते न्यायः प्रवर्तते इति। यति कारणदर्शनात् कार्यमनुमीयते, अनुपलब्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते इति स्यात्। तथा च व्याहतं स्यात्, नानभ्युपगमात्। क एवमाह कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यते इति? को वा ब्रवीति यत्र कारणं तत्र कार्यमिति। कार्यं तु कारणविशेषत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयते इति

सूत्रार्थः। तथा च न मुद्राभेद इति। एवं शेषवदादिष्वपि व्याख्येयम्। तत्रापि कारणं कार्यस्याङ्गभूतमनुमीयते इति। कथं पुनः शेषशब्देन कार्यकुच्यते? द्वयोरनुमानभावेनोपक्षिप्तयोः कारणस्योपयोगाद् अनुपयुक्तं कार्यमिति कार्यं शेषशब्दवाच्यम्। उदाहरणम्--मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति कारणेन कार्यानुमानम्। कथं पुनरस्य प्रयोगः? वृष्टिमन्त एते मेघाः गम्भरध्वानवत्त्वे सति, बहुलबलाकावत्त्वे सति अचिरप्रभावत्त्वे च सति उन्नतत्वात्, तदन्यवृष्टिमन्मेघवदिति।।

नद्याः पूर्णत्वं शेषवदुदाहारणम्। कथं पुनर्नदीपूरो नद्यां वर्तमान अपरि वृष्टिमन्तं देशमनुमापयति, व्यधिकरणत्वात्? नोपरिवृष्टिमद्देशानुमानं नदीपूरः। किं तर्हि? नद्या एवोपरिवृष्टिमद्देशसंबन्धित्वमनुमीयते नदीधर्मेणैव। उपरिवृष्टिमद्देशसंबन्धिनी नदी शीघ्रतरस्त्रोतस्त्वे सति फलकाष्ठादिवहनवत्त्वे च सति पूर्णत्वात् तदन्यवृष्टिमत्पूर्णनदीवत् इति। भविष्यति, भूता वेति कालस्याविवक्षितत्वात् यः कश्चित् काल उपादेयः इति।।

सामान्यतोदृष्टं नाम अकार्यकारणभूतेन यत्राविनाभाविना विशेषणेन विशेष्यमाणो धर्मी गम्यते, तत् सामान्यतोदृष्टम्। यथा बलाकया सलिलानुमानम्। कथं पुनर्बलाकया सलिलानुमानम्? यावानस्य देशो बलाकयाजहद्वृत्तित्वेन प्रसिद्धो भवति, तावन्तमन्तर्भाव्य वृक्षादिकमर्थं पक्षीकृत्य बलाकावत्त्वेन साधयति।।

अपरे पुनर्मन्यन्ते---सामान्यतोदृष्टम् आदित्यस्य गत्यनुमानमिति। तत्तु न बद्ध्यामहे कथमनुमीयते इति। यदि तावद् गतिमानादित्य इति अनुमीयते, तत् केन प्रतिपद्यते? न ह्यादित्यगतेः किि*चत् संबद्धं लिङ्गमस्ति। न चासंबद्धोऽर्थोऽनुमातुं शक्यते। तथा च सर्वं सर्वेणानुमीयेत। अथापि देशान्तरप्राप्तिर्लिङ्गमिति? तन्न, अदृष्टत्वात्। न हि सवितुः कश्चिद् देशान्तरप्राप्ति पश्यति। देशान्तरं खलु आकाशदेशो वा दिग्देशो वा भवेत्।

उभयं चाप्रत्यक्षम्। न चान्या गतिरस्ति। तस्माद् देशान्तरप्राप्तिदर्शनमयुक्तम्। सर्वत्र खल्वयमादित्यस्य मण्डलमेव केवलमुपलभते। न च वस्तुमात्रदर्शनादनुमानं युक्तम्। अपि च केनचित् प्रकारेणादित्यस्य गतिः शक्या द्रष्टुम्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वात्। न पुनर्देशान्तरप्राप्तिर्नित्यमतीन्द्रियत्वात्। न हि कदाचिदपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिः संयोगो भवति प्रत्यक्षः। अथ देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिदर्शनेनादित्यस्य गत्यनुमानं सामान्यतोदृष्टमिति मन्यसे, न केवलमादित्यस्य सर्वार्थानां गत्यनुमानमेतत्। तर्हि भवानपि गच्छतीत्येवं कस्मात् नानुमिमीषे? नैवेदम् आदित्यगत्यनुमानं साक्षात्। किं तर्हि? देशान्तरप्राप्तिमनुमाय तया गत्यनुमानमित्यदोषः। देशान्तरप्राप्तिमानादित्यो द्रव्यत्वे सति क्षयवृद्धिप्रत्ययाविषयत्वे च प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदेशसंबन्धादनुत्पन्नपादविहारस्य परिवृत्य तत्प्रत्ययविषयत्वात्, मण्यादिवत्। मण्यादावेतत्सर्वमस्ति। स

च देशान्तरप्राप्तिमान्। एवं चादित्यः। तस्माद् देशान्तरप्राप्तिमानिति। अनया तु देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया गतिरनुमीयते इति। देशान्तरप्राप्तिमत्त्वे वा साधनम्--देशान्तरप्राप्तिभानादित्यः, अचलचक्षुषो व्यवधानानुपपत्तौ दृष्टस्य पुनर्दर्शनाविषयत्वात् देवदत्तवदिति। एके तु दिक्प्रत्यक्षत्वेऽनुमानं ब्रुवते---प्रत्यक्षा दिक्, अङ्गुल्यादिव्यपदेशात् चन्द्रवदिति। तच्च न, अरूपत्वात्। अरूपा दिक् कथं बाह्यकरणप्रत्यक्षा भविष्यति? कथं तर्हि अङ्गुल्या दिग्व्यपदेशः? दिग्देशसंबन्धिषु वृक्षादिषु दिग्व्यपदेशात्। ये दिग्देशसंबन्धिनो वृक्षादयस्तान् दिगित्युपचरन्ति, आदित्येन सहोपलब्धेः। प्राचीत्ययं शब्द आद्यादित्यद्रर्शनविशिष्टदिग्देशे वर्तते। तेन आद्येनादित्यदर्शनेन सह यान् वृक्षादीनुपलभन्ते, तान् प्राचीत्युपचरन्ति। उपचर्य चाङ्गुल्या व्यपदिशन्तीति।।

अथ वा त्रिविधमिति लिङ्गस्य प्रसिद्धसदसन्दिग्धतामाह। प्रसिद्धमिति पक्षे व्यापकम्। सदिति सजातीयेऽस्ति। असन्दिग्धमिति सजातीयाविनाभावि।।

अथ वा त्रिविधमिति नियमार्थम्। अनेकधा भिन्नस्यानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदादिना संग्रह इति नियमं दर्शयति। कथमनेकधा भिन्नमिति? अन्वयव्यतिरेकि द्वेधा सजातीयेऽपि द्वेधा सदेव, सदसच्च। अन्वय्यपि द्वेधैव। एवं व्यतिरेक्येकरूपम्, सपक्षाभावात्। तदिदं प*चधाभिन्नमनुमानं कालीभेदेन प*चदशधा भवति। तदपि पुनः पुरुषभेदानुविधानात् षष्टिभेदं भवति। तस्य त्वान्तर्गणिकोऽनन्तभेद इति। सोऽयम् मनुमानभेदः एवंभिन्नः त्रिविधामित्यनेन संगृहीत इत्यतो नियमार्थं त्रिविधग्रहणमिति।।

पूर्ववदित्युक्तम्। किं पुनरत्र पूर्ववत्, किं कार्यमुत कारणमिति? यदि पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत्, कार्यं पूर्ववत् प्राप्नोति। ततश्च कारणेन कार्यानुमानमिति व्याघातः। पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववदिति। ब्रूमः, न पुनः कार्यम्। कि तर्हि? ज्ञानम्। ज्ञानस्य पूर्वं विषयः। तदिदं ज्ञानं पूर्ववदिति। तेन च कार्यानुमानमिति। एवं शेषवदादिष्वपि तद्विषयाणि ज्ञानानीत्युक्तं भवतीति।।

अथ वा पूर्ववदिति वतिप्रयोग एषः। यथा पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टोऽर्थः तथानुमानेन अपि तमेवार्थं प्रतिपद्यत इति पर्ववद् दृष्टो भवति।।

अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति। यथा तेनैव धूमेन तमेवाग्नि प्रतिपद्यते इति। किं पुनरयं धूमेन प्रतिपद्यते? किमग्निम्, उत देशम्, उत सत्ताम्, उताग्निमन्तं देशम्? तत्र न तावदग्नि प्रतिपद्यते, धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः। नाग्निर्धूमस्य धर्मः, न वाग्निधर्मो धूमः। प्रतीतत्वाच्चाग्नेर्नानुमेयत्वमस्ति। एतेन सत्ता देशश्च व्याख्यातः, अग्निसत्तायाः प्रतीतत्वाद् देशस्य चेति। अग्निमान् देश इति चेत्---न, धूमस्यातद्धर्मत्वात्। अथापीदं स्यात् अग्निमान् देशो धूमेनानुमीयते? तच्च नैवम्। कस्मात्? अतद्धर्मत्वात्। न हि धूमोऽग्निमतो देशस्य धर्मः। न चाग्नेर्देशमात्रसंबन्धो न प्रतीतः। अयमग्निमानिति चेत्---न, तस्यादृष्टत्वात्। देशविशेषोऽग्निमत्तयानुमीयते, न देशमात्रम्। न, तस्यादृष्टत्वात्। न ह्ययं देशविशेषं पश्यति। केवलं

शून्यमभिधानमुच्चारयति अयं देशोऽग्निमान् इति। न च धूममात्रमग्निप्रतिपादकम्, धूममात्र चायं पश्यति। अतो न देशविशेषः अप्यनुमेयः। अविनाभावेन प्रतिपादयतीति चेत्, अथापीदं स्यात् अविनाभावोऽग्निधूमयोः, अतो धूमदर्शनादग्नि प्रतिपद्यते इति? न, विकल्पानुपपत्तेः। अग्निधूमयोरविनाभाव इति कोऽर्थः? किं कार्यकारणभावः, उतैकार्थसमवायः, उत तत्संबन्धमात्रमिति? अस्तु तावत् पूर्वः कार्यकारणभाव इति। तन्न, उतद्वृत्तित्वात्। न हि धूमोऽग्नौ वर्तते नाप्यग्निर्धूमे, स्वकारणवृत्तित्वात्। अतो न कार्यकारणभावः। नैकार्थसमवायोऽपि, ताभ्यामन्यस्यानारम्भात्। न हि

भिन्नजातीयाभ्यां द्रव्यमारभ्यते इति। न च तावप्यन्यत्र वर्तेते स्वकारणवृत्तित्वादित्युक्तम्। संबन्धमात्रं तत्र वर्तत इति चेत्? तदप्यनुमातु न शक्यते। कथम्? यदि तावदेवं कुरुते अस्ति संबन्धोऽग्निधूमयोरिति---तन्न, अप्रतीतत्वात्।

अनग्निकस्यापि धूमस्य दर्शनात् न संबन्धानुमानम्। रूपस्पर्शवत् सहाचर्यं भविष्यतीति चेत्---न, उभयोर्व्यभिचारो दृष्टः। अनग्निर्धूमो दृष्टः, अधूमश्चाग्निरिति उभयं व्यभिचाति। तस्मात् न साहचर्यमपि। यत्र धूमस्तत्र विह्निरित्यनेनैव प्रत्युक्तम्। न चान्या गतिरस्ति। तस्मात् न धूमेन वह्निरनुमीयत इति। लोकविरोध इति चेत्, यदि धूमेनाग्निर्नानुमीयते ननु लोको विरुध्यते इति चेत्? नास्ति विरोधः, धूमविशेषेण अग्निविशेषणस्य धूमस्य प्रतिपाद्यत्वात्। कथं पुनरयमग्निर्धूमविशेषणं भवति? यदा गुणभूतोऽनुमेयो भवति, अग्निमानयं धूम इति। धूमविशेषेणासाधारणेन प्रतिपद्यते। उभयं च तदा प्रत्यक्षं धूमश्च तद्गताश्च सातत्यसंहत्यूर्ध्वगतिस्वाभाव्यादयो

धर्मा इति। ते चैते धूमधर्मा धूमवृत्तयोऽप्रसिद्धं धूमधर्ममनुमापयन्ति। सर्वस्य चानुमेयस्य वस्तुनो धर्मी प्रतिपादकश्च धर्मः प्रसिद्धो भवति। यथा शब्दस्यात्मसत्ता प्रसिद्धा, कृतकत्वं च। धर्मस्तनित्यलक्षणोऽप्रसिद्धः इति। तद्विशेषणोऽयमनुमीयते इति।।

शेषवन्नाम परिशेष इति भाष्यम्। न कर्म शब्दः शब्दान्तरहेतुत्वात् इत्युभव्यावृत्तेरसाधनम्, न हि शब्दान्तरहेतुत्वं कर्मणि नाकर्मणीति। न, अन्यार्थत्वात्। शब्दान्तरहेतुत्वादित्यस्य समानजातीयारम्भकत्वादित्ययमर्थः। तथा च न दोष इति।।

सामान्यतोदृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे चिङ्गलिङ्गिनोरिति भाष्यम्। लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धोऽप्रत्यक्ष इति किं

यदानुमीयते तदा अप्रत्यक्ष आहो न कदाचिदपि प्रत्यक्ष इति? यदि यदानुमीयत यदा अप्रत्यक्षः, तदा सर्वमनुमानमेवमिति विशेषणमनर्थकम्। अथ न कदाचित् प्रत्यक्षः, कथं तर्हि अनुमानमत्र प्रवर्तते? व्याहतं च भवति नानुपलब्धे न निर्णीत इति। न, विशेषणभूतस्य अप्रत्यक्षस्य सर्वदा अनुमेयत्वात्। यदितरधर्मदर्शनाद् धर्मिणोऽधिगतिसाधनं तत् सामान्यतो दृष्टम्, यथा इच्छादिभिरात्मा। इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति। आत्मा च विशेषणं गुणभूत इति इच्छादीनां गुणत्वं प्रतीतो धर्मः। तेन धर्मेण तानेव इच्छादीनात्मगुणविशिष्टाननुमिमीते। परतन्त्र इच्छादयो गुणत्वात्, रूपवदिति। पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपत्तिरस्मादनुमानात्, आत्मतन्त्रता तु कुतः? आत्मतन्त्रता परिशेषात्, आत्मसंवेद्यत्वात् बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वाच्च। न पृथिव्यादिषु। पृथिव्यादिगुणाः प्रत्यक्षा ये ते स्वात्मपरात्मप्रत्यक्षा बाह्यकरणप्रत्यक्षाश्च। आत्मप्रत्यक्षास्त्विच्छादयः। तस्मान्न पृथिव्यादिषु आकाशान्तेषु। न दिक्कालमनःसु, तद्गुणानां तद्वदतीन्द्रियत्वात्। न च द्रव्यान्तरं शिष्यते। आत्मा च शेषः। तस्मात् तत्तन्त्रा इति।।

सद्विषयं च प्रत्यक्षं सदसद्विपयं चानुमानमिति भाष्यम्। किं तावद् धर्मिणमभिप्रेत्यार्थभेद उत धर्ममिति? यदि तावद् धर्मिणमभिप्रेत्य, न कदाचित् असद्विषयमनुमानम्। न ह्यनुपलब्धसामान्येऽर्थे अनुमानं प्रवर्तते इत्युक्तम्। न चासतः सामान्यदर्शनमस्ति। अथ धर्मभिप्रेत्य ब्रूषे? धर्मा अपि त्रिविधा भवन्ति। विधीयमानाः, प्रतिषिध्यमानाः स्वतन्त्राश्चेति। तत्र विधीयमानो धर्मः पृथिव्यां गन्धवत्त्वम्, प्रतिषिध्यमानोऽपामगन्धवत्त्वम्, स्वतन्त्रः समवायिनां समवाय इति। कथं पुनः स्वतन्त्रः समवायः? समवायान्तराभावात्। यत् हि यत्र वर्तते तद् वृत्त्या तत्र वर्तते। न च समवायान्तरं समवायस्य वृत्तिरस्ति। अथ समवायान्तरं स्यात् समवायस्य तस्यापि समवायान्तरपरिकल्पनायामनवस्था। अथ नानवस्था, आद्य एव व्यवस्थास्तु। किमिदं श्रद्दधानेन प्रतिपत्तव्यमनाश्रितः समवाय इति, आहोस्वित् न्यायोऽप्यस्ति? न सन्देहः, अस्त्येव न्यायः, प*चपदार्थवृत्तिशब्दवाच्यत्वात् परमाणुवदनाश्रितः समवाय इति न्यायः। अनाश्रितः समवायो व्यापकत्वे सतीहबुद्धिनिमित्तत्वादात्मवत्। यदि पुनराश्रितः समवायः स्यात्, ततः किं स्यात्? कार्यमानाधारं स्यात्। कथमिति? पूर्वं तावत् कार्यमात्मानं लभते, पश्चात् कारणेषु समवायेन वर्तते इति प्राग्वृत्तेरनाश्रितं प्राप्नोति। समवायश्च कार्यकारणयोर्वर्तत इति वृत्तिरस्य वाच्या, न हि वर्तमानं किि*चदवृत्तिमद् दृष्टम्। प्राप्तित्वात् संयोगवद् वर्तत इति चेत्---न, व्याघातात्। प्राप्तिः संयोगः, वर्तते इति, किमियं वृत्तिः, प्राप्तिधर्म आहोस्वित् कार्यधर्म इति? वयं तु ब्रूमः कार्यधर्मो न प्राप्तिधर्म इति।

तथा च कार्यान्तराण्यपि प्राप्तिमन्ति सन्तीति। यदि पुनरियं वृत्तिः प्राप्तिधर्मोऽभविष्यत्, प्राप्तेरपि प्राप्त्यन्तरमभविष्यदित्यनवस्थादोषः, प्राप्तेर्वृत्तिमत्त्वात्। न

चैनामनवस्थां कश्चित् शक्तः प्रतिपादयितुम्, प्रमाणाभावात्, समवायश्च समवायान्तरेण वर्तते इति ब्रुवाणः शास्त्रं बाधते, तत्त्वं भावेन व्याख्यातम् [वै.सू.७.२.२८]इति। संबन्धिनिवृत्तौ संबन्धोऽवतिष्ठते इति न प्रमाणमस्ति। न नास्ति, ख्यातिनिमित्तानां निवृत्तेः, ख्यातिनिमित्तान्यस्य निवर्तन्ते। न समवायः, अकृतकत्वात्। अकृतकः समवाय इति च कार्यस्याधारवत्त्वेनानुमीयते। यद्ययं कृतकः स्यात् कार्येण सहोपादानादनाश्रितु कार्यं स्यात्। अथ कार्यात् पूर्वं भवति? तथापि कस्येति वाच्यम्? अथ पश्चाद् भवति? कार्यानाधारतादोषस्तदवस्थः तस्मात् स्वतन्त्रः समवाय इति सद्धिम्। तत्र प्रतिषिध्यमानधर्मविषयमनुमानम् असद्विषयं न पुनर्विधीयमानस्वतन्त्रधर्मविषयमिति।।

भवतीत्यसद्विषयमिति चेत् भवति जायत इत्येकोऽर्थ इति। न, जायमानार्थानभ्युपगमात्। भवति विद्यत इति। एवं तावद् व्यवस्थितमेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति।।

अपरे तु ब्रुवते नान्तरीयकार्थदर्शनं तद्विदोऽनुमानमिति। अस्यार्थः, योऽर्थो यमर्थमन्तरेण न भवति, स भवति नान्तरीयकः। नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति नान्तरीयकार्थः। तस्य दर्शनं तद्विदोऽनुमानम्। यस्तं वेद तन्नान्तरीयकोऽयमिति। अत्रार्थग्रहणमतिरिच्यते। न हि नान्तरीयकः स्यान्न चार्थ इति। नान्तरीयकार्थ इति च समासपदम् एतत्। तत्र यदि षष्ठीसमासो नान्तरीयकस्यार्थ इति, नान्तरीयकं तावत् कृतकत्वम्। तस्यार्थो धर्मः, प्रयोजनं वा? यदि तावद् धर्मः कृतकत्वस्यार्थः, सत्त्वप्रमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुमानं प्राप्तम्। अथ प्रयोजनम्, अनित्यत्वप्रतिपत्तिर्हेतुः प्राप्तः। अथ बहुव्रीहिः नान्तरीयकोऽर्थो यस्येति, तत्रापि कृतकत्वं नान्तरीयकमिति। तद्यस्य स हेतुः प्राप्तः। तच्च कृतकत्वं घटादेः, शब्दस्यानित्यत्वस्य वा? यदि घटादेः, घटादिर्हेतुः प्राप्तोऽनित्यः शब्दो

घटादिति। अथ शब्दस्य, शब्दो हेतुः प्राप्नोति, अनित्यः शब्दः शब्दादिति। अथानित्यत्वस्य साधनभावेन कृतकत्वं धर्मः, तथाप्यनित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति हेतुः प्राप्नोति, अनित्यत्वस्यार्थः कृतकत्वमिति। सर्वथा कृतकत्वमनित्यत्वे न हेतुः। अथ समानाधिकरणो नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति, तथाप्यसमर्थः समासः विशेषणविशेष्यनियमासंभवात्। उभयपदव्यभिचारे सति समानाधिकरणे भवति नीलोत्पलादिवत्। नीलशब्दस्याप्यनेकार्थवृत्तित्वात् उत्पलशब्दस्य च तथाभावात् सामानाधिकरण्यं भवति। न पुनरिह नान्तरीयक इत्युक्ते अस्ति व्यभिचारोऽर्थोऽनर्थ इति, यतोऽर्थग्रहणं समर्थं स्यादिति। एकपदव्यभिचारेऽपि दृष्टं सामानाधिकरण्यम्, यथा पृथिवी द्रव्यमिति। अत्रापि उभयपदव्यभिचारः, प्रधानाङ्गभावस्य भेदेन पृथिवीशब्देन द्रव्यमुच्यते, पृथिवीत्वं च। द्रव्यशब्देनापि प्रधानाङ्गविवक्षायां द्रव्यं द्रव्यत्वं च। अत उभयपदव्यभिचारात् पृथिवी द्रव्यमिति युक्तं वक्तुम्। इदं पुनर्न युक्तं नान्तरीयकार्थदर्शनमिति। कस्मात्? अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् शब्दप्रयोगस्य, अर्थप्रत्यायनार्थं हि शब्दस्य प्रयोगमिच्छन्ति। नान्तरीयक इति चोक्ते अर्थो गम्यते, अतो न युक्तोऽर्थशब्द इति। तद्विद इति च न युक्तम्, नैवान्यथा नान्तरीयक इति। न हि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शने नान्तरीयकमिति ज्ञानमस्ति। अतस्तद्विद इत्येतदपि न वक्तव्यम्।।

एतेन तादृगविनाभावि धर्मोपदर्शनं हेतुरिति प्रत्युक्तम्। कोऽतिदेशार्थः ? यथा नान्तरीयकार्थदर्शनेऽर्थग्रहणमयुक्तं तथा धर्मग्रहणमपीति। उदाहरणं तु यथा धूमोऽग्नेरिति। एतच्च न संभवतीत्यनेकधा वर्णितम्।।

अपरे तु मन्यन्ते,

अनुमानेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तितासति।।

इत्यनुमानम्। एतेन चानुमेयैकदेशवृत्तिरपि संगृहीत इत्यलक्षणम्। यथा अनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वाद् घटवदिति।

अनुमेये सभ्दाव इत्यभिधानादप्रसङ्गोऽयम्। नाप्रसङ्गः, एकदेशवृत्तेस्तद्धर्मत्वाद् विपक्षैकदेशवृत्तिवत्। यथा विपक्षैकदेशे वर्तमानो न विपक्षे नास्ति, एव पक्षैकदेशे वर्तमानो न पक्षे नास्तीत्येतद्व्युदासे यत्नः कर्तव्यः। न न कर्तव्यः, अवधारणान्निवृत्तेः अनुमेये सभ्दाव इत्यत्रावधाणे द्वे। किमनुमेय एव सद्भावोऽथानुमेये सद्भाव एवेति। किं पुनरनेन पूर्वेणावधारणेन क्रियते--किमसंभवो निवर्त्यते, अथ संभवो ज्ञाप्यते? उभयथा च नावधारणेनार्थः, विनैव तदधिगतेर्विनाप्यवधारणेनायमर्थो गम्यते, अनुमेये सद्भावोऽसभ्दावश्च नेति। न चैकदेशवृत्तिर्निराकृत इत्यवधावरणं व्यर्थन्, उत्तरपदबाधा च। अथोत्तरमवधारणमभ्युपगम्यते तस्य व्याप्तिरर्थः, तथाप्यनुमेगमवधारितं भवति व्याप्त्या न धर्मो, यत एव करणं

ततोऽन्यत्रावधारणमिति। संभवव्याप्त्या चानुमेयं नियतम्, व्याप्त्यव्याप्तिभ्यां च संभवः प्रसृतः। तस्य च द्वौ राशी शिष्यमाणौ तत्तुल्यो विपरीतश्च। तत्र नास्तिता असतीत्यनेन विपरीतान्निवर्त्यताम्। तत्तुल्ये सभ्दाव इति किमर्थमारभ्यते? न ह्यनेन अप्रापतं किि*चत् प्राप्यते। तत्तुल्ये च संभवमात्रं विवक्षितमिति। संभवमात्रं च व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामनियतेन संभवेन लभ्यते। अथ तत्तुल्ये सभ्दाव इत्येतदवधारणार्थमारभ्यते, किं पुनरत्रावधार्यते? किं तत्तुल्य एव सद्भावः अथ तत्तुल्ये सभ्दाव एवेति? यदि तत्तुल्ये एव सद्भाव इति सद्भावोऽवधारितः, तदा पूर्वोत्तरपदे बाधिते भवतः। न हि भवति देवदत्तमेव भोजय यज्ञदत्तं च। तथेहापि तत्तुल्य एव सद्भावोऽनुमेने चेत्युन्मत्तवाक्यम्। अथ तत्तुल्ये सद्भाव एव, तत्तुल्यैकदेशवृत्तेरहेतुत्वं यस्तज्जातीयस्यैकदेशवृत्तिः प्रयत्ननान्तरीयकत्वादिस्तेन स हेतुरिति प्राप्तम्।।

असति नास्तितेति चासंप्रधार्य प्रोक्तं यदसत् स्वयमेव तन्नास्ति। न हि असदाधारो भवति यतस्तत्र प्रतिषेधः स्यादिति। एतदपि चावधारणार्थमारभ्यते। किमवधार्यते, नास्तितैव असत्येवेति वा? तावन्नास्तितैव, असतीति व्यर्थम्, अनुक्तेऽपि तदधिगतेः। अनुक्तेऽप्येतद् गम्यतेऽसति नास्तीति। अथ पुनरसत्येव नास्तिता? गौरयं विषाणित्वादित्येतदपि हेतुः प्राप्नोति। एष ह्यसत्येव नास्ति, न पुनर्नास्त्येव। यद्यप्येकद्विपदपर्युदासेन सप्तिकासंभवेन षट्प्रतिषेधमुक्त्वा त्रिपदपरिग्रहेण त्रिलक्षणो हेतुरभिधीयते, एतदपि द्विपदयुक्तयोरन्वयिनोर्हेतुत्वात् द्विपदयुक्तस्य च व्यतिरेकिण एकस्य हेतुत्वादयुक्तम्। अनभ्युपगतनित्यपक्षस्य कृतकत्वप्रयत्ननान्तरीकत्वे द्विपदयुक्ते एव विपक्षाभावाद्धेतू भवतः। व्यतिरेक्यपि तत्तुल्यासंभवात् द्विपदयुक्तश्च भवति हेतुश्चेति, यथा नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अप्राणित्वप्रसङ्गादिति। अतोऽव्यापकत्वादलक्षणमेतदिति।।

एतेन संबन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षात् शेषसिद्धिरनुमानमिति लक्षणं प्रत्युक्तम्। कथमिति? न ह्येकस्मात् प्रत्यक्षादनुमानं भवति। अथापि संबन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षात् इति? एतदपि नैव, न ह्ययं तदा संबन्धं पश्यति यदानुमिमीते इति। अथ पूर्वं दृष्टम् इति? तथाप्युपलब्धसंबन्धस्य पूर्वनुमानकाले चानुपलब्धलिङ्गस्यानुमानं प्रसज्येत्। न चान्या गतिरस्ति। रूपेण च स्पर्शानुमाने स्वदृष्टिव्याकोपः। न ह्ययं रूपस्पर्शयोः संबन्धमुपलभते। अथैकार्थसमवायः संबन्ध इति। सोऽपि स्वदर्शनव्याघातादयुक्त इति। न हि रूपस्पर्शावेकस्मिन्नर्थे परस्य वर्तेते। यत्र रूपं तत्र स्पर्श इति एतदपि नास्ति। न क्वचिद्रूपं स्पर्शो वा परस्पराधाराधेयत्वेन स्यादिति चेत्, परस्पराधाराधेयभावेऽपि न रूपं स्पर्शे न स्पर्शो रूप इति।।

एतेन सप्तविधः संबन्ध इति प्रत्युक्तम्। न हि कार्यकारणभावादीनां संबन्धानां रूपस्पर्शयोरन्यतमः संभवति।

तस्मात् न रूपेण स्पर्शानुमानं युक्तम्। अतोऽव्यापकत्वादलक्षणमिति निष्ठितमनुमानम् ।।४।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

अथोपमानम्। प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्।। सूत्रार्थः पूर्ववत्। प्रसिद्धसाधर्म्यादिति। प्रसिद्धं साधर्म्यं यस्य,

प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य, सोऽयं प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयः। तस्मात् साध्यसाधनमिति। समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थः। किमुक्तं भवति? आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यज्ञानम् उपमानम्। यदा ह्यनेन श्रुतं भवति यथा गौरेवं गवय इति, प्रसिद्धे गोगवयसाधर्म्ये पुनर्गवयसाधर्म्यं पश्यति प्रत्यक्षम्। ततस्तस्य भवत्ययं गवय इति समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिः।।

प्रत्यक्षागमाभ्यां नोपमानं भिद्यते। कथमिति? यदा तावुभौ गोगवयौ प्रत्यक्षेण पश्यति, तदायमनेन सरूप इति प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते। यदापि श्रृणोति यथा गौरेवं गवय इति तदास्य श्रृण्वत एव बुद्धिरूपजायते। केचिद् गोधर्मा गवयेऽन्वयिन उपलभ्यन्ते, केचिद् व्यतिरेकेण इति। अन्यथा हि यथा तथेत्येतन्न स्यात्। भूयस्तु सारूप्यं गवा गवयस्य इत्येवं प्रतिपद्यते। तस्मात् नोपमानं प्रत्यक्षागमाभ्यां भिद्यते इति।।

गवा गवयसारूप्यं प्रतिपद्यते गवयसत्तां वेत्यहो प्रमाणभिज्ञता भदन्तस्य। गवा गवयसारूप्यप्रतिपत्तेस्तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रतिपद्यत इति सूत्रार्थः। तस्मादपरिज्ञाय सूत्रार्थं यत्किि*चदुच्यते ।।६।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

अथ शब्दः। आप्तोपदेशः शब्दः।। न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः, आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा। साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः, तया सह वर्तते इत्याप्तः। स्वर्गापूर्वदेवतादिषूपदेशो न प्राप्नोति अतीन्द्रियत्वात्। यदि साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः,

स्वर्गापूर्वदेवतादीन् न कश्चित् पश्यतीति तत्प्रतिपादको व्यवहारो न स्यात्। तस्मात् आप्तश्चासावुपदेशश्चेति युक्तम्, नाप्तस्योपदेश इति। नैष दोषः। न ब्रूमोऽस्मदादीनां प्रत्यक्षा स्वर्गादय इति। अपि तु यस्य प्रत्यक्षाः तस्योपदेश इति।।

कः पुनरत्र न्यायः स्वर्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इति? ब्रूमः, सामान्यविशेषवत्त्वात् कस्यचित् प्रत्यक्षा इति। आश्रितत्वात्, यद् यदाश्रितं तत् कस्याचित् प्रत्यक्षमिति। परार्थत्वात्, यत् परार्थं तदपि कस्यचित् प्रत्यक्षमिति। वस्तुत्वादागमविषयत्वाच्च। यद् वस्तु यच्च परस्य कथ्यते, तत् कस्यचित् प्रत्यक्षं दृष्टम्, यथा घटादय इति। अनित्यत्वात् कस्यचित् प्रत्यक्षा इति। असिद्धम् अपूर्वस्यानित्यत्वम्? न प्रायणानुपपत्तेः। यदि धर्माधर्मौ नित्यौ भवतः कस्य क्षयात् प्रायणमिति? यदि पुनरनित्यौ, विपच्यमानयोरूपभोगात् प्रक्षये सति विपक्ष्यमाणकर्माशयानतराभावात् पूर्वशरीरात् प्रच्यवनं मनसः उत्तरशरीरोपसंप्राप्तिश्चेति जन्ममरणे स्तः। तस्मादनित्याविति। नित्ये वा अपूर्वे परिकल्पिते तस्य साधारणता असाधारणता वा वक्तव्या। यदि साधारणता, सर्वप्राणिसाधारणोऽभ्युदयः स्यात्। न जात्वन्यनियामकमस्ति क्रियालोपश्चेति। नित्यत्वे व्य*जकभेदान्नोभयदोषः। नित्यत्वे साधारणत्वे वा अदृष्टस्य न साधारणोऽभ्युदयदोषो नापि क्रियाविलोपदोषः। कस्मात्? व्य*जकभेदात्।

नित्यमप्यपूर्वं योऽभिव्यनक्ति तस्य फलम्, अभिव्यक्त्यर्था च क्रिया। अभिव्यक्त्यर्थत्वाच्च न क्रियालोप इति। येन यदव्यभिज्यते तस्यैव तत्फलप्रदातृ भवतीति दृष्टम्। न दृष्टम्। न हि देवदत्तप्रकाशितं धटं यज्ञदत्तो न पश्यतीति। नित्यस्य वा अपूर्वस्य काभिव्यक्तिः? किमुपलब्धिः, अथ फलप्रदानसामर्थ्यम्, आहोस्विदावरणापगमः? यद्युपलब्धिः, सा नास्ति। न हि कदाचिदप्ययमपूर्वं पश्यति, अतीन्द्रियत्वात्। अथ फलप्रदानसामर्थ्यमभिव्यक्तिः, फलप्रदानसामर्थ्यं किमपूर्वम्, अथापूर्वधर्म इति? यद्यपूर्वम्, न हि किि*चत् कृतम्। अथापूर्वधर्मः, तद्व्यतिरेकिणाप्यन्यत् अपूर्वमित्यत्र कि प्रमाणम्? वयं तु पश्यामः, यतः फलं तदपूर्वमिति। अथावरणाद्यपगमेऽभिव्यक्तिः, किमस्यावरणमिति वक्तव्यम्। नं ह्यतीन्द्रियाणामर्थानामावरणस्य संभवासंभवौ चिन्त्येते। एतेन प्रतिपुरुषं नित्यत्वं प्रतिषिध्यं वेदितव्यम्। कथमिति? तत्रापि क्रियाविलोपो दोषः, व्य*जकस्य चासामर्थ्यमिति। उत्कर्षार्था च प्रवृत्तिरयुक्त। नित्यस्याभेद्यत्वादिति।

व्य*जकभेदानुविधानाद् भेद इति चेत्---न एकस्मिन्नदृष्टत्वात्। अथापीदं स्यात् एकमप्यपूर्वं व्य*जकभेदानुविधानाद् भिन्नमिव भवति, तद्भेदादुत्कर्षापकर्षौ भवति इति। नैतदस्ति, एकस्मिन्नदृष्टत्वात्। न ह्येकं किि*चद् व्य*जकभेदानुविधायि दृष्टं यत एतदेवं

स्यादिति। ननु च खड्गादिभेदान्मुखभेदः तदनुविधानाद् दृष्टो न दृष्ट इति ब्रूमः। किं पुनस्तद् यदि न दृष्टम्? मिथ्या प्रत्ययः स इति ब्रूमः। भिन्नमिव तत्, न पुनर्भिन्नमेव, एकस्यानेकरूपस्यासंभवात्। न ह्येकमनेकरूपं संभवति। तस्मदादपूर्वस्यैकत्वं वा हातव्यम् उत्कर्षापकर्षकर्तृत्वं वेति। प्रतिपुरुषमनेको नित्यो वेति। अथायं पक्ष आश्रीयते, प्रतिपुरुषमनेकत्वं नित्यत्वं वा अपूर्वस्येति, अनिवृत्तो व्याघातः, प्रायणानुपपत्तिप्रसङ्गदोषः। क्रियाविलोपदोषश्च न व्यावर्तते। अभिव्यक्तश्च फलं ददातीति, किं यदां अभिव्यक्तिः तदा फलं ददाति, उत क्रियानिवृत्त्युत्तरकालमिति? यदि यदाभिव्यक्तस्तदा फलं ददाति, तन्न दृष्टम्। न ह्यश्चमेधक्रियानन्तरमेव स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति। अथोत्तरकालम्? असती क्रिया व्यि*जका, तया चानुगृह्यमाणः फलं ददातीति चित्रम्। न हि किि*चदपूर्वं नाभिव्यक्तमिति सर्वं सर्वदा फलदातृस्यादिति। अथापि स्वपक्षसंरिरक्षयिषया क्रियानित्यत्वमपि प्रतिपद्यथाः, एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः क्रियाविलोपादिक इति। तदेवं यथा यथा अपूर्वस्य नित्यत्वं विचार्यते, तथा तथोपपत्ति न सहते इति।।

आप्तोपदेशः शब्द इति किमाप्तानामविसंवादित्वं प्रतिपाद्यते, अथार्थस्य तथाभावा इति?

यद्याप्तानामविसंवादित्वं प्रतिपाद्यते, तदनुमानात्। अथार्थस्य तथाभावः, सोऽपि प्रत्यक्षात्। यदा ह्ययमर्थं प्रत्यक्षत उपलभ्यते तदा तथाभावमर्थस्य प्रतिपद्यते इति। तन्न, सूत्रार्थापरिज्ञानात्। नायं सूत्रार्थः आप्तोपदेशः शब्द इति, अपि त्विन्द्रियसंबद्धासंबद्धेष्वर्थेषु या शब्दोल्लेखेन प्रतिपत्तिः सा आगमस्यार्थः। तस्मादसंबद्धोऽयं विकल्पः ।।७।।

<B2>

।। वार्त्तिकम् ।।

स द्विविध इति नियमार्थम्। अनेकधा भिन्न आगमः प्रत्यक्षानुमानविषयतायामेव व्यवतिष्ठते इति। वक्तृभेदेन द्वैविध्यं दृष्टादृष्टार्थप्रवक्तृकत्वात्। प्रत्यक्षत उपलब्धोऽर्थः दृष्टार्थः, अनुमानत उपलब्धोऽर्थोऽदृष्टार्थः इति। ऋष्यार्यम्लेच्छानामेतत् समानं लक्षणमिति सर्वेषामागमेन व्यवहारदर्शनादनियमः।।

एवं चत्वार्येतानि प्रमाणानि यैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्प्यन्ते इति ।।८।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति भाष्यम्। अनुपपन्नोऽयं प्रश्नः, सामर्थ्यतः प्रमाणविषयाधिगतेः। न हीमानि प्रमाणानि निर्विषयानि चर्चितानि, यतोऽयं प्रश्नः स्यात् किं पुनरनेन

प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति। न न युक्तः, प्रमेयविशेषविषयत्वात्। नायं प्रमेयमात्रविषयः प्रश्नः, प्रमेयमात्रस्य प्रमाणलक्षणोद्देशेनाधिगतत्वात्। प्रमेयविशेषावधारणार्थस्तु भवेत्। कतमं तत् प्रमेयं यदनेन प्रमाणेन यथावत् परिज्ञायमानमपवर्गाय, अनवगम्यमानं च संसारायेति। एतदर्थप्रकाशनार्थम् आत्मादिसूत्रम्। अयमेव च सूत्रार्थ इति। अत्रापि समासश्चार्थे द्वन्द्वः, यथावचनं विग्रह इति। उभयावधारणप्राप्तावन्यतरावधारणे दोषः। किं पुनरत्रावधार्यते?

किमात्माद्येव प्रमेयम्, अथ प्रमेयमेवात्मादीति? यद्यात्माद्येव प्रमेयमिति अत्यल्पमिदमुच्यते, दिगादीनां सामान्यविशेषसमवायानां च सूत्रेऽनभिधानादव्यापकम्। अथ पुनः प्रमेयमेव चात्मादि तदा प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् [२.१.१६]इत्यस्य व्याघातः। तत्र हि सुवर्णादि द्रव्यं परिच्छेदसाधनत्वात् परिच्छेद्यत्वाच्च प्रमाणप्रमेयशब्दाभिलाप्यमित्युक्तम्। लोकविरोधश्च, एकस्यानेककारकशब्दवाच्यत्वात् वृक्षस्तिष्ठतीति यथा, तत्रैकं वृक्षाख्यं वस्त्वनेकेन कारकशब्देनाभिधीयते तस्य तस्य निमित्तस्य सन्निपातात्। एवं प्रमेयं प्रमाणमिति। न, सूत्रार्थापरिज्ञानात्। आत्माद्येव प्रमेयं यथावत् परिच्छिद्यमानमपवृत्तये भवतीत्ययं सूत्रार्थो, न प्रमेयान्तरनिराकरणार्थः सूत्रारम्भ इति। प्रमेयमेव चात्मादीत्यपि न दोषः। किमुक्तं भवति? मुमुक्षुणा प्रमेयमेवात्मादि बोद्धव्यमेवैतदिति। नास्य प्रमेयत्वं विधीयते। न चान्यस्य प्रमेयत्वं निराक्रियते। अपि तु मुमुक्षुणा बोद्धव्यमेवैतदित्यनूद्यते। तस्मात् उभयमप्यवधार्यते। न च यथोक्तो देषः। उपेत्य वा ब्रूमो दिगाद्यप्यत्रैव लभ्यते उपपत्तिसामर्थ्यात्, का पुनरूपपत्तिः? प्रवृत्तेविंशतिभेदात् तत्संस्कारकत्वेन दिगादयोऽपि लभ्यन्ते, सामान्यविशेषसमवायाश्च विशेषणविशेष्यभावात्। आत्मादयो विज्ञेयत्वेनोपदिष्टाः। तेषां चेतरेतरव्यवच्छेदहेतुभावेन सामान्यविशेषसमवाया विशेषणं भवतीति सूत्रत उक्ता भवन्तीत्यचोद्यं दिगादिग्रहणं न कृतं सूत्रे इति। न पुनरिदं प्रमेयमात्रावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु प्रमेयविशेषावधारणार्थम्, प्रमेयमात्रावधारणार्थायां च सूत्रप्रवृत्तौ विहितविधानादकुशलः सूत्रकारः स्यात्। आद्येन च सूत्रेण प्रमेयं विहितमिति पुनः प्रमेयस्याभिधानात् प्रमत्तवाक्यमिदं स्यात्। एनं चार्थं विज्ञापयिषुः सूत्रकारः तुशब्दमाह। अन्यदपि प्रमेयमस्ति, यस्य तु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं तदिदं प्रमेयमिति तुशब्देन ज्ञापयति।।

सुखं तुनः कस्मादस्मिन् नोक्तम्? किमभावादाहोस्विदन्यत उपलब्धेरिति? न तावदभावात्, प्रत्यात्मवेदनीयत्वात्। प्रत्यात्ममेव वेदनीयं सुखमुपलभ्यमानं न शक्यं नास्तीति वक्तुम्। न चान्यत उपलब्धिः, अस्मादेव। अनभिधानं तु वैराग्यज्ञापनार्थम्। कथम्? नायं मोक्षमाणः सर्वं दुःखं भावयेदिति तस्य दुःखभावनार्थं सुखस्यानपदेशः। सर्वं दुःखं भावयतस्त्रैलोक्येऽस्यानभिरतिसंज्ञा भवति। तां चोपासीनस्य त्रैलाक्यविषया तृष्णा विच्छिद्यते। तृष्णा नाम पुनर्भवप्रार्थना। सास्य सर्वं दुःखमिति भावयतो न भवति, नहि कश्चिद् दुःखं प्रार्थयते। तृष्णाप्रहाणाद्यानि पुनर्भवसाधनानि। तानि नोपादत्ते। तदनुपादानादनागतौ धर्माधर्मौ न भवतः। यावप्युत्पन्नौ धर्माधर्मौ, तावप्युपभोगात् प्रक्षयं गच्छतः। सोऽयं धर्माधर्मलक्षणस्य संसारबीजस्य उच्छेदादपवृज्यते, न पुनर्जायते इति। अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं सुखानभिधानमिति ।।९।।

<B2>

।। वार्त्तिकम्।।

आत्मनः समानासमानजातीयविशेषणार्थं सूत्रम्---इच्छेति।। आगमस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थं वा। यो हि आगमेन प्रतिपन्न आत्मा, तस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थम्। प्रमाणसंप्लवस्योदाहरणार्थं वा। यत्तदवोचाम

प्रमाणानि संप्लवन्ते इति, तस्यायं वषियः।।

यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षादिति भाष्यम्। तत्र चेच्छादीनां प्रतिसन्धानम् आत्मास्तित्वप्रतिपाकम्। तत्रेदं विचार्यते, कथमिच्छादि अनुपलभ्यमानमात्मानं गमयतीति, स्मृत्या सहैकविषयभावात्? यस्मादेते स्मृत्या

सहैकविषया भवन्ति, तस्मात् एककर्तृकत्वं प्रतिपादयन्ति। न हि नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां नानानिमित्तानां च प्रत्ययानां

प्रतिसन्धानमस्ति। न हि रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययाः प्रतिसन्धीयन्ते। न हि भवति यद्रूपद्राक्षं सोऽयं स्पर्श इति। नापि भवति

यत् स्पर्शमस्पार्क्षं तद्रूपं पश्यामीति। नापि देवदत्तेन दृष्टेऽर्थे यज्ञदत्तस्य प्रतिसन्धानं दृष्टम्। न हि भवति देवदत्तो यम् अद्राक्षीत् सोऽहं यज्ञदत्तस्तमद्राक्षमिति। किं कारणम्? बुद्धिभेदानां प्रतिनियतविषयत्वादिति। प्रतिनियतविषया बुद्धयः इतरेतरव्यावृत्तस्वरूपा नैरात्म्यवादिनो न भवन्तीति न युक्तं प्रतिसन्धानम्। तस्माद् यः प्रतिसन्धाता स आत्मेति।।

कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानमिति चेत्? अथापि मन्येथा नैककर्तृत्वात् प्रतिसन्धामम्? किं तर्हि? कार्यकारणभावात्। पूर्वपूर्वबुद्धिविशेषादुत्तरमुत्तरं बुद्ध्यन्तरं पूर्वबुद्धिशक्त्यनुविधानात् सकलाहितशक्तिकलापमुत्पद्यते। अतो नानात्वेऽपि बुद्धीनां कार्यकारणभावादेव प्रतिसन्धानं बीजादिवदिवति। तद्यथा शालिगुटिकाद्यनन्तरमङ्कुरः प्रादुर्भवति, तस्य शालिशक्त्यनुविधानं तत्पूर्वकतया व्यवतिष्ठते। अनन्तरं महाभूतैरनुगृह्यमाणमुत्तरकालं शालिबीजं प्रादुर्भवति न यवबीजम्, अतत्पूर्वकत्वात्, तथेहाप्येकसान्तानिकीनां बुद्धीनां कार्यकारणभावव्यवस्थानात् प्रतिसन्धानम् अतत्पूर्वकत्वात्, न सन्तानान्तरबुद्धीनामिति तत्पूर्वकत्वात्। न

पुनरेककर्तृकत्वात् प्रतिसन्धानमदर्शनादिति। तदिदं प्रतिसन्धानमन्यथा भवन्नात्मनः सत्तां प्रतिपादयितुं शक्नोति। न, नानात्वस्याबाधनात्, कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं ब्रुवन् न नानात्वं बाधते इति। किं कारणम्? कार्यकारणभावस्य नानात्वाधिष्ठानात्। कार्यकारणभावः खलु नानात्वाधिष्ठान एव। उभयपक्षसंप्रतिपन्ने च नानात्वे न प्रतिसन्धानं दृष्टम्। कस्मात्? अन्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणात्। न चास्मृतमर्थं प्रतिसन्धातुं शक्नोति। अकार्यकारणभावादनुपपत्तेः। न ब्रूमः कार्यकारणभावे दृष्टं प्रतिसन्धानम्, अपि त्वकार्यकारणभावे न दृष्टमतत्पूर्वकत्वादित्युक्तम्। तस्मादयथार्थोऽयमुपालम्भ इति।।

तदयुक्तम्, विवादकारणाव्यतिरेकादिति। एवं ब्रुवाणो भवान् न कारणमतिरेचयति। मयोक्तं नानात्वे न दृष्टमिति। त्वं तु ब्रुषे अकार्यकारणभावान्नानात्वे सति न दृष्टमिति अनैकान्तिकत्वान्न विवादकारणमतिरिच्यते। तुल्यं भवतोऽपि, नानात्वे अदर्शनादिति ब्रुवता न विवादकारणमतिरेचितं भवतीति। अभ्युपगमादनुत्तरं तुल्यमिति ब्रुवता भवताभ्युपगतं भवति। नासाधनात् न मया कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं साध्यते, अपि त्वन्यथैव तद्भवतीति हेतोरसिद्धार्थतादोषोऽभिधीयते इति। न, हेत्वर्थापरिज्ञानात्। न भवता हेतुरूपं विशेषतो व्यज्ञायि, केवलं हेतुसामान्यात् अन्यथैव संभवतीति हेतुदोषोऽभ्यधायि। विशेषितं चैतत् प्रतिसन्धानम्, स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्यययोरेकविषयत्वेन प्रतिसन्धानम्। सा च स्मृतिर्भवत्पक्षेऽनुपपन्ना। कस्मात्? अन्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणात्। न ह्यन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणम्, न ह्यन्येनानुभूतमन्यः स्मरतीति। अस्ति च स्मृतिः। तस्माद् यस्मिन् पक्षे स्मृतिः संभवति तत्र प्रतिसन्धानमिति न्याय्यम्। भवानस्मान् स्मृत्यनुपपत्त्या भाययति, न हि नः पक्षे स्मृतिर्न संभवतीति। कथमिति? कार्यकारणभावादेव यत्कार्ययचित्तसन्तानप्रभवोऽनुभवः स्मृतिहेतुरसाविति। यस्मिन् कायचित्तसन्ताने स्मृतिरनुभवश्चोत्पद्येते स कायचित्तसन्तानः स्मर्ताचानुभविता च भवतीति। न, अस्थिरत्वाद् बुद्धीनाम्। स्थिरं हि वासकेन वास्यमानं दृष्टम्। न च बुद्धीनां स्थैर्यमस्ति, असंबन्धाच्च। असंबद्धं च वासकेन वास्यमानं दृष्टम्। न च वासकेन सह संबन्धो बुद्धीनामस्ति। शक्तिविशिष्टश्चित्तोत्पादो वासनेति चेत्? अथाप्येवं कल्प्येत पूर्वचित्तसहजाच्चेतनाविशेषात् पूर्वशक्तिविशिष्टं चित्तमुत्पद्यते। सोऽस्य शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासनेत्युच्यते। अत्रोक्तमस्थिरत्वात्, वासकेनासंबन्धाच्चेति। यश्चासौ चेतनाविशेषः पूर्वचित्तसहभावी स नापि वर्तमाने चेतस्युपकारं करोति, नाप्यनागते। कथमिति? वर्तमानं तावदविकार्यं यथाभूतं जायते तथाभूतमेव नश्यति। अनागतेनापि न संबध्यते। न चासंबद्धं वासयतीत्युक्तम्। तस्मात् कार्यकारणभावात् स्मृतिरित्यशिक्षितोत्त्रासनमेतदिति।।

इतश्च न भवत्पक्षे स्मृतिः भावस्य भवित्रपेक्षत्वात्। सर्वो हि भावो भवितारम् अपेक्षते

क्रियात्वादुत्पत्तिवदिति। स्मृतेश्च भविता कर्म वा भवेत् कर्ता वा। तण्डुलानां पाक इति कर्मणि, देवदत्तस्य गतिरिति कर्तति। तत्र न तावत् कर्माधारा असतोऽपि स्मरणात्। यदा त्वविद्यमानं स्मरति तदानाधारा स्मृतिः प्राप्नोति। अथ

कर्त्राधारा सा, तदास्मत्पक्षे प्रयुक्ता न भवत्पक्षे। कस्मात्? कर्तुरनभ्युपगमात्। न हि भवन्तः कर्तारं

स्मृत्याधारं प्रतिपद्यन्ते इति। अनाधारैव स्मृतिरिति यदायं पक्षो भवति तदाप्यनुमानं नास्ति, कार्यस्यानाधारस्यादर्शनादिति। कार्यं सर्वमाधारवद् दृष्टं यथा रूपादि। कार्यं च स्मृतिः। तस्मादाधारवतीति। कार्यकारणयोर्भावभवितृव्यवहारः। कार्यक्षणो भावः, कारणक्षणो भवितेति। एवं च किमन्येन भवित्रा कल्पितेनेति। तच्च न, कालभेदात्

कार्यकारणक्षणयोर्भिन्नकालत्वादाश्रयाश्रितभावानुपपत्तिः, कुण्डवदरादिवदिति। अथापीदं स्यात् उत्पत्तिर्भावः उत्पत्ता भवितेति स्मृतिरप्युत्पद्यते। तस्मात् तस्या अप्युत्पत्तिर्भावो भविष्यतीति स्मृतिरप्युत्पत्त्री भवित्रीति। तच्च न विरोधादनभ्युपगमाच्च। यदि स्मृतिव्यतिरिक्तोत्पत्तिः, व्याहतं भवति, स्वरूपं च वक्तव्यम्। न हि भवन्त उत्पत्तिमद्व्यतिरेकेणोत्पत्ति प्रतिपद्यन्ते। व्यतिरिक्तां चोत्पत्ति प्रतिपद्यमानेन भवता तस्याः स्वरूपं वक्तव्यम्। स्वरूपं च निरूप्यमाणं तन्त्रं बाधते। कथमिति? उत्पत्तिः स्वकारणसत्तासंबन्धः, सत्तावा स्वकारणसंबन्धविशिष्टा। उभयं च स्वतन्त्रेणाभ्युपगतमिति व्याघातः। अथ स्मृत्यव्यतिरिक्तोत्पत्तिः, किं क्व वर्तते इति शून्यमभिधानम्। उत्पत्तिर्भाव उत्पत्त्री स्मृतिरिति। यदा चोत्पत्तिः स्मृतेर्भावत्वेन विवक्षिता भवति तदैवं वक्तुं न्याय्यम्। यदा तु स्मृतिर्भाव इति तदा भवित्रा भवितव्यम्। कस्मात्? भावस्य भवित्रपेक्षत्वादित्युक्तम्। तस्मात् न कथ*चन भवत्पक्षे स्मृतिः संभवतीति स्मृति चान्तरेण न प्रतिसन्धानमस्ति। अस्ति चेदं प्रतिसन्धानम्। तस्मात्

यत्कर्तृकमेतत् सोऽन्य एक आत्मेति।।

अथ वा अन्वयेनान्यः सूत्रार्थोऽभिधीयते इति। देवदत्तस्य रूपरसगन्धस्पर्श प्रत्ययाः एकानेकनिमित्तकाः

स्मृत्या सह मयेति प्रतिसन्धानात्। कृतसङ्केतानां बहूनाम् एकस्मिन् नर्तकीभ्रूक्षेपे युगपदनेकपुरुषप्रत्ययवत्। यथा नानाकर्तृकाणां कृतसमयानां बहूनां नानाभूताः प्रत्यया निमित्तस्य भ्रूक्षेपस्यैकत्वात् प्रतिसन्धीयन्ते, तथेहापि नानाविषयाः प्रत्यया निमित्तस्यैकत्वात् प्रतिसन्धास्यन्ते। यत्तन्निमित्तं स आत्मेति।।

अथ वा इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् [१.१.१०]इत्यन्यथा वर्णयन्ति। गुणा इच्छादयः। गुणाश्च परतन्त्रा भवन्तीति न्यायः। गुणत्वं च पारिशेष्यात्। न समान्यविशेषसमवायभावोऽनित्यत्वात्। न द्रव्यं कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवदिति। एवमादि सामान्यतोदृष्टमित्येतस्मिन्ननुमानं वर्णितम्। एतेन अनित्यत्वात् पारतन्त्र्यमिच्छादीनां कार्यत्वाच्च रूपादिवदित्युक्तम्। अयावद्द्रव्यभावित्वेन च शरीरगुणत्वप्रतिषेधः। तत्प्रतिषेधाच्चात्मगुणत्वमिति पारिशेष्यात् सिद्ध आत्मेति ।।१०।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति। का पुनरियं चेष्टा? हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थः परिस्पन्दः। सुखसाधनोपलब्धौ तदीप्साप्रयुक्तस्य यः परिस्पन्दः सा चेष्टा इत्युच्यते। एवं दुःखसाधनोपलब्धौ तज्जिहासानुष्ठानलक्षणः परिस्पन्द इति।।

कथमिन्द्रियाणां शरीरमाश्रयः? स्वकारणवृत्तित्वादवृत्तित्वाच्च। यानि तावत् कार्याणीन्द्रियाणि तानि स्वकारणवृत्तीनि। यदकार्यं तदवृत्ति। घ्राणादीनि त्वक्पर्यन्तानि कार्याणि, श्रोत्रमनसी त्वकार्ये। न च घ्राणादिमनःपर्यन्तानि शरीरनुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वं ब्रूमः। न पुनः आधाराधेयभावेनेन्द्रियाणि शरीर वर्तन्ते इति। अपि तु

शरीरानुग्रहोपघातानुविधानम् इन्द्रियाश्रयत्वस्यार्थः। शरीरनुग्रहेणानुगृह्यन्ते, तदुपघाते चोपहन्यन्ते

इत्ययमाश्रयार्थः। तस्मादयथार्थोऽयमाक्षेप इति।।

एतेनार्थानामाश्रयार्थ उक्तो वेदितव्यः। किं कारणम्? न हि गन्धादयोऽर्थाः शरीरवृत्तयः। यत्तु तेषां कार्यं

सुखदुःखोपलब्धिनिमित्तत्वम्, तन्नासति शरीरे भवतीति शरीराश्रया इत्युच्यन्ते। यथा ग्रामीणा ग्रामण्यमाश्रिता इति। कथं पुनरेते चेष्टादयः सामान्यशब्दाः सन्तो विशेषवृत्तयो भवन्तीति? सामान्यशब्दानामपि विशेषवृत्तित्वं सामर्थ्यात्। सामर्थ्यं प्रकरणादि। ब्राह्मणान् भोजयेदिति यथा अशेषब्राह्मणभोजनस्याशक्यत्वात् विशेषेण सन्निधीयमानं प्रकरणापन्नं ब्राह्मणविशेषमाह, एवं चेष्टादिशब्दानामपि सामानतायां सत्यां सामर्थ्याद् विशेषेऽवस्थानम्। सामर्थ्यं च लोकतस्तदधिगतिः प्रमाणासंभवो वा। लोकस्तावत् चेष्टशब्दं न क्रियामात्रे प्रयुङ्क्ते किं तु क्रियाविशेष इति, यथा स्पन्दते सर्पति धावतीति। यथैते स्पन्दादिशब्दाः क्रियावाचकाः सन्तः विशेषेष्ववतिष्ठन्ते, तथा चायं चेष्टाशब्दः सामान्यवाच्यपि प्रमाणासंभवात् क्रियाविशेषे वर्तते, न क्रियामात्राधारस्य शरीरत्वव्यक्तिहेतुत्वं संभवतीति। एवं च न घटादिषु प्रसङ्गः। यैरप्यत्राद्यादिपदप्रयोगे घटादिषु प्रसङ्ग इति देश्य क्रियते, तदप्यनेन व्याख्यानेन प्रत्युक्तम्। सति च प्रसङ्गे समस्तपदप्रयोगेऽपि न परमाणुषु प्रसङ्गो निवर्तते इति। यथा त्वस्माभिर्वर्णितं तथा न क्वचिदपि शरीराद् अन्यत्र वर्तते इति ।।११।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रम्। लक्षणसूत्राणि समानासमानजातीयविशेषणार्थानि सर्वाणीति सूत्रार्थो द्रष्टव्यः। उद्देशसामान्यान्न लक्षणाभिधानम्। नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देश इत्युद्देशलक्षणमुक्तम्। इदं च तथा। तस्मात् नेदं लक्षणमिति। नेदं तथा, कारणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वमिन्द्रियाणाम्। करणस्वभावकानीन्द्रियाणीति। तेषामतीन्द्रियाणां इन्द्रियाणां यत् स्वविषयग्रहणं तेन लक्ष्यन्त इति स्वविषयग्रहण्लक्षणत्वं वेदितव्यम्, असाधारणत्वादिति।।

भूतेभ्य इति पृथिव्यादिकारणोपदेशो नियमार्थः। कः पुनरयं नियमः? भूतगुणविशेषग्रहणसाधनत्वम्, न

सर्वमिन्द्रियं सर्वभूतगुणविशेषं गृह्णाति। अपि तु यज्जातीयमिन्द्रियं भवति, तस्य यो गुणविशेषः इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुर्गन्धादिः स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यत इत्ययं नियमः। ऐकात्म्ये पुनरयं नियमो न स्यात्। यदि

पुनःइन्द्रियाण्येकात्मकानि एककारणकानि स्युः, कारणस्वभावानुविधानादैकात्म्याद् विषयव्यवस्था न स्यात्। सर्वं सर्वार्थमेकं वा सर्वार्थमिति स्यात्। एककारणानामपि स्वभावभेदो रूपादिवदिति चेत्? अथापि मन्येथाः दृष्ट एककारणकाणां पाकजरूपादीनां स्वभावभेदः। कतमत् पुनरेकं कारणं रूपादीनाम्? अग्निसंयोग इति। न, सिद्धान्तापरिज्ञानात्। न ब्रूमोऽग्निसंयोगात् केवलाद् रूपादय इति, अपि तु पूर्वरूपादिविशेषापेक्षात्। यद्द्रव्यं पच्यतेऽग्निसंयोगेन, तस्य ये पूर्वे रूपादयः, तेषां यः स्वगतोविशेषः, तमपेक्षमाणोऽग्निसंयोग उत्तरान् रूपादीन् विशिष्टानारभते। एवं च कृत्वा परमाणोः पक्वतरतमादिभेदः। तस्मान्नैककारणपूर्वका रूपादय इति न किश्चिदप्येककारणकं कार्यं दृष्टमिति। सर्वं हि कार्यं प्रादुर्भवत् समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो भवतीति। एकं कर्म संयोयविभागयोः कारणं दृष्टमिति चेत्---न, अनभ्युपगमात्। स्यान्मतिः, ननु च दृष्टमेकं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति। न, अनभ्युपगमात्। नैतदभ्युपगच्छज्ञमो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति। यदि तर्हि कर्मापि

सापेक्षं संयोगविभागौ करोति, ततः कर्मलक्षणहानिः। यन्निरपेक्षं संयोगविभागकारणं तत् कर्मेत्युक्तम् तद्धीयते, लक्षणहानेश्च न कर्म। ततश्च संयोगविभागौ न कर्मपूर्वकाविति। नैष दोषः। न ब्रूमो निरपेक्षं

कर्म कारणमिति न किि*चदपेक्षत इति। अपि तु चरमभविनिमित्तान्तरं नापेक्षते इत्ययं निरपेक्षार्थः। यथा द्रव्यजातं समानजातीयद्रव्यं संयोगं च चरमभाविनमपेक्षमाणं द्रव्यमारभते, नैवं कर्मजातं पश्चाद्भाविनिमित्तमपेक्षते। अपि तु उत्पन्नं सत् कर्म संयोगविभागावारभते इति। तस्मान्न कर्मलक्षणहानिः। न चैकपूर्वकत्वं संयोगविभागयोरिति।।१२।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतत् सूत्रम्। पृथिव्यादिगुणा इत्येतस्मिन् पदेऽनेकः समासः संभवति। कथमिति? पृथिव्यादीनां गुणाः इति षष्ठीसमासः।पृथिव्यादीनि च गुणाश्चेति द्वन्द्वः।

पृथिव्यादयो गुणा येषामिति बहुव्रीतिः। तदेवमनेकसमासोपपत्तेः संशयः किमत्र तत्त्वमिति। द्वन्द्वः समास इत्येतत् तत्त्वम्। षष्ठीसमासस्तावन्न, पृथिव्यादीनामनिन्द्रियार्थत्वप्रसङ्गात्। यदि पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठसमासः आश्रयेत, पृथिव्यादीनां गन्धादिगुणविशेषणत्वेनोपयुक्तानाम् इन्द्रियार्थत्वं न स्यात्, विशेषणवैयर्थ्यं च स्यादिति। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा इत्युक्ते पृथिव्यादिगुणा इति गम्यते। अतश्च पृथिव्यादिग्रहणं व्यर्थम्। न हि गन्धादीनां द्वैराश्यमस्ति पृथिव्यादिगुणत्वं चान्यगुणत्वं च यतो विशेषणमर्थवत् स्यात्। तस्मान्न षष्ठसमासः। गुणिनामसिद्धेर्न बहुव्रीहिरपि पृथिव्यादयो गुणा येषामिति। के ते गुणिनो येषां पृथिव्यादयो गुणाः। न च पृथिव्यादीनां गुणत्वं प्रतिपादयितुम्। न चान्यथा बहुव्रीहिः। प्रायेणायं समानाधिकारणपूर्वो भवति, यथा चित्रगुरिति। गोमत्तायां प्रसिद्धायां

चित्रगुणसम्बन्धे सुप्रसिद्धे च गवां चित्रगुरिति बहुव्रीहिर्भवति। न पुनरिह गुणी प्रसिद्धः। नापि पृथिव्यादीनां गुणत्वं प्रसिद्धम्। विशेषकत्वाद् गुणाः पृथिव्यादय इति स्यात्। तन्न, सर्वो गुणः स्यादेतस्यां कल्पनायाम्। न हि कस्यचित् कश्चित् विशेषणं वा विशेष्यो वा न भवतीति सर्वगुणत्वप्रसङ्गः इति। तस्माद् बहुव्रीहिरपि न। उभयसमासप्रतिषेधादन्यसमासाभावाच्च द्वन्द्वः। यस्मात् प्रसक्तौ षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीही। तौ च प्रतिषिद्धौ, समासान्तरं च न सम्भवति। शिष्यमाणश्च द्वन्द्वः। तस्माद् द्वन्द्वः समास इति। न द्वन्द्वः समासः, शास्त्रयुक्त्योरभावात्। यद्ययं द्वन्द्वो भवति शास्त्रं युक्तिर्वा पृथिव्यादीनामिन्द्रयार्थत्वे

वक्तव्या इति। न, उभयस्यापि उपपत्तेरिति। उभयं पृथिव्यादीनामिन्द्रियार्थत्वे शास्त्रं युक्तिश्च सम्भवति। शास्त्रं तावत्

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् [३.१.१]इति। युक्तिरपि दर्शनस्पर्शनप्रत्यययोरेकविषयवेन प्रतिसन्धानम्, यमहमद्राक्षं तं स्पृशामीति यं चास्पार्क्षं तं पश्यामीति दृष्टिस्पर्शनविषया युक्तिः। शास्त्रमप्यस्मिन् पक्षेऽवतरतीति।

ऐन्द्रियकत्वाभिधानाच्च सामान्यस्येति। तस्मात् सिद्धं पृथिव्यादीनि च गुणश्चेति द्वन्द्वः समास इति।।

पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यप्तेजांसि बाह्यकरणग्राह्याण्यपदिश्यन्ते, गुणग्रहणेन च सर्व आश्रितो गुण इति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्वसंस्कारकर्मसामान्यविशेषाः, अनाश्रितश्च समवायस्तद्धर्मत्वाद् गुण इति। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दास्तर्हि पृथङ् न वक्तव्याः, गुणग्रहणेन ग्रहणात्। पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येवं च वक्तव्यम्। लघु चैवं सूत्रं भवति। स एव चार्थः सेत्स्यतीति। तन्न कर्तव्यम्। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दनां पृथगभिधानम् इन्द्रियविषयनियमज्ञापनार्थम्। इन्द्रियाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्देषु तत्सामान्येषु नियतानि। अन्यत्रानियतानीति। तत्र

पृथिव्यप्तेजांसि द्वीन्द्रियग्राह्याणि, शेषश्च गुणराशिः, सत्तागुणत्वे च सर्वेन्द्रियग्राह्ये। समवायोऽभावश्च तथा।।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येतदमृष्यमाणः पर आह---स्पर्शग्रहणमेव स्पर्शनेन, रूपग्रहणमेव चक्षुषेति। स पर्यनुयोज्यः, अथ रूपस्पर्शौ चक्षुस्पर्शनाभ्यां गृह्यते इति कथमवगम्यते, यस्मात् चक्षुःस्पर्शनाभ्यां तद्विशिष्टः प्रत्ययो भवति? अनास्पदस्तर्हि प्रतिषेधः, घटादावपि तद्विशिष्टप्रत्ययदर्शनात्। घटादिकमप्यर्थं दर्शनस्पर्शनाभ्यामुपलभमानश्च तद्विशिष्टं घटादिकमर्थं प्रतिपद्यते। तस्मादसंप्रधारितः प्रतिषेध इति। रूपादिभ्यस्तथा घटं प्रतिपद्यते इति, मिथ्यैतत्। रूपादय एव तेन तेनाकारेण सन्निविशनते, तानयमुपलब्ध्या तथाकारान् प्रतिपद्यमानो घट इति प्रतिपद्यते। न पुना रूपादिव्यतिरिक्ता घटादय इति। न, आकारार्थानभिधानात्। अतथाभूतस्य तथाभूतेन सामान्यमाकारशब्दस्यार्थोऽभिधेयम्। तद्यथा स्थाण्वाकारः पुमानित्यपुरुषस्य स्थाणोः पुरुषेण यत् सामान्यं स आकारशब्दस्यर्थः स्थाणुपुरुषप्रसिद्धौ सत्यां भवति। न पुनर्भवतां घटाकारा रूपादय इति रूपादिषु घटाकारबीजं किि*चदस्ति। तस्माद् घटाकारा रूपादय इति यत्किि*चदेतदिति। रूपादिमात्रे च घटादिबुद्ध्यभावः, यस्य च रूपादिमात्रं घटादयः तस्य तेषां समानत्वात् या इमा विभक्ता बुद्धयो गौरश्वो घट इति, ता न प्राप्नुवन्ति, रूपादिगतस्य बुद्धिनियामकस्य विशेषहेतोरभावात्। संस्थानविशेषात् भेदप्रत्यय इति चेत्---केनचित् संस्थानविशेषेणावतिष्ठमाना रूपादयः संस्थानविशेषात् भेदप्रत्यय इति चेत्---केनचित् संस्थानविशेषेणावतिष्ठमाना रूपादयः संस्थानभेदानुविधानाद् घटादिबुद्धिहेतवो भवन्तीति। नैतदस्ति, संस्थानस्यान्यत्वेऽनन्यत्वे संज्ञाभेदमात्रात् व्यर्थाभिधानप्रसङ्गाच्च। यदि तावत् संस्थानं रूपादिभ्योऽन्यत्, द्रव्यं

तदिति संज्ञाभेदमात्रम्। अथानन्यत्, तथापि रूपादीनां संस्थानभेदानुविधानात् घटादिप्रत्यया इति व्यर्थमभिधानम्। घटादिप्रत्यया मिथ्याप्रत्यया इति चेत्---स न मन्येत घटादिप्रत्ययाः सम्यक्प्रत्यया इति, किं तु शब्दवासनावशात्

मिथ्याप्रत्यया भवन्तीति। तदयुक्तम्, मिथ्याप्रत्ययानां सम्यक्प्रत्ययानुकारित्वात्। य एते मिथ्याप्रत्यया लोके भवन्ति सर्व एते सम्यक्प्रत्ययानुकारिणो भवन्ति, न पुनर्घटादिप्रत्ययानां मिथ्याप्रत्ययत्वेन कल्पितानां किि*चद् बीजमस्ति। न चैते निर्बीजाः प्रादुर्भवन्ति। तस्मान्न मिथ्याप्रत्यया इति। मिथ्याप्रत्ययाश्चैत इत्यव्यतिरेके प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सिध्यति, न चाव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति। न नास्ति, तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात्, यद् यस्मादनर्थान्तरं भवति तदग्रहे तस्याग्रहो दृष्टः, तद् यथा यूषस्य पड्क्तेश्च। यच्च यतोऽर्थान्तरं भवति तदग्रहेऽपि तस्य ग्रहो दृष्टः, तद् यथा रूपाद्यग्रहे रसग्रह इति।।

नायं हेतुरनेकान्तात्, ये घटादिभावमापन्नाः पृथिव्यादयस्तेषां पृथिव्यां संगृह्यमाणायामर्थान्तरभूतानामबादीनामग्रहणम्। अथ चार्थान्तरभूता अबादयो न दर्शनविषयभाजो भवन्ति, तस्मादनेकान्तः। अथ न चत्वारि महाभूतानि तथा सन्निविष्टानीति पक्षस्तथापि रूपं चत्वारि महाभूतानीति वचनं व्याहन्यते। अथ ब्रूषे, नैव नो रूपादिव्यतिरिक्ताः पृथिव्यादय इति? तथाप्यस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति रूपादयो रूपमिति, तथा च कामेऽष्टद्रव्यकोऽणुरिति व्याहन्येत। अथ पृथिव्यादीनां संघातमात्रे रूपादिव्यवहारः? तथापि न रूपं पृथिव्यादयो वस्तुतः सन्ति। कथमिति? पृथिव्यादीनां संघातो रूपं पृथिव्यादयश्च रूपादिसंघात इति संहन्यमानस्याभावात् न संघातोऽस्ति। सर्वः संघातः संहन्यमानतन्त्रो दृष्ट इति सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे।।

तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति च तच्छब्दार्थानुसृतावसंबद्धार्थम्। यदा तच्छब्दार्थोऽनुस्रियते तदा तदग्रहे

तस्यैवाग्रह इति प्राप्तम्। एतच्चासंबद्धम्। यदा पृथिव्यादि रूपादिविशेषणं साध्यते तदा तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादित्यस्य हेतोः पृथिव्याद्यग्रहे पृथिव्यादिबुद्ध्यभावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति। किं कारणम्? पृथिव्यादिविशेषणानां रूपादीनां

तच्छब्देनानभिसंबन्धात्। एतेन पृथिव्यादिविशेषणा रूपादयः प्रत्युक्ताः। अत्रापि रूपाद्यग्रहे रूपादिबुद्ध्यभावादिति हेत्वर्थः

प्राप्नोति, तच्छब्दस्य प्रधानसंबन्धित्वादिति। एवं रूपादिमात्रं पृथिवी, पथिवीमात्रं रूपादय इति पृथिव्येव रूपादयो रूपादय एव पृथिवीति पूर्ववत् प्रसङ्गः। सर्वत्र च प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातो वचनभेदात्। पृथिवीत्येकवचनं रूपादय इति बहुवचनम्। वचनभेदानुविधानं च यत्र तत्रार्थभेदः। तद् यथा नक्षत्राणि शशीति। अस्ति चात्रापि वचनभेदः। तस्मात् अत्राप्यर्थभेदेनैव भवितव्यम्। नन्वेकस्मिन्नप्यर्थे वचनभेदो दृष्टः। तद् यथा चत्वार आश्रमाश्चातुराश्रम्यमिति। तन्नानभ्युपगमात्। नायं वचनभेदः क्वचिदेकत्वे दृष्टः, चातुराश्रम्यमिति चतुर्णामाश्रमाणां समानं धर्मसाधनत्वमभिधीयते। एतेन षडेव गुणाः षाड्गुण्यम्, विशेष एव वैशेषिकमिति प्रत्युक्तम्।।

तदग्रहे तदबुद्ध्यभावादिति चासिद्धोऽप्ययं हेतुः। कथमसिद्धः? रूपाद्यग्रहे द्रव्यग्रहात्। यस्मान्नीलाद्युपधानभेदानुविधायिनः स्फटिकमणे रूपाद्यनुपलब्धौ स्फटिक इति प्रत्ययो दृष्टः। योऽप्ययं दृष्टान्तो यूषवत् पंक्तिवच्चेति, तन्न भवता यूषोव्यज्ञायि न पंक्तिः। यूषो हि नाम उत्पन्नपाकजानां द्रव्याणां कालविशेषानुग्रहे सति द्रव्यान्तरसंपृक्तानां पाकजोत्पत्तौ यः संयोगः स यूष इति। स चार्थान्तरमित्यसिद्धो दृष्टान्तः। एतेन पानककाि*जकविरेकावक्षारादयः प्रत्युक्ताः। पंक्तिरप्येकदिग्देशसंबन्धिषु परस्परप्रत्यासत्त्यनुगृहीतेषु अवधारितानवधारितेयत्तेषु भिन्नभिन्नजातीयेषु आधारेषु वर्तमाना बहुत्वसंख्यैवोच्यते। एवमनियतदिग्देशसंबन्धिषु गजपुरुषतुरंगमस्यन्दनेषु परस्परप्रत्यासत्त्युपगृहीतेषु अवधारितानवधारितेयत्तेषु वर्तमाना बहुत्वसंख्यैव सेनेत्युच्यते। एवं जातिविशिष्टपुरुषोपग्रहेण वर्तमाना परिषत्। प्रव्रजितविशेषोपग्रहेण वर्तमाना बहुत्वसंख्या सङ्घः। एवं यथासंभव पूगवनयूथव्रातगणशब्दा अपि द्रष्टव्याः। एवमनियतदिग्देशसंबन्धिषु अनाद्यन्तेषु मध्यशून्येषु वर्तमाना कुण्डलकं बहुत्वसंख्यैवेति। तस्मात् पंक्तिरनर्थान्तरमित्यसिद्धो दृष्टान्तः। अर्थान्तरे किं प्रमाणमिति? उपलभ्यस्य समस्तैरूपलभ्यैर्व्यपदेशः। यदिदं चन्दनमुपलभ्यते तस्य श्वेतं रूपं तिक्तो रसः पटुर्गन्धः शीतः स्पर्श इति। यश्चायं प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशः सोऽर्थान्तरे दृष्टः। तद् यथा, ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति। न खल्वयमेव प्रतिपद्यते यदिदं श्वेतं रूपमुपलभ्यते तदनुमीयमानानां रसगन्धस्पर्शानामिति। सेनावनादिभिरनेकान्त इति चेत्? अथापीदं स्याद्, दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि व्यपदेशः सेनाया हस्ती, काननस्य वृक्ष इति? न, असिद्धत्वात्।

असिद्धमेतद् अनर्थान्तरत्वं सेनायाः काननस्य च। यथा च तदर्थान्तरं सेना वनं वा तदुक्तमिति।।

तदसत्त्वमिति चेत्? अथाप्येंव कल्प्येत, संख्यैव तावन्नास्ति, कुतोऽर्थान्तरभाव इति? नैवम्। संख्या

नास्तीति ब्रुवता एकानेकप्रत्ययानां विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तमुपादेयम्। कस्मात्? एकानेकप्रत्ययानामप्रत्याख्येत्वात्। विशिष्टाश्च प्रत्यया भवन्तो न निमित्तप्रत्याख्यानेन भवितुमर्हन्तीति। किं कारणम्? कुम्भप्रत्ययनिमित्तान्यनिमित्तक एकानेकप्रत्ययः। कुम्भप्रत्ययविलक्षणत्वात्, नीलादिप्रत्ययवत्। तस्माद् यत्तत्प्रययनिमित्तं सा संख्येति। तत्प्रययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेण ततोऽन्यस्य तद्विशिष्टप्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तान्तराकांक्षित्वाद् यस्तत्प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेण प्रत्ययो भवति, तस्य निमित्तान्तराकांक्षित्वं दृष्टम्। तद्यथा वस्त्रचर्मकम्बलेषु वस्त्रचर्मकम्बलप्रत्ययास्तेभ्य एव भवन्ति। तेषु तु योऽन्यो नीलमिति प्रत्ययः स निमित्तान्तराद् भवन् दृष्टः। तथा च घटादिष्वपि घटादिविषयनिमित्तव्यतिरेकभाजस्तत्रैकादिप्रत्ययाः। तस्मात् तैरपि निमित्तान्तराद् भवितव्यम्, यन्निमित्तं ते संख्यादय इति। महत्पुष्पितशब्दाभ्यां सामानाधिकरणयात् न संख्या सेन वनं वा भवितुमर्हति। यदि संख्या सेना वनं वा, महती सेना पुष्पितं वनमिति न प्राप्नोति। न संख्याया महत्त्वमस्ति, न पुष्पयोग इति। नैष दोषः। महती सेनेति किमुच्यते? तानेव गजादीन् संख्याधारावधारितानवधारितेयत्तान् स्थान्यङ्गान्तरोपचये सति महती सेनेति व्यपदिशन्ति। तत्रेयं स्थानिषु राजादिषु महच्छब्दवाच्येषूपचयकरणा बहुत्वसंख्या महतीत्युच्यते। पुष्पितं वनमित्यत्रापि पुष्पसंबन्धिषु वृक्षेषु पुष्पसंबन्धेनैकार्थसमवायमनुभवन्ती बहुत्वसंख्यैवाभिधीयते, यथा मधुरो रसः, स्निग्धोऽशीतो गुडश्चेति। अतएव व्यपदेशात् संख्यादीनामपि अर्थान्तरभावः।।

असति दर्शनान्न हेतुरिति, यथा गर्तश्छिद्रमिति। न, अपरिज्ञानात्। गर्तो हि नाम रूपादिमद्भिः सावयवैरारब्धकायैर्मध्यशून्यैः संस्थानविशेषापगृहीतमाकाशमिति। एतेन छिद्रं व्याख्यातम्। एकस्मिन्नपि दर्शनात् व्यपदेशादर्थान्तरभावो न युक्तः, तद् यथा खदिरस्य स्थाणुरिति। बहुषु चासंयुक्तषु दर्शनात्, तद् यथा प्रासादानां मालेति। संयुक्तेषु चासमानजातीयेषु दर्शनाद् यथात्रिवृत्पृथिव्युदकतेजसां विरेक इति। यत्तावदेकस्मिन्नपि दर्शनादिति, तदयुक्तम्,

खदिरशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्। खदिरशब्देन जातिविशिष्टं द्रव्यमुच्यते। स्थाणुशब्देनापि संस्थानविशेषोऽभिधीयते। संस्थानविशेषश्च प्रचयाख्यः संयोगः। स चार्थान्तरम्। एतेन सर्पकुण्डलम्, प्रतिमायाः शरीरम्, सुवर्णस्याङ्गुरीयकम्, शिलापुत्रकस्य शरीरमित्येवमादि भेदवाचकमित्युक्तं भवति। प्रासादानां माला पंक्तिवद् द्रष्टव्या। संयोगो विरेक इत्युक्तमेतत्। गुणसमुदायव्यतिरेकेणाग्रहणादिति चेत्---अथापि मन्येथाः, यदि रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं स्यात् तदा रूपादीनन्तरेण पृथगुलपलभ्येत। न तूपलभ्यते। तस्मान्नास्ति। अग्रहणस्य द्विनिमित्तत्वादनेकान्तः। किमिदमग्रहणं ग्राह्यस्याभावादाहो ग्रहणाभावादिति सन्दिह्यते। ग्राह्याभावादिति। चेत्? प्रतिज्ञार्थेन हेत्वर्थस्याक्षेतात् अयुक्तो हेतुः। ग्रहणाभावादिति चेत्? न व्यतिरेकप्रतिषेधः। यश्च तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति हेतोर्दोषः, सोऽस्यापि द्रष्टव्य इति। सोऽयमनन्यत्ववादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा स्पष्टमन्यत्वं प्रतिपादयति, प्रमाणानामेकत्रोपपत्तेः, एकत्र चानुपपत्तेरिति। तस्माद् व्यवस्तितमेतत् पृथिव्यादीनि गुणाश्चेति चार्थे द्वन्द्वः समास इति ।।१४।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

अथ बुद्धेरवसरप्राप्ताया लक्षणापदेशद्वरेण सूत्रम्, बुद्धिरूपलब्धिरित्यादि। एतैः पर्यायशब्दैर्योऽभिधीयते पदार्थः, सा बुद्धिरिति। पर्यायशब्दाः कथं लक्षण्म्? व्यवच्छेदहेतुत्वात्। सर्वं हि

लक्षणमितरेतरपदार्थव्यवच्छेदकम्। एतैश्च पर्यायशब्दैर्नान्यः पदार्थोऽभिधीयते इत्यसाधारणत्वात् लक्षणम्।।

उपपत्तिसामर्थ्यात् पर्यायशब्दाभिधानाद् बुद्धिवृत्तेर्निराकरणम्। यं आहुः बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरात्मन उपलब्धिरिति तन्निराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति बुद्धिवृत्तिः पृथड्निराकृता भवति। का पुनरत्रोपपत्तिः? आत्मा उपलभते बुद्धिर्जानीते इति ब्रुवाण उभयोश्चैतन्यं प्रतिपद्यते। उभयचैतन्ये च प्रत्ययव्यवस्थानुमानं न स्यादिति। यदि बुद्धिश्चेतना आत्मा च चेतनो न बुद्ध्यवसितानर्थानात्मोपलभेत। किं कारणम्? चेतनोपलब्धानामर्थानां चेतनान्तरस्याप्रतिपत्तेः। अस्ति च प्रतिपत्तिः। तस्मादेकश्चेतन इति। बुद्धिवृत्त्यविशिष्टायां च ज्ञातृवृत्तौ कल्पितायामात्मनः स्वरूपं वक्तव्यमिति। बुद्धिरध्यवस्यत्यात्मा चेतयत इति चेत्? अथापीदं स्यात् यथा बुद्धिरर्थानध्यवस्यति, तथा आत्मा अधिदेशमधिकालं चोपलभत इति। अध्यवस्यत्युपलभत इति पर्यायशब्दौ। न च पर्यायशब्दैः पदार्थानां नानात्वं युक्तम्, यथा ध्वनिः शब्दो नाद इति। अन्यथा हि इन्द्रः शक्र इति नानात्वं

स्यादिति। अथात्म चेतयते बुद्धिर्ज्ञापयतीति? अद्धा बुद्ध्या जानीते पुरुषो न बुद्धिः। बुद्धिर्ज्ञापयतीति ज्ञानसाधनं भवतीति ।।१५।।

<B2>

।।वात्तिकम्।।

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभावस्वप्नज्ञानोहा इति भाष्यम्। एते स्मृत्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्ति। किमेत एव? नेत्युच्यते। किं तर्हि? इदं चान्यत्। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्।।

यस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षेषु सत्स्वपि युगपज्ज्ञानानि न संभवन्ति, अतोऽवगम्यते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोति सहकारि निमित्तान्तरमव्यापि, यस्य सन्निधानासन्निधानभेदानुविधानात् ज्ञानस्योत्पत्त्यनुत्पत्ती भवत इति। कुत्रः? कारणवैकल्ये कार्यप्रतिबन्धदर्शनादिति सूत्रार्थः।।

कथं पुनः स्मृत्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्ति, अन्यत्र वर्तमाना इति? न ब्रूमः स्मृत्यादयो मनोवृत्तित्वान्मनसो लिङ्गम्, अपि तु गन्धादिक्रियान्यत्वे सति क्रियात्वात् करणान्तरप्रयोजकत्वम्, या

गन्धादिभ्योऽन्या क्रिया सा करणान्तरप्रयोतिका दृष्टा, यथा रथादिक्रिया। क्रिया चेयं गन्धादिव्यतिरिक्ता स्मृत्यादिका। तस्मादियम् अपि करणान्तरं प्रयोजयतीति। सुखादयोऽपि गन्धादिभ्योऽन्यत्वे सति विषयत्वात् चक्षुरादिव्यतिरिक्तकरणान्तरप्रयोजका रथादिवदिति। तद् यथा रथादयो विषयाः चक्षुरादिव्यतिरिक्तं करणं वास्यादि प्रयोजयन्ति, विषयाश्च सुखादयः, तस्मात् तैरपि करणान्तरं प्रयोजयितव्यमिति।

अथायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्ज्ञानधर्मः, स कथं मनोऽस्तित्वे लिङ्गं भवति? अथासंबद्धमपि लिङ्गमिष्यते, सर्वं सर्वस्य लिङ्गं स्यात्। अस्त्यात्मा काकस्य काष्ण्यादित्यपि सिध्येत्। न त्वेवं भवति। तस्मात् नासंबद्धं लिङ्गमिति। असंबद्धमपि

लिङ्गमित्येके। यथा प्रत्यग्रशरावदर्शनं कुलालावृत्ति कुलालसद्भावं बोधयति, भ्रान्तिमच्चक्रदर्शनं चेति। तन्न, नैवात्र कुलालसद्भावो बोध्यव्यः, किं तु देश एवाविदूरकुलालवत्त्वेन साध्यः। तस्य च प्रत्यग्रशरावत्त्वं धर्मः। भ्रान्तिमच्चक्रवत्त्वेनापि देशोऽविदूरकुलालवत्त्वेन साध्यते। तस्मात् नासंबद्धमनुमानं क्वचिदपीति। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिस्तर्हि कथं मनसा असंबद्धा मनोलिङ्गं भवति। अयुगपज्ज्ञानोत्पत्तेरेव पक्षीकरणात् नासंबद्धम्। कथमिति? रूपादिग्रहणानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्ठायकान्तराप्रयोज्यानीति अयुगपदुत्पत्तेः। तद् यथा अनेकशिल्पपर्यवदातस्य पुरुषस्य अनेकं वास्यादि युगपत्सन्निधानेनोपस्थितं हस्ताद्यधिष्ठायकापेक्षं न युगपदनेकरथादिक्रियां निर्वर्तयति, तथा च चक्षुरादि न युगपदनेकं ज्ञानं करोति। तस्मात् तदप्यधिष्ठायकान्तरमपेक्षते इति।।

इन्द्रियाणि वा पक्षीकृत्य वक्तव्यम्। कथमिति? चक्षुरादीन्द्रियम् आत्मप्रवृत्तावधिष्ठायकान्तरापेक्षम्, अयुगपत् प्रवृत्तेः वास्यादिवदिति। यदि तर्हि चक्षुरादीन्द्रियं मनःसन्निधानापेक्षमर्थानामयुयपद्ग्राहि, य एकेन्द्रियग्राह्यास्तेषु कथमयुगपद्ग्रहणम्? न हि तत्रासन्निहितं मन इति। संबन्धिभेदादिति चेत्, युगपत्संबन्धिसु कथम्? भवतु तावन्नीलादिभेदेषु एकेन्द्रियविषयेषु इन्द्रियविषयसंबन्धिभेदादयुगपद्ग्रहणम्, अथ ये युगपत्संबध्यन्ते तेषु कथं शुक्लो गौर्गच्छतीति प्रत्यया युगपत् न प्राप्नुवन्ति? बुभुत्साभेदादयुगपद्ग्रहणमित्येके। एके तावद् वर्णयन्ति, संबद्धोऽप्यर्थोऽबुभुत्सितत्वान्न युगपद् गृह्यते इति। तन्न, मनोनिवृत्तिप्रसङ्गात्। एवं तर्हि मनः परित्याज्यम्, यदि बुभुत्साभेदादयुगपद्ग्रहणानि भवन्ति। अन्यत्रापि बुभुत्साभेदो न दण्डवारिति इति मन इदानीमनर्थकं परित्याज्यम्। सत्यां च बुभुत्सायामयुगपद्ग्रहणे न्यायोऽन्योऽवधारणीयः तत्मादन्यनिमित्तमयुगपद्ग्रहणमिति। किं पुनर्निमित्तम्? करणत्वाम्। यथैवायं करणधर्मो नानधिष्ठितं करणं प्रवर्तते इति, तथा संबद्धस्याप्यनेकसमानकालक्रियाकर्तृत्वं नास्ति। न हि करणं संबद्धमपि एकदानेकां क्रियां शक्नोति कर्तुम्। यदि पुनरात्मैवाधिष्ठाता भवेत्, तथाप्यात्मनो युगपदनेकेन्द्रियसंबद्धस्यानिषेधादयुगपज्ज्ञानोत्पत्तौ न्यायोऽन्योऽवधार्यः। स च नान्तरेण मनः सिध्यतीति सिद्धं मन इति ।।१६।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरभ्भः इति ।।१७।। शरीरेण वाचा मनसा च सेयं प्रवृत्तिः प्रत्येकं दशविधा, पुण्या पापा च। पुण्या

कायेन परित्राणं परिचरणं दानमिति। वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्चेति। मनसा दया अस्पृहा श्रद्धा चेति। विपर्ययेण पापा दशविधैव। क्षणिकत्वात् प्रवृत्तेर्जन्मकारणत्वानुपपत्तिः। सेयं प्रवृत्तिः क्षणिका। क्षणिका च सती जन्मकारणमिति न युक्तम्। ततश्च द्वितीयसूत्रव्याघातः। न व्याघातः, प्रवृत्तिफले प्रवृत्त्युपचारात्। प्रवृत्तिफले धर्माधर्मौ अस्मिन् सूत्रे प्रवृत्तिरित्युच्येते। कस्मात्? तत्साधनत्वात्, अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति यथा ।।१७।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ।।१८।। का पुनरियं प्रवर्तना, यया अवशः प्रवर्तते? ज्ञाता तावत् प्रवर्तते, प्रवर्तमानं रागादयः प्रवर्तयन्तीत्यतः। सेयं प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवर्तनेत्युच्यते तथा कारणा हारणेति। सा पुनरियं प्रवर्तना कथं गम्यते? प्रत्यात्मं प्रत्यक्षा। परशरीरे त्वानुमानिकी आत्मवदिति। यथा आत्माहङ्कारविषयत्वेनावतिष्ठमानः प्रत्यात्मं प्रत्यक्षो भवति। न हीयमहङ्कारबुद्धिरानुमानिकी, न चागमिकी। कथं नानुमानिकी? लिङ्गाभावात्। कथं नौपदेशिकी? अनुपदिष्टार्थप्रतिपत्तेः। तस्माद् रूपादिवत् प्रत्यात्ममात्मा प्रत्यक्ष इति। प्रवृत्तिनिवृत्यनुमेयस्तु पुनः

परशरीरे इति ।।१८।।

<B2>

वात्तिकम्

पुनरूत्पत्तिः प्रेत्यभावः ।।१९।। पूर्वोपात्तशरीरादिपरित्यागादन्यशरीराद्युपसंक्रान्तिः प्रेत्यभाव इति। पुनर्ग्रहणं संसारस्यानादित्वज्ञापनार्थम्। पुनः पुनर्जन्मणे भवत इत्यनादित्वं संसारस्य ज्ञापयति। कः पुनरयं संसारः? दुःखादीनां कार्यकारणभावः। दुःखादीनां मिथ्याज्ञानान्तानाविच्छेदेन यः कार्यकारणभावः स संसार इति। स चानादिः पूर्वापरकांलानियमात्। यदि पूर्वं दुःखम्, तत् जन्मना विना न युक्तम्। अथ पूर्वं जन्म, तदपि

धर्माधर्मावन्तरेण न युक्तम्। अथ पूर्वं धर्माधर्मौ तावपि विना रागद्वेषाभ्यां न युक्तौ। अथ पूर्वं रागद्वेषौ, न मिथ्याज्ञानादृते

तयाः प्रादुर्भाव इति। मिथ्याज्ञानं तह्यादिः? तदपि शरीरादीनन्तरेण न युक्तम्। सौऽयं दुःखादीनां

मिथ्याज्ञानपर्यन्तानां कार्यकरणभावाऽविच्छिन्नः संसार इति आजर*जरीभाव इति चोच्यते। सोऽयं संसारः कस्य?

किमाऽत्तमनः, आहो मनस इति? यदि क्रियामधिकृत्योच्यते, तदा मनसः, तद्धि संसरतीति। अथोपभोगमधिकृत्योच्यते, तदात्मनः। स हि सुखदुःखे उपभुङ्कते इति ।।१९।।

<B2>

।। वार्त्तिकम्।।

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्।। शरीरादिजन्यं सर्वं फलम्, धर्माधर्मपूर्वकत्वात्। मुख्यतया तु कल्पनया सुखदुःखोपभोग एव, तदवसानात्। यस्माद् धर्माधर्मयोः सुखदुःखोपभोग एवावसानिकं फलम्, तस्य तु नान्तरेण शरीरादीन् संभव इति कृत्वा शरीरादीन् धर्माधर्मावारभ्य सुखदुःखोपभोगं कुरुत इति। सोऽयं फलशब्दः सुखदुःखोपभोगे मुख्यः, शरीरादिषु गौण इति ।।२०।।

<B2>

।। वार्त्तिकम् ।।

बाधनालक्षणं दुःखम्।। एतदेव शरीरादि बाधनानुषङ्गाद् दुःखमित्युच्यते। स्वभावतस्तु दुःखमेव दुःखम्। लक्षणशब्दोऽनुषङ्गार्थः, सर्वमिदं शरीरादि दुःखानुषक्तमिति। तत्र शरीरं दुःखस्य निमित्तम्, निमित्तार्थोऽनुषङ्गः। इन्द्रियाणि विषयो बुद्धय इति साधनम्, साधनार्थोऽनुषङ्गः। सुखं दुःखेनाविनाभावि, अत्राप्यविनाभावोऽनुषङ्गः। स्वरूपतस्तु दुःखमिति। सर्वं स्वरूपतो दुःखमिति केचित्। न, प्रत्यक्षविरोधात्। न हि प्रत्यक्षं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति। दुःखविकल्प इति चेत्? अथापीदं स्याद् दुःखविकल्प एव सुखमिति, न पुनः स्वरूपतोऽस्तीति? न, विकल्पे न*प्रयोगासम्भवात्। न हि विकल्पे न*प्रवर्तमानो दृष्टः। न हि ब्राह्मणविशेषे भवत्यब्राह्मण इति। एवं दुःखविशेषेऽदुःखमिति न स्यात्। यदि च सुखं न स्याद् धर्मवैयर्थ्यम्। किं कारणम्? सुखसाधनं धर्म इति, सुखं च नास्तीति व्यर्थो धर्मः। दुःखप्रतिषेधः फलमस्येति न युक्तम्, धर्मस्याभावफलत्वप्रसङ्गात् अभावफलो धर्म इति स्यात्। प्रवृत्तिद्वैतं च लोके दृष्टं तन्न स्यात्। हितमाप्स्यामीत्येकः प्रवर्तते, अनिष्टं हास्यामीत्यपरः, हितस्याभावात् प्रवृत्तिद्वैतं लोके न स्यात्। दुःखभावनोपदेशश्च न स्यात्, प्रतिपक्षाभावे शक्त्यभावात्। न हि कश्चिद् दुःखे सज्यत इति दुःखभावनोपदेशो न स्यात्। तस्मान्न मुख्यतः सर्वं दुःखम्, दुःखभावनोपदेशेन तु दुःखमित्युच्यते इति ।।२१।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः।। तेन शरीरादिना दुःखान्तेनात्यन्तिको वियोग इति। आत्यन्तिकी सुखाभिव्यक्तिरिति एके। एके त्वात्यन्तिकी सुखाभिव्यक्तिमपवर्गं ब्रुवते। तन्न, प्रमाणासम्भवात्। मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति न प्रमाणमस्ति। न नास्ति, नियामकत्वादिति चेत्, अनेककारणनिष्पन्नसुखस्यात्मनि समवायो नियामकम् अनन्तरेण न युक्तः। तस्मादात्मनि नित्यं सुखमस्ति, येनेदं सुखं नियम्यमानमात्मानमाश्रयते इति चेत्---न, सर्वोत्पत्तिमत्प्रसङ्गात् सुखवदात्मनि दुःखमपि नित्यं कल्पयितव्यम्, इच्छादयश्चेति। अनैकान्तिकता वा। अभिव्यवक्त्यर्थानभिधानाच्च। नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति कोऽभिव्यक्त्यर्थः? ज्ञानमिति चेत्, नित्यमनित्यं वेति कल्पानुपपत्तिः। अनित्यमिति चेत् कारणं वक्तव्यम्। आत्ममनःसंयोगः कारणमिति चेत्? तस्यापेक्षाकारणं वक्तव्यम्। यदि मन्यसे आत्ममनःसंयोगो ज्ञानस्य कारणमिति, तस्य तर्हि अपेक्षा कारणं वक्तव्यम्। न हि द्रव्यगुणकर्मस्वारब्धव्येषु संयोगो निरपेक्षं कारणमिति। आत्ममनःसंयोगः सुखापूक्षो ज्ञानकारणमिति चेत्---न, कैवल्यविरोधात्। अथ मन्यसे आत्ममनःसंयोगो नित्यमात्मनि व्यवस्थितं सुखमपेक्षमाणो ज्ञानकारणं भवतीति, तन्न युक्तम्, कैवल्यविरोधात्। यथायमात्ममनःसंयोगो विषयमात्रमपेक्षमाणः अन्यनिमित्तनिरपेक्षः सुखज्ञानं करोति, एवं रूपादीनपि विषयानपेक्षमाणः तद्विषयाणि ज्ञानानिकुर्यात्। ततश्च कैवल्यं निवर्तते, सर्वानर्थानयमात्मा उपलभते इति। नित्योपलब्धिप्रसङ्गाच्चेति। योगजधर्मानुगृहीतो नित्ये सुखे ज्ञानं करिष्यतीति? तन्न युक्तम्, तत्क्षये तदभावात्। यदा योगजो धर्मः क्षीणो भवति, तदास्य किमनुग्राहकमिति वाच्यम्। योगजो धर्मो न क्षीयते इति चेत्? न युक्तम्, उत्पत्तिधर्मकस्य सर्वस्यानित्यत्वात्, सर्वमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति। नित्योऽसौ योगसमाधिजो धर्म इति न युक्तम्। योगसमाधिजश्च नित्यश्चेति व्याहतम्। नित्यं ज्ञानमिति चेत्---न, सुखवत् प्रमाणाभावात्,

मुक्तसंसारावस्थयोरविशेषप्रसङ्गाच्च। सुखदुःखसंवेदनपर्यायश्च न स्यात्, नित्यमयं सुखमुपलभते। ततश्च मोक्षार्थः प्रयासोव्यर्थः स्यातृ। न चायं सुखं जिहासति, विवेकहानस्याशक्यत्वात्, दुःखं हातुकामः सुखमपि जहाति। न चायं कदाचिद् दुःखमुपलभते इति कस्य हानार्थः प्रवर्तेत? शरीरादिप्रतिबन्धादप्रसङ्ग इति चेत्? नित्यं सुखमुपलभत इति

नास्ति प्रसङ्गः, यस्माच्छरीरादयो नित्यस्य सुखस्योपलब्धेश्च प्रतिबन्धका भवन्तीति। न, शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् नित्यशरीरादिप्रसङ्गाच्च। यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं कल्प्यते, एवं शरीरादयोऽपि नित्याः कल्पयितव्याः। एवमस्य कैवल्यं साधीयो भवति। शरीरादीनां नित्यत्वं दृष्टविरूद्धमशक्यं कल्पयितुमिति चेत्---न, सुखस्यापि तर्ह्यस्मादेव दृष्टाविरोधात् नित्यत्वमशक्यं कल्पयितुमिति, प्रमाणाभावादित्युक्तम्, तच्च नास्ति। कस्मात्? इष्टार्थाधिगमार्थत्वात्। इहायं लोकः प्रवर्तमान इष्टाधिगमार्थं प्रवर्तते। प्रवर्तन्ते च मोक्षमाणाः। तेषामपीष्टाधिगमार्थया प्रवृत्त्या भवितव्यम्, सेयं प्रवृत्तिर्नित्यसुखेऽर्थवती नान्यथेति। न, प्रवृत्तिद्वैतदर्शनात्। द्वे प्रवृत्ती लोके दृष्टे, इष्टाधिगमार्थानिष्टादिहानार्था च। तत्रेद पारिव्राज्यं किमिष्टाधिगमार्थमाहोऽनिष्टहानार्थमिति सन्दिह्यते। आगमादिति चेत्, आगमादेतद् गम्यते मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति। मुक्तः सुखी भवतीति श्रूयते।

आगमोऽप्येवं विचारणसीयः। किमयं नित्येन सुखेन योगमाह, उत दुःखेनात्यन्तिकं वियोगमाहेति। दृष्टश्च दुःखाभावेऽपि सुखशब्दप्रयोगो बहुधा लोक इति। एवं च ज्वरादिवियोगे लौकिका अप्याचक्षाणका भवन्ति सुखिनः संवृत्ताः स्म इति। यदि पुनरयं स*चक्षाणको मोक्षे नित्यं सुखमिति सुखरागेण प्रवर्तते, न मुच्येत। कस्मात्? रागसय बन्धनसमाज्ञानात्। बन्धनसमाज्ञातो हि राग इति। यद्यपि द्वेषात् प्रवर्तते दुःखं हास्यामीति, तथापि न मुच्येत, द्वेषस्य बन्धनसमाज्ञानादिति, रागद्वोषौ हि बन्धनमिति। न, अप्रतिकूलत्वात्। अप्रतिकूलं दुःखहानं भवति। न पुनरयं दुःखं द्वेष्टि। अद्विषंश्चायं प्रवर्तमानोऽप्रतिकूलं दुःखहानमधिगच्छतीति।।

चित्तं विमुच्यत इति अन्ये रागादिनां तत्र सामर्थ्यात्, यस्माद् रागादिवशं चित्तमालम्बनानन्तरगत्यन्तरेषु उत्पद्यते। न पुनरात्मनि रागादीनां सामर्थ्यमस्ति। न, अयत्नतसतत्सिद्धेः। ये चित्तस्यानुत्पादनं निरोधं चापवर्गमिच्छन्ति, तेषामयत्नसिद्धो मोक्षः। किं कारणम्? जन्मनो विनाशार्थत्वात्। जातं विनश्यतीत्ययत्नेन सिद्धमेतत्। सन्ततेरनुत्पादोऽ पवर्ग इति चेत्---न, तस्याशक्यत्वात्। सन्ततेरनुत्पादो न शक्यः कर्तुम्। कार्यकारणभावप्रवाहस्य सन्ततिभावात्। अनागतानुत्पादः क्रियत इति चेत्? अनागतानुत्पादस्य विद्यमानत्वात् किं क्रियत इति सर्वथा न चित्तस्यापवर्गः सिध्यतीति।।

कस्य तर्ह्यपवर्गः? योऽपवृज्यते। कोऽपवृज्यते? आत्मा। अथ कापवृक्तिः? दुःखादिभिर्वियोग इति।।२२।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

प्रमेयानन्तरं प्राप्तिः संशयस्य, स्थानवतो लक्षणवचनमिति। या प्रमेयानन्तरं क्रमप्राप्तिः साभिधीयते इति।।

समानानेकधर्मोपपत्तेरिति सूत्रम् ।।२३।। तत्र समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च त्रिविध एव संशय इतरपदविशेषणाद् भवतीति सूत्रार्थः। तत्र विषय स्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः समानधर्मादिभ्य उत्पन्नो विषयस्य विशेषं नावधारयति यः प्रत्ययः स संशय इत्युच्यते। प्रत्ययोऽनवधारणात्मकश्चेति व्याहतम्। प्रत्ययस्यैतत् प्रत्ययत्वं यदुत विषयस्वरूपावधारणात्मकत्वं नाम। न चेदयं विषयस्वरूपमवधारयति, प्रत्ययत्वं तर्हि व्याहतं भवति। न, स्वरूपप्रत्यायनात्। स्वरूपमस्य प्रतीयते, न पुनरयं विषयस्वरूपमवधारयति, अतश्च संशयः। प्रतीयत इति हि प्रत्यय इत्युच्यते।।

समानशब्दः साधारणार्थः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति साधारणस्येति यावत्। किं पुनरत्र साधारणम्, किं गुण आहो सामान्यमिति? यदि गुणः, स न साधारणः। कस्यात्? एकद्रव्यवृत्तित्वात् परिमाणस्य। एकद्रव्यवृत्ति परिमाणम्, तत् कथं साधारणं भविष्यतीति? सामान्यमपि न युक्तम्, द्रव्यावृत्तित्वात् न ह्यूर्ध्वत्वं द्रव्ये वर्तते। किं तर्हि? गुणे परिमाणे। न

चोर्ध्वत्वं परिमाणे वर्तमानं सामान्यं द्रव्ये संशयं कर्तुसुत्सहते। कस्मात्? गुणस्यावधारितत्वात्, यद्वृत्ति सामान्यं सोऽर्थोऽवधारित इति। न, साधारणार्थस्यान्यथा व्याख्यानात्। न ब्रूमो गुणः साधारण इति। नापि सामान्यम्, अपि तु सादृश्यार्थः समानार्थः। यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षं तयोर्यो धर्मः ऊर्ध्वत्वलक्षणो वर्तते, तेन धर्मेण सदृशोऽयं धर्म उपलभ्यत इति। तस्य उपपत्तिरध्यवसायः। यदुक्तं भवति सदृशस्य धर्मस्योपलब्धिः तदुक्तं भवति समानस्य धर्मस्योपपत्तिरिति। कस्मात्

पुनरेवमेव नोच्यते समानधर्मोपलब्धेरिति? अनुक्तमपि यस्मादेतद्गम्यते, गम्यमानस्य चाभिधानं व्यर्थम्। केन पुनरेतद् गम्यते इति विशेषापेक्ष इति वचनेन।

कथम्? विशेषस्यापेक्षा आकाङ्क्षा। सा चानुपलभ्यमाने विशेषे युक्ता। यदि चायं विशेषं न पश्यति विशेषानुपलब्धेर्गम्यत एतत् सामान्यं पश्यतीति। अथ पुनरयं न सामान्यं न विशेषं पश्येत, तदा विशेषापेक्ष इति व्यर्थ वचनं स्यात्। एतेन सामर्थ्येन गम्यते सामान्यमुपलभत इति। अथ वोपलब्धिपर्याय एवोपपत्तिशब्द इति। उपपत्तिः प्रमाणगम्यता। सा चोपलब्धिः। यः पुनरनुपलभ्यमानसद्भावो धर्मः, सोऽविद्यमानवद् भवतीति। का पुनर्विद्यमानस्याविद्यमानेन समानता? प्रमाणानालम्बनत्वम्। अविद्यमानम् अपि प्रमाणस्यालम्बनं स्वतन्त्रं न भवति, सदप्यनुपलब्धिलक्षणप्राप्तमिति। विषयशब्देन वा विषयिणं प्रत्ययमाह, समानधर्मोपपत्तिशब्देन वा विषयी प्रत्ययोऽभिधीयत इति। लौकिकं वा न्यायमनेन वाक्येनावरूणद्धीति, यथा लोके वक्तारो भवन्ति धूमेनाग्निरनुमीयत इति। न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते। अर्थप्रत्यायकत्वाद् वाक्ये दर्शनशब्दम् अनुजानाति धूमं दृष्ट्वाथाग्निरनुमीयत इति।।

अव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यम्। यदिदं समानधर्मोपपत्तेरिति पदम् एतस्मिन्नव्यच्छेदहेतोः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति वक्तव्यम्। न हि केवला समानधर्मोपपत्तिः संशयकारणं भवति। अन्यथा कृतकत्वादिनापि संशयः स्यात्। समानं हि कृतकत्वं सर्वानित्यानामिति व्यवच्छेदहेतुत्वान्न भवति। न,

समानार्थापरिज्ञानात्। व्यवच्छेदहेतुश्च, समानश्च धर्म इति न युज्यते। व्यवच्छेदहेतुर्नाम विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति यो विजातीयावृत्तिः स व्यवच्छेदहेतुः। तस्य च समानार्थता नास्ति। समानो हि नाम विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति अन्यजातीयवृत्तिः। तस्मादव्यवच्छेदहेतोरिति न वक्तव्यम्।।

सोऽयं साधारणो धर्म उपलभ्यमानः संशयहेतुः, किं केवल इति? न केवलः। किं तर्हि? उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च। यदि चोपलब्ध्यनुपलब्धी न व्यवस्थिते भवत इति। किमेतावन्मात्रं साधनमिति? नेत्युच्यते। यदि च विशेषाकाङ्क्षा भवति समानधर्ममुपलभते। उपलब्ध्यनुपलब्धी न व्यवतिष्ठेते इदन्तया नेदन्तया वा। विशेषाकाङ्क्षायां च सत्यामर्थसन्देहो भवतीति।।

किमिदं समस्तं कारणम्, उतासमस्तमिति? समस्तमिति ब्रूमः। यदि समानधर्मोपपत्तेरिति केवलमुच्येत उपलब्धविशेषस्यापि सामान्योपलब्धिरस्तीति तदापि संशयः स्यात्। यदि पुनरूपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च संशय इत्येतावदुच्येत, अनुपलब्धसामान्यस्यापि क्वचिदुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था अस्तीति संशयः स्यात्। विशेषापेक्ष इत्येतावति चोच्यमानेऽनुपलब्धसामान्यस्यापि क्वचिद् विशेषस्मृतिरस्तीति संशयः स्यात्। एवं समानधर्मोपपत्तेरूपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्चेति पदद्वयेऽपि नौयानप्रेङ्खादिगतस्य न भवति संशयः। एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति पदद्वये विधीयमानेऽत्यन्तानुपलब्धे सामान्येऽर्थे संशयः स्यात्। एवं समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति चोच्यमाने सामान्यधर्मदर्शने सत्यपि विशेषापेक्षायां च सत्याम् उपलध्यनुपलब्ध्योर्व्यवस्थानात् न भवति संशयः। एवं च यदायं द्रष्टा दृष्टपूर्वं सामान्यविशेषवन्तमर्थमुपलभते, तत्र चोपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थिते भवतः। सोऽयं द्रष्टा तस्मात् स्थानाद् यदापैति ततोऽस्यापगमाद् विषयविप्रकर्षान्निमित्तादल्पविषया विशेषा नावभासन्ते। महाविषयं सामान्यमवभासते। उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्व्यवस्थिते भवतः।

विशेषानुस्मृतिश्चास्ति, न च सन्दिह्यते। तस्मादेकद्विपदपर्युदासेन समस्तं लक्षणमुच्यत इति समानधर्मोपपत्तेरूपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्ष इति चैकेकपदपर्युदासः। समानधर्मोपपत्तेरूपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति च उपलब्ध्युपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति च द्विपदपर्युदासः कृतः समस्तपदपरिग्रहेण। यस्मात् समानधर्मोपपत्तेरूपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इत्याह, तेन ज्ञापयति समस्तमेतल्लक्षणमिति। विमर्श इति। नानार्थावमर्शनं विमर्शः। उभावर्थौ स्पृशतीव संशीतिः संशय इति भावसाधनम्, करणसाधनं वा संशेतेऽनेनात्मा इति सुप्त इव भवति। क उपमार्थः? अर्थानवधारणमुपमानार्थः। एतेनानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति व्याख्यातम्। कोऽतिदेशार्थः? यथाद्ये पक्षे त्रिपदपरिग्रहेण एकद्विपदपर्युदासः कृतः, तथानन्तरयोरपि द्रष्टव्यमिति।।

अनेकधर्मोपपत्तेः संशय इति। अनेकस्यानेकश्च धर्म इति केचित्। अनेकस्य धर्मोऽनेकधर्मः। अनेकस्य द्रव्यगुणकर्मलक्षणस्य संयोगजत्वं धर्मः। अनेकश्च धर्मः संयोगजत्वनिर्गुणत्वनिष्क्रियत्वक्षणिकत्वानि शब्दे।

तदेवमनेकधर्मोपपत्तेः संशय इति केचित्। तदयुक्तम्, समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव चरितार्थत्वात्। समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव

पश्चैकोऽनेकवृत्तिः पश्चानेक एकवृत्तिः, स लभ्यत इति चरितार्थत्वात्। न पुनरनेकधर्माभिधानेन प्रयोजनमस्तीति। अथानेकधर्मशब्दस्य कोऽर्थः? असाधारणो धर्म इति। कथं पुनरसाधारणो धर्म इति। कथं पुनरसाधारणो धर्मोऽनेकधर्म इत्यनेन समासपदेनाभिधीयते? समानासमानजातीयविशेषकत्वात्। समानजातीयमसमानजातीयं चानेकम्। तस्माद् विशेषो विशेषको धर्मः, अनेकस्माद् विशेषोऽनेकधर्म इति। तस्य चानेकस्य धर्मो यथास्वं सोऽयमनेकधर्म इति। एकानेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मोऽनेकधर्मः, यत एष प्रत्ययो भवति इदमेकमिदमनेकमिति। तत्रैकप्रत्ययहेतुरभेदः अनेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मो विशेषः। यथा शब्दस्य विभागजत्वम्। सामान्यविशेषसमवायेभ्यः शब्दस्य सदादिना विशेषेण निर्भक्तस्य, तस्मिस्तु द्रव्यं गुणः कर्म वेति विभागजत्वात् संशयः। न हि द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमं विभागात् जायमानं दृष्टं सर्वत्रासंभवात्। विभागजत्वं संशयं करोति सर्वतो व्यावृत्तेरिति। ननु च विभागजो विभागो विद्यते, गुणश्च?

सत्यम्, अनभ्युपगतविभागजविभागस्यैतदेवं भवति। यः पुनरभ्युपगतविभागजविभागः, तस्यायं निश्चयहेतुः,

गुणः शब्दो विभागजत्वात् विभागजविभागवदिति। अस्तु वा तस्यापि विभागजविभागासमवायिकारणकत्वात् विभागजविभागसमवायिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति। तदेवं विभागजत्वं विभागजविभागासमवायिकारणत्वं वा नर्ते शब्दं संभवतीति सर्वतो व्यावृत्तेः संशयहेतुः। तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु च विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादिति। समानधर्मोपयोगाद् वासमानोऽनेकधर्मो भवति। यद् वा द्वयस्यापि संशयकारणत्वेनोपनीतस्य समानधर्मस्यासमानस्य च समानधर्मस्योपयोगादनुपयुक्तोऽसमानः सोऽनेकशब्दस्य विषयविशेष इति।।

कस्मात् पुनरेवमेव नोच्यते समानासमानधर्मोपपत्तेरिति? नैवं शक्यं भवितुम्। अनेकस्माद् व्यावृत्ते यो धर्मः सोऽनेकधर्म इति अयं विग्रहो न लभ्यते। लाघवं च प्रयोजनम्। एकाक्षरापचयात् लाघवं प्रयोजनमाश्रित्यैवमभिधानं वा। यद्यनेकधर्मार्थोऽसा धारणार्थः, असाधारणश्च धर्मः संशयकारणमिति, नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादित्ययमप्यसाधारणत्वात् संशयहेतुः प्राप्तः। नैष दोषः। यथैव साधारणो धर्मः संशयहेतुरिति नान्वयिनः साधारणत्वे सति संशयहेतुत्वं भवति, अन्वयव्यभिचारात्। एवं व्यतिरेकिणोऽपि सत्यप्यसाधारणत्वे विपर्ययसंबन्धस्याव्यभिचारात् हेतुभाव इति। तस्मात् नैकवृत्तित्वमनेकवृत्तित्वं वा संशयकारणत्वे निर्णयकारणत्वे वा हेतुः। किं तर्हि? साधारणासाधारणत्वे सति व्यभिचाराव्यभिचारौ संशयनिर्णयहेतू। यो व्यभिचारी स संशयहेतुः, योऽव्यभिचारी स निर्णयहेतुरिति। यदि तर्ह्युभयोर्व्यभिचारित्वात् संशयहेतुत्वम्, ननु समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव गतमेतत्। गतार्थत्वात् न संशयकारणत्वेन पृथगुपादेयमिति? सत्यम्, न व्यभिचारितामन्तरेणान्यत् संशयकारणम्, अपि तु व्यभिचारितायां सत्यां विधीयमानव्यभिचारः प्रतिषिध्यमानव्यभिचारश्चेति भेदः। समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन विधीयमानस्य

व्यभिचार उपदिश्यते, अनेकधर्मोपपत्तेरित्यनेन प्रतिषिध्यमानो व्यभिचार इति। एतावता च भेदेन पृथगभिधानम्।।

न*: पर्युदासविषयत्वादव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातोऽनेकधर्म इति केचित्। एके त्वनेकधर्मोपपत्तेरित्यन्यथा व्याचक्षते, एकस्मादन्योऽनेकधर्म इति। एवं च विरूद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातो लभ्यत इति यत् तं प्रति तर्कमाहुः। स च संशयहेतुः, यथा श्रावणत्वकृतकत्वे शब्दस्येति। तदयुक्तम्, असंभवात्। न ह्यव्यभिचारिणौ विरूद्धावेकस्मिन्नर्थे धर्मौ संभवतः वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात्। यद्युभावव्यभिचारिणौ स्याताम्, एकं वस्तु द्व्यात्मकं भवेत। न चैतदस्ति। तस्मात् नोभावव्यभिचारिणाविति।।

न चायं प्रयोगो युक्तः। कथमिति? यदि तावदेवं प्रयुङ्क्ते, यथा प्राक्तनो हेतुः, तथायमपीति। प्रसिद्धेन व्यपदेशा भवन्तीति सिद्ध पूर्वस्य हेतुत्वम्। विरूद्धार्थप्रतिपत्तिबाधितत्वादुत्तरस्यानभिधानम्। अथैवं क्रियते यथेदं द्वितीयमनुमानं न भवति तथा प्राक्तनमपीति? एवमपि प्रतिपन्नं द्वितीयस्यानुमानस्यासाधकत्वम्। अथ विरूद्धधर्मावेकत्र संभवत इति संभवान्न विरूद्धौ? कश्च विरूद्धार्थः? किं सहासंभवः, आहो विरूद्धार्थसाधकत्वम्, अथ स्वरूपमिति? यदि सहासंभवो विरोधः, स नास्ति, दर्शनात्। अथ विरूद्धार्थसाधकत्वं विरोधः, तदपि न युक्तम्, वस्तुनो द्व्यात्मकत्वासंभवात्। यदि विरूद्धार्थसाधकत्वमनयोर्धर्मयोर्भवेत्, एकं वस्तु द्व्यात्मकमापद्यते। अथ स्वरूपम् अनयोर्विरूद्धमिति, न कि*चद् बाधितं भवति। यस्मात् कृतकत्वं न श्रवणत्वं श्रावणत्वं वा न

कृतकत्वम्, तस्मात् न संशय इति।।

उपेत्यत वा विरोधं यदि विरूद्धार्थाभ्यां कृतकत्वश्रावणत्वाभ्यां शब्दे संशयः क्रियते, स विशेषदर्शनादुपजातः कस्य दर्शनात् निवर्तेत? न हि विशेषदर्शने सति विशेषाकाङ्क्षा अपि यथोपलब्धसामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षेति। प्रत्यक्षतो

निवर्तिष्यत इति चेत्---न, योऽनुमानाभ्यां सन्निपतिताभ्यामर्थे संशयः, स प्रत्यक्षदर्शनान्निवर्तिष्यत इति न युक्तम्, प्रत्यक्षाविषयत्वात्। नायमर्थः प्रत्यक्षस्य विषयः, किं शब्दो नित्यः अथानित्य इति। आगमान्निवर्तिष्यत इति चेत्---न, आगमस्य च विचार्यमाणत्वात्। आगम एवायं विचार्यते किं शब्दो नित्योऽथानित्य इति? न चायं प्रत्यक्षविषयो नागमविषयः, अनुमानाभ्यां चायं परिच्छेत्तुमशक्यः। सोऽयमनिवर्त्यः संशयः प्राप्तः। भवतु किं नो बाध्यते? कथं न बाध्यते, यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदकमनुमानं न भवति, यथानित्या बुद्धिः कृतकत्वादिति? इदं खलु कृतकत्वं शब्दे दृष्टम्। स

चानवधारितस्वभावो नित्योऽनित्य इति। तथा चोपलभ्यमानं कृतकत्वमन्यत्र बुद्ध्यादौ संशयहेतुरिति सर्वमनुमानमनित्यत्वसाधनं न स्यात्। सर्वं चानुमानमयं न्यायो बाधत इति। यश्च न्यायोऽनुमानमूलमुच्छिनत्ति, नासौ न्यायविदा युक्तोऽभिधातुम्। नित्यासंभवात् नायमस्मात् न्यायो बाधते। यस्य नित्यं कि*चदस्ति, तस्य विरूद्धाव्यभिचारी भवति। अस्माकं तु पक्षे नित्यं कि*चत् नास्ति। न, बाधापरिज्ञानात्। न भवता बाधविषयोवलोकितः, किं तु नित्यमस्माकं नास्तीति एतावन्मात्रमवधार्य परपक्षे दोषोऽभिधीयते इति भवतामपि पक्षे विरूद्धाव्यभिचारी कृतावकाशः। कथम्? सप्रतिघं विज्ञानं सत्त्वाद् रूपादिवदित्येकः, अप्रतिध विज्ञानमरूपत्वाद् वेदनावदित्यपरः। तदेवमव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातान्न सप्रतिघं नाप्रतिघं सिध्येत्। तस्मादपन्यायोऽयं विरूद्धयोश्च धर्मयोः सन्निपातात् शब्दे संशय इति। धर्मयोः सातत्यादभिलापानुपपत्तिः। नायमतद्धर्मा कदाचिदपि शब्द उपलभ्यते। सततं तु सद्धर्मैव भवति। श्रावणः कृतकश्चेति अभिलापो न स्यात्, नित्योऽनित्यो वेति। न हि कदाचिदयं द्रष्टा एकस्मिन् वस्तुनि स्थाणुपुरूषधर्मावुपलभमानः शक्नुयाद् वक्तुं स्थाणुर्वा पुरूषो वेति। नैवं भविष्यतीति चेत्? व्याहतमुच्यते। ननु च भवताभिधीयते नित्य इति, मयाप्यभिधीयते अनित्य इति। कथं नाभिलप्यते? सोऽयं विरूद्धाव्यभिचारी न्यायो विचार्यमाणः सर्वथानुमानमूलं बाधते इत्यलमनेन।।

अथ कृतकत्वश्रावणत्वे सहिते संशयहेतू भवत इति? तथापि कृतकत्वश्रावणत्वे सहिते न विभागजत्वादन्यत्रासंभवाच्च संशयहेतू भवतः। सोऽयमस्माद् भिद्यते। यथैव विभागजत्वं सर्वतो व्यावृत्तत्वादसाधारणं शब्दे संशयं करोति, तथा कृतकत्वश्रावणत्वे अपि शब्दवृत्तित्वादन्यत्रासंभवाच्च संशयहेतू भवतः। सोऽयमसाधारण एव धर्मान्तरम् अतस्तद्ग्रहणेनैवायं संगृहीत इति। तस्मादेकस्मादन्यो धर्मोऽनेकधर्म इति न वक्तव्यमिति।।

यदा पुनरेवम्भूतौ धर्मावेकस्य वस्तुनो भवतः, तदोपलब्धा तस्य वस्तुनः किं प्रतिपत्तव्यमिति? तदा तयोरेव धर्मयोः सामार्थ्याधिगतौ यत्नः कर्तव्यः। नोभावत्र साधनम्। कतरोऽत्र साधनं कतरश्च न साधनमिति सामर्थ्याधिगमे यत्नः करणीय इति। यत्नश्च क्रियमाणोऽनित्यत्वसाधनेष्वेवावतिष्ठत इति। कुतः? नित्यत्वस्य प्रमाणबाधितत्वात्। तच्चोपरिष्टात् वक्ष्यामः। तदेवं व्यवस्थितमेतत्, अनेकधर्मोपपत्तेरसाधारणात् धर्मात् संशय इति।।

विप्रतिपत्तेः संशय इति व्याहतार्थः प्रवादो विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थो
व्याहतार्थप्रवादविषयमर्थमुपलभमानस्योपलब्ध्यनुपलब्ध्योरव्यवस्थाने सति तद्गतविशेषानुस्मृतौ च सत्यां संशयो भवतीति।।

तत्र समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे इति भाष्यम्। तत्रोपलब्ध्यनुपलब्ध्योस्तावत् पृथक् संशयकारणत्वं न भवतीति चर्चितमेतत्। समानः अनेकश्च धर्मो ज्ञोयस्थ इत्येतदपि न बुध्यामहे, क्रिमत्र धर्मः संशयकारणमुत ज्ञानमिति? न धर्मः संशयकारणमित्यनेकधा समर्थितम्। समानानेकधर्मज्ञानं तु संशयकारणम्। तच्च ज्ञातरि वर्तते इति नास्ति भेदः। समानानेकधर्मयोस्तु पृथगभिधाने उक्तं प्रयोजनम्, विधीयमानप्रतिषिध्यमानधर्मभेदादिति। विप्रतिपत्तेरित्ययं वक्तृगतः संशयहेतुः। केऽत्र सम्यक्प्रतिपन्नाः के मिथ्येति श्रोतुः संशयो भवति। एतावता भेदेन पृथगभिधानम्।।

समानधर्मः सर्व एवायमिति चेत्? समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति सर्व एवायं समानधर्म एवाभिधीयते। तस्माद् वैयर्थ्यात् पृथगनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति न प्रयोजनमस्ति। अत एवं कर्तव्यम्, समानधर्मोपपत्तेविशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति। न, सूत्रार्थापरिज्ञानात्। सूत्रार्थमपरिज्ञायैवैतच्चोद्यत इति। यथा च भेदः
समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति तथा च वर्णितम्।।

अपरे पुनः समानधर्मोपपत्त्यादिभिः पदैः पृथम् प*चविधं संशयं वर्णयन्ति। समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति। एवं शेषेषु पदेषु। तन्न युक्तम्, उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात्। समानधर्मोपपत्तौ सत्यामुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थायां च सत्यां विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति सूत्रार्थः। एवमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति

वाच्यम्। तस्मान्नोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था पृथक् संशयकारणमिति।

उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्द्वैविध्याच्च संशयो न युक्तः। कुतः? लोकविरोधात्। उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थानात् संशयो भवतीति ब्रुवाणो लोकं बाधते। कथमिति? यत्किि*चदयमुपलभते सर्वत्रास्य संशयेन भवितव्यम्। किं कारणम्? उपलभ्यमानं द्वेधा भवतीति। उपलब्ध्योर्द्वैविध्याच्च यः संशयो भवति तस्य कुतो निवृत्तिः? विशेषदर्शनान्निवर्तते इति चेत्? विशेषेष्वप्येवम्। य एते विशेषा उपलभ्यन्ते किमेते सन्त उताहोऽसन्त इति यावद् यावदुपलभते, सर्वत्रोपलब्धिद्वैविध्यात् संशयं इत्यनिवर्त्यः संशयः। एवमनुपब्धिद्वैविध्येऽपि वक्तव्यम्। न चास्य क्वचित् समाश्वासः स्यात्। यदायमपवरकादौ सर्पादीन्नोपलभते तदा तस्य सर्पवदेतद्वेश्म आहोऽसर्पवदिति संशयो भवति। अयमपि संशयोऽनिवर्त्य एवेति सर्वत्राश्वसो न स्यात्। येषां च प*चविधः संशय इति सूत्रार्थः, तैरप्यस्य कारणकृतो भेदो वक्तव्यः स्वभावकृतो वा। तद् यदि तावत् कारणकृतो भेदः? न प*चविधः, अनेकविधः संशय इति प्राप्तम्। अथ स्वभावभेदात्? स्वभावभेदस्यासंभवदिकरूपः

संशयः, संशीतिः संशय इति। तस्मात् प*चविधः संशय इति न सूत्रार्थः।।

समानधर्मग्रहणान्न संशयो धर्मिविषयत्वात्। यदिदमुच्यते समानधर्मोपपत्तेः संशय इति, तदयुक्तम्, धर्मिविषयत्वात्। न हि समाने धर्मे उपलब्धे धर्मिणि संशयो युक्तः धर्मधर्मिणोर्भेदात्। न हि गवि दृष्टेऽश्वे संशयो भवति, धर्मिणश्चादृष्टत्वात् नानुपलब्धे न निर्णोते संशयो भवतीति व्याघातः। धर्मधर्मिभावात् संशय इत्येके। एके तावत् परिहारं ब्रुवते, धर्मे दृष्टे धर्मिणि संशयः। स धर्मधर्मिभावात्। न पुनर्गवि दृष्टेऽश्वे संशयो भवति धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः। न, नानात्वानिवृत्तेः। न हि धर्मधर्मिभावेन नानात्वं निवर्तते। अथ धर्मधर्मिभावो नियामकः? इच्छादिसूत्रं [१.१.१०]तर्हि वयाहन्यते। कथमिति? इच्छादयः प्रतिसन्धानादात्मानं गमयन्तीति सूत्रार्थः। तत्र परः प्रत्यवस्थितः कार्यकारणाभावात् प्रतिसन्धानमिति न नानात्वस्याबाधनादित्यनेन निवर्तते इति। इह पुनर्भवता धर्मधर्मिभावादिति ब्रुवता नानात्वमेव धर्मधर्मिभावविशिष्टं नियामकमुच्यते इति शक्नुयात् परोऽपि वक्तुं कार्यकारणभावो नियामक इति। तस्मादपव्याख्यानमेतत् धर्मधर्मिभावात् संशय इति।।

अथ समानधर्मोपलब्धेरन्यस्मिन् धर्मिणि संशयो भवतीति कः परिहारः? अयं परिहारः। बहुव्रीहिः समासः। अतो धर्मिणोऽभिधानम्। समानधर्मोपत्तेरित्यनेन पदेन बहुव्रीहिसमासवान् धर्म्येवापदिश्यते। कथम्? समानो धर्मो यस्य स भवति समानधर्मा। समानधर्मेण उपपत्तिः समानधर्मोपपत्तिः। किमुक्तं भवति? समानधर्मवतो धर्मिणो दर्शनादिति।।

विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः इति। विशेषापेक्षो विशेषस्मृत्यपेक्ष इति। अथ सा विशेषस्मृतिः किं विशेषविषया, किं संशयविषयविशेषविषया, उतान्यविषयेति? योऽसौ संशयस्य विषयः यत् तं समानधर्माणमुपलभते किं तस्यायं विशेषाननुस्मरति, उतान्यस्येति? यदि तावत् तस्य? तन्न युक्तम्, तद्विशेषाणां क्वचिदननुभूतत्वात्। योऽर्थः पूर्वमुपलब्धविशेषः तद्गतान् विशेषाननुस्मरतीति युक्तम्, तद्विशेषाणामनुभूतत्वात्। यदा पुनरयमनुपलब्धपूर्वविशेषः सामान्यत उपलभ्यमानः सन्दिह्यते तत्र विशेषानुस्मृतिः। कथम्? तद्विशेषाणामननुभूतत्वादिति। न सामान्यवचनत्वात्। विशेषापेक्ष इति सामान्यवचनं, न पुनरनेनावधार्यते तस्य वा अन्यस्य वेति। यदा तद्गता विशेषाः सुस्मूर्षिता भवन्ति, तदानुभूतेषु विशेषेषु स्मृतिः। यदा त्वनुपलब्धपूर्वेऽर्थे संशयः, तदा सादृश्यादन्यगतान् विशेषान् सुस्मूर्षत इति। एवं तावद् व्यवस्थितं त्रिविधः संशय इति।।

अनेन च संशयलक्षणेन यान्यविरूद्धानि संशयलक्षणानि तान्यपि संगृहीतानि, यथा काश्यपीयम्---

सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च संशयः।।

इति। अस्यार्थः। सामान्यप्रत्यक्षादिति। सामान्यवतः प्रत्यक्षाद् धर्मिण इति। न पुनरयं पदार्थः सामान्यस्य प्रत्यक्षादिति। विशेषाप्रत्यक्षत्वमव्यवस्थितविशेषत्वम्, नास्मिन् विशेषा व्यवस्थिता इति। विशेषस्मृतेश्च संशय इति समानम्। कथं पुनरनेन सूत्रेणासाधारणो लभ्यते इति? लभ्यते, व्यभिचारित्वात्। व्यभिचारि साधारणम्। तच्चासाधारणेऽपि व्यभिचारित्वमस्तीति लभ्यते। अनेकधर्मोपपत्तिस्तर्हि पृथड् न पठितव्या, अन्वयव्यतिरेकभेदविवक्षया पृथगभिधानं पुनः संशयकारणभेदविवक्षयेति। ये त्वत्र विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्चेति पदयोः पौनरूक्त्यं वर्णयन्ति, सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च संशय इत्यभिधीयमाने किल

गम्यते एवैतद् विशेषाप्रत्यक्षादिति, न हि कश्चिद् विशेषान् प्रत्यक्षान् स्मरतीति। तन्न, सूत्रार्थापरिज्ञानात्। नायं

सूत्रार्थः विशेषाणां न प्रत्यक्षत्वमिति, अपि त्वव्यवस्थितविशेषवत्त्वम्, नास्मिन् विशेषाप्रत्यक्षवत्त्वमित्यतो नायं दोष इति।।

अन्ये तु संशयलक्षणमन्यथा व्याचक्षते, साधर्म्यदर्शनाद्विशेषलिप्सोर्विमर्शः संशय इति। तैरपि साधर्म्यस्यावधारितत्वात् संशयस्य विषयो वक्तव्यः। धर्मीति चेत्? ननूक्तः संशयस्य विषयो धर्मी। सत्यमुक्तो न पुनर्युक्तः। कथं न युक्तः? यदि तावद् धर्मव्यतिरिक्तं धर्मिणमभ्युपैति, व्याहतं भवति। धर्मधर्मिणोश्च नानात्वाभ्युपगमे धर्मस्यावधृतत्वात् धर्मिणश्चादृष्टत्वात् न संशयः। न ह्यन्यस्मिन् दृष्टेऽन्यत्र संशयो भवति। अथाप्यस्मद्दिशा साधर्म्याभिधानेन धर्म्येवोच्येत? तन्न युक्तम्, सधर्मणो भावः साधर्म्यमिति भावाभिधानेन धर्मोऽभिधीयते, न धर्मीति। न युक्तोऽन्यस्य दर्शनादन्यस्मिन् संशय इति। यदि चायं धर्मिणं नोपलभते, कस्यायं विशेषानुपलिप्सेत? न हि साधर्म्यस्य विशेषाः सन्ति। अथ सामान्यवतो विशेषा इति? तन्न, तस्यादृष्टत्वादित्युक्तम्। न सामान्यस्य विशेषाः सन्तीति सामान्यवतो विशेषा भवन्तीत्येवं ब्रुवता सामान्यविशषतद्वतां भेदोऽभ्यनुज्ञातो भवति। व्यर्थं चाभिधानं न सामान्यस्य विशेषाः किं तु तद्वतो विशेषो इति। उपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थाने च साधर्म्यस्य दर्शने सत्यपि विशेषलिप्सायां च सत्यां न संशयो भवति। उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इति वक्तव्यम्। अनेकधर्मदर्शनादिति च।।

समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येमादिवाक्यं संशयलक्षणम्। तद्विचार्यम्। किं तावदयं कारणोपदेश आहो संशयस्वरूपावधारणमिति? यदि कारणनिर्देशः? अत्यल्पमिदमुच्यते समानानेकधर्मादिभ्य इति। अन्यान्यपि संशयकारणानि, तान्युपसंख्येयानि। यथा आत्ममनःसंयोग आन्तरस्य, इन्द्रियमनःसंयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्ष आत्ममनःसंयोगश्च बाह्यस्येति। अथ स्वरूपावधारणम्? कारणनिर्देशोऽनर्थकः। संशीतिः संशय इति वक्तव्यम्। अस्तु तावत् कारणावधारणम्। ननूक्तं कारणान्तरमप्युपसंख्येयमिति? नैप दोषः। नेदं कारणावधारणार्थम्, अपि त्वसाधारणकारणनिर्देशोऽयम्। तस्मात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षादीनामप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिसाधारणत्वात्। स्वरूपनिर्देशो वा भवतु। इदमेवास्य स्वरूपं समानधर्मदर्शनादिभ्यो जन्मेति। सोऽयमेवंभूतः संशयो विचाराङ्गतयोपादीयते। संशयवद् विपर्ययोऽपि विचारस्याङ्गम्। सोऽपि पदार्थत्वेन वक्तव्यः। सत्यमसौ पदार्थो, न तु विचाराङ्गमित्यतो नाभिधेयः। कथं न विचाराङ्गम्? यथा सन्दिग्धस्तद्विशेषप्रतिपत्तये प्रयतते, नैवं विपर्यस्त इति। अतो न्यायविद्यानङ्गत्वात् नाभिधीयते इति ।।२३।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्।। यमर्थमधिकृत्येति व्यवसायोऽधिकारः। कस्य व्यवसायः? सुखदुःखसाधनानाम्। इदं सुखसाधनमिति बुद्ध्वा सुखावाप्तये यतते। इदं दुःखसाधनमिति चाधिगम्य दुःखहानायेति। सुखदुःखयोरवाप्तिहानाभ्यामयं लोकः प्रयुज्यते इति सुखदुःखाप्तिहानी प्रयोजनमिति। अनेन च प्रयोजनेन सर्वेऽर्थाः संगृहीता भवन्तीति। एतस्मिश्च सूत्रार्थे परस्य दोषविवक्षया चोद्यमानस्य वक्तुमशक्तस्य व्याहारो लौकिकोऽयमर्थः प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनमिति। न चानेन हि*चत् परीक्षाविधेः क्रियते इति न्यायाङ्गभावो नास्तीति। यथावत् लौकिकोऽयमर्थं इति। एतत् नेर्वे प्रकृष्टतार्किकादन्यो वक्तुर्महति, अयमेवैकः पदार्थो लोकिको न प्रमाणादय इति। कश्चासौ लौकिक इति? यदि प्रमाणोपपन्न इत्यर्थः, अतिदोषोऽयम्, प्रमाणोपपन्नं न वक्तव्यमिति। अथान्यो लौकिकशब्दार्थः? तन्न बुध्यामहे कथमन्य इति। यदपि प्रयोजनं न्यायस्याङ्ग न भवतीति, तदपि न युक्तम्। या खलु निष्प्रयोजना चिन्ता, नासौ न्यायस्याङ्गमिति। परीक्षाविधेस्तु प्रधानाङ्गं प्रयोजनमेव, तन्मूलत्वात् पटीक्षाविधेरिति।।१४।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रम्।।२४।। बुद्धिसाभ्यविषयोऽर्थो दृष्टान्त इति सूत्रार्थः। एवं चाकाशावरोध इति। यदि पुनरेवमवधार्येत लौकिकानां परीक्षकाणां च यो विषयः स दृष्टान्त इत्यलौकिकार्थो न दृष्टान्तः स्यादाकाशादिः। उदाहरणत्वेन तु लौकिकपरीक्षकविशयस्याभिधानं न पुनर्लैकिकपरीक्षाकरणमेवेति।

सोऽयं दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थो वा स्यात्, असिद्धसमाधानो वा? यदि तावत् सारूप्यव्युत्त्यर्थो नापेमानाद्भिद्यते। अथासिद्धसाधानार्थे नेदाहरणात् भिद्यते। यद्युपमानं प्रमाणेऽन्यर्भावः। अथोदाहरणभवयव इति न पृथदृष्टान्तोऽस्तीति। इदं तूत्तरमप्रतिसमाधेयमिति पश्यमः। कस्मात्? त्रयस्याप्यपरिज्ञानात्। एवं ब्रुवता न दृष्टान्तो नोपमानं विज्ञानमिति। सारूप्यव्युत्पर्त्यं तावदुपमानं न भवतीति वर्णितम्। दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थः। असिद्धसाधनार्थो वेति दृष्टान्तो न भवति।

उदाहरणार्थमुदाहरणं वर्णयिष्यन्तो वक्ष्याम इति।।२५।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

इदमित्थंभूतं चेति भाष्यम्। इदमिति सामान्यतोऽधिगममाह। इत्थंभूतं चेति विशेषतः। एतदुक्तं भवति, सामान्यविशेषवदर्थाभ्यनुज्ञा सिद्धान्त इति। अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः इति

सूत्रम्।।२६।।

किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थमाहो विभागार्थमिति? किं चातः? यदि लक्षणार्थं तन्त्राधिकरणग्रहणं न कर्तव्यम्, एतावद्भवत्वभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इति। अथ विभागार्थम्? सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रग्रहण कर्तव्यम्,

प्रतिज्ञादिवत्। यथा

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः।।

इति समस्ताभिधानम्, एवं सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरिति वक्तव्यम्। लक्षणार्थं च सूत्रान्तरं वक्तव्यम्।।२६।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् इत्यस्य सूत्रस्यान्योऽर्थो वक्तव्यः। अथेदं विभागार्थम्? तथापि पूर्वसूत्रं परित्यज्यम्। अथ विभक्तानां पुनर्विभागः? त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः इति व्याहतम्। विभागश्च नियमार्थः। विभक्तानां पुनर्विभागः किमर्थः? यदि नियमार्थः, आद्येन सूत्रेण कृतत्वात् न प्रयोजनमस्तीति। तस्मात् पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमनार्षमिति। नानार्षम्, आद्यस्य लक्षणार्थत्वादुत्तरस्य च विभागार्थत्वादिति। विभागस्तु नियमार्थ इत्युक्तम्। एतेन अनेकधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्धा संग्रह इति नियमं दर्शयति। अथाद्यं सूत्रं कथम्? लक्षणार्थमिति। तन्त्राधिकरणानामर्थानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः। तन्त्रमधिकरणं येषामर्थानां ते भवन्ति तन्त्राधिकरणाः, तेषामभ्युपगमसंस्थितिरित्थंभावव्यवस्था धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति। किमुक्तं भवति? योऽर्थोऽशास्त्रितः तस्याभ्युपगमो न सिद्धान्त इति ।।२७।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

सर्वेषां संप्रतिपत्तिविषयः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, यथा प्रमाणानि प्रमेयसाधनानीति। न दृष्टान्तात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भिद्यते, तत्राप्यविप्रतिपत्तिरिहापीति? भिद्यत इत्याह, दृष्टान्तस्तु वादिप्रतिवादिभ्यामेव निश्चितः, न चैवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति। अनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्तो न सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति। यद्यनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्त इति प्रत्यक्षेऽपि प्रसङ्गः। प्रत्यक्षमप्यनुमानागमयोराश्रयः, तत्कारणत्वात्। अर्थो

दृष्टान्तोऽवगम्यमानत्वात्। यः प्रत्यक्षस्य विषयः सोऽर्थो दृष्टान्त इति। अधिगतः अर्थः कथ्यते इत्यनुमानागमयोराश्रयः। अधिगमसाधनं च प्रत्यक्षम्। तस्मान्न प्रत्यक्षे प्रसङ्गः ।।२८।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

सामान्यविशेषतद्वतां नियमेनाभ्युपगमः प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति। यथा भौतिकानि इन्द्रियानीति योगानाम्, अभौतिकानीति सांख्यानामिति ।।२९।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति अस्योदाहरणं भाष्ये, इन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति ।।३०।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

अपरीक्षिताभ्युपगमादिति सूत्रम्। अपरिक्षितोऽसूत्रितः। योऽर्थः सूत्रेषु नोपनिबद्धः शास्त्रे चाभ्युपगतः सोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति। यथा नैयायिकानां मन इन्द्रियमिति। वैशेषिकाणां नैयायिकाणां च श्रोत्रमाकाशमिति। अपरीक्षितः शास्त्रानभ्युपगतः। स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्तते इति। तन्न युक्तम्, कुतः? परावज्ञानस्यायुक्तत्वात्। यदि तावत् परस्यासामर्थ्यं बुद्ध्वा नायं समर्थ इत्येवं प्रवर्तते, तदानेन न परः प्रतिपादितो भवति, किं तु विप्रतिपादितः। यश्चाज्ञः किं तस्य प्रतिपादयितव्यम्? अथ परिज्ञातसामर्थ्यं पुरुषमवजानाति? तदपि न, अतिशयबुद्धिमतोऽवज्ञानस्यायुक्तवत्। तस्मात् नायं सूत्रार्थोऽशास्त्रिताभ्युपगमः सिद्धान्त इति।।

सर्व एवायं पक्षः स्वमुखेनार्थापत्त्या वाभिधीयते इति किमनेनातिविस्तृतेनेति केचित्। तत्पर्याय एव सिद्धान्त इत्यपरे। पक्षस्य किलायं पर्यायः सिद्धान्त इति। पक्षः सिद्धान्तपर्याय इति न बुद्ध्यामहे। सिद्धान्त

इत्युपपन्नप्रमाणकोऽयमर्थ इति तत्प्रत्ययादभ्युपगमः पक्ष इत्यन्यतरवादिसंप्रतिपन्नस्यान्यतरं प्रति कर्मतया वस्तुनो यदुपादानं स पक्षः। यश्च कारकशब्दो यश्च वस्तुशब्दो नैतौ पर्यायौ, तद्यथा परशुश्छेदनमिति। परशुरिति कदाभिधीयते? यदा पुरुषव्यापारनिरपेक्षं वस्तु सन्निधीयमानतयावतिष्टते। छेदनमिति च यदोद्यम्योद्यम्य दारुणि निपात्यते

तदाभिधीयते। तावेतौ छेदनपरशुशब्दौ वस्तुनः क्रियासंबन्धासंबन्धापेक्षौ प्रवर्तेते इति। तथा सर्वे कारकशब्दा एवे न द्रव्यमात्रे न वा क्रियामात्रे प्रवर्तन्ते। किं तु क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्त इति। कारकशब्दश्च पक्षो न सिद्धान्तः, स कथं पर्यायो भविष्यतीति? सर्वतन्त्रसिद्धान्तश्च पक्षपर्याय इति। अहो, पर्यायशब्दे कौशलं भदन्तस्य, पक्षो विचारणायामिष्टोऽर्थः इति चाभिधीयते, अविचारणीयश्चार्थः पक्षेऽन्र्भवतीति चित्रम्।।

अथ पुनः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं न प्रतिपद्यते, तेनापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तं निह्नुवानेन तदसत्त्वप्रतिपादको न्यायोऽभ्युपेयः। पश्चासौ न्यायस्याभ्युपगमः स सर्वतन्त्र सिद्धान्त इति व्याहतं भवति सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नास्तीति। अथ न्यायमपि न प्रतिपद्येत, अनिवृत्तो व्याघातः वचनेऽवचने च। यदि तावत् न्यायो नास्तीति ब्रवीति, प्रतिपादयति च नास्ति चेति व्याहतम्। अथ ब्रवीति न अवचनेऽस्यार्थो न सिध्यति, तस्मात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नास्तीति संभ्रमव्याहतम्। इदं च तावद् भवान् प्रष्टव्यो जायते किं पक्षः सिद्धान्तसामान्यं भवति, अथ संग्रहः पक्षशब्देन सिद्धान्तस्य, अथ सिद्धान्तस्य पक्षशब्दः पर्याय इति? तद् यदि सिद्धान्तसामान्यम्, तन्नास्त्यव्यापकत्वात्। न हि पक्षः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं व्याप्नोति असाध्यत्वात्। यथा सत्ता द्रव्यगुणकर्माणि व्याप्नोतीति व्यापकत्वात् सामान्यं भवति, न चैवं पक्ष इति। पर्यायशब्दोऽपि न भवतीत्युक्तम्। यदि च पक्षः सिद्धान्तं इति पर्यायः, सर्वतन्त्रसिद्धान्तः साध्यो जायते। सर्वतन्त्रसिद्धान्तः साध्यश्चेति व्याघातः। अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तस्याभेद इति चेत्? अथापि मन्येथा अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तो न भिद्यते, भिद्यते। वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विपरीतवाक्यार्थप्रतिपत्तिः अर्थापत्तिः, वाक्यानुषङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति।।३१।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ।।३२।। अवयवानां विभागोद्देशार्थं सूत्रम्। विभागोद्देशस्तु नियमार्थः। किं नियन्तव्यम्? न दशावयवं न त्र्यवयवं च वाक्यम्। एके तावद् ब्रुवते दशावयवं वाक्यम्, अपरे त्र्यवयवमिति। उभयव्युदासात् प*चैवेति नियमज्ञापनार्थं प्रतिज्ञादीनां विभागोद्देश इति। कथं पुनर्जिज्ञासादयः अवयवा न भवन्ति? पराप्रतिपादकत्वात्। परप्रतिपादका ये ते वाक्यस्याङ्गभूता इतरेतरासंप्रत्यायितेनार्थेनार्थेवन्तो

वक्याङ्गतामुपयान्ति तेऽवयवाः। वाक्याङ्गत्वमवयवार्थः। किं पुनर्वाक्यम्? यस्य प्रतिज्ञादिभिरुपकृतस्य विशेषावस्थापनमर्थः तद् वाक्यम्। वाक्यार्थं च संहत्यैते प*च निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते, न पुनर्जिज्ञासादयः परप्रतिपादका इत्यतो न वाक्यस्यावयवा इति। निश्चितत्वाच्च, निश्चितश्च साधयिता भवति। न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्तः। प्रयोजनमपि साधनादेव गम्यते। शक्यप्रप्तिश्चेति। न ह्यशक्यमप्रयोजकं वा कश्चित् साधयतीति। तस्मात् प्रयोजनशक्यप्रप्ती अपि न वाक्यावयवौ।।

प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति भाष्यम्। प्रकरणमेते उत्थापयन्ति। न हि जिज्ञासादीनन्तरेण प्रकरणस्योत्थापनमस्तीति प्रकरणोत्थापका नावयवा जिज्ञासादयः। परप्रतिपादकत्वात् तु प्रतिज्ञादीनामयमधिकार इति ते व्यपदिश्यन्ते। त्र्यवयवम् अपि वाक्यं यथा न भवति, तथोपनयनिगमनयोरर्थान्तरभावं प्रतिपादयिष्यन्तो वर्णयिष्यामः।।३२।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

तेषां त्ववयवत्वेन सामान्येन संगृहीतानामितरेतरविशेषकं लक्षणमुच्यते। साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति।।३३।। तत्र प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यः। तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा परिग्रहवचनम्। उदाहरणम्, अनित्यः शब्द इति।।

सिद्धात्वात् धर्मिणो न साध्यत्वमिति केचित्। धर्मी किल शब्दलक्षणः सिद्ध एव। सिद्धश्च साध्यो न

भवतीति। नैष दोषः, प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्येति वचनात्। न ब्रूमो धर्मिमात्रं साध्यम्, अपि तु प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यः। यदि प्रज्ञापनीयो, न विशेषणम्। अथ विशेषणम्, न प्रज्ञापनीयः। नासिद्धं विशेषणं भवतीति सिद्धेनायं विशिष्यते नासिद्धेनेति। सत्यम्, असिद्धमप्रज्ञातं विशेषणं न भवति। प्रज्ञातं त्विदमनित्यत्वं घटे शब्दस्य साध्यमिति। एवं तर्हि शब्दस्यानित्यत्वं साध्यं न शब्द इति? शब्दस्येति विशेषणात्

दोषः। शब्दस्येति ब्रुवता नानित्यत्वमात्रं साध्यत्वेनाभ्यनुज्ञायते, न धर्मिमात्रम्। किं तर्हि? धर्मिणः शब्दस्य प्रज्ञातस्य अनित्यत्वस्य चान्यधर्मत्वेन योऽयं विशेषणविशेष्यभाव इतरेतरनियामकत्वेन नियमः स साध्यः। स चोभयाश्रयो भवति। उभयाश्रयत्वे सति किमुक्तं भवति? धर्मी विशेषणं धर्मो वा विशेषणमिति, शब्दस्यानित्यत्वम् अनित्यत्वस्य वा शब्द इति? धर्मी विशिष्यते इति युक्तम्। सामान्यतोऽधिगतत्वात् विशेषतोऽनधिगतत्वाच्च विशेषप्रतिपादकत्वाच्चानुमानस्य न च पुनर्धर्मस्य सामान्याधिगमोऽस्ति। न नास्ति। किमयं धर्मः शब्दस्य उतान्यस्य घटस्येति। एवं तर्हि शब्दस्यानित्यत्वमित्ययमर्थः साध्यः। तस्य च न कृतकत्वादियोग इति युक्तम्। प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यः। तस्य निर्देर्शः प्रतिज्ञा।

उभयावधारणप्राप्तावन्यतरावधारणे च दोषः। यदि साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणम्, ततः पूर्वोत्तरे द्वे अवधारणे न कल्प्येते। कथम्? साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञावधृता, न साध्यनिर्देशः। प्रतिज्ञा अन्यथा नास्ति, साध्यनिर्देशोऽन्यथाप्यस्तीति प्राप्तम्। ततश्च साध्यनिर्देशो न प्रतिज्ञा अतो न साध्यनिर्देशो लक्षणम्, व्यतिरेकित्वादिति। अथ साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैवेति साध्यनिर्देशोऽवधृतः न प्रतिज्ञा, साध्यनिर्देशोऽन्यथा नास्ति,

प्रतिज्ञान्यथाप्यस्तीति। एवमपि साध्यनिर्देशो न प्रतिज्ञालक्षणम्, अव्यापकत्वात्। यदपि व्यतिरेकि तदप्यलक्षणम्, यथा विषाणित्वं गोः। यदप्यव्यापकं तदप्यलक्षणं यथा गन्धवत्त्वं द्रव्यस्य। अथ पूर्वोत्तरेऽवधारणे न क्रियेते, तथापि किल वाक्यमनर्थकं भवति, न चान्या गतिरस्ति। तस्मात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञोति त युक्तम्।।

सर्वस्मिन् वाक्येऽवधारणमिति तु न बुध्यामहे। तद् यथा, गोपालेन मार्गेऽपदिष्टे एष पन्थाः श्रुघ्नं गच्छतीति नावधारणस्य विषयं पश्चामः। अवधारणस्य तु विषयः सामान्यश्रुतौ नियमः। येन वाक्येन समानश्रुत्या अनेकोऽर्थो गम्यते, तत्रातिप्रसक्तावविप्रसङ्गनिराकरणार्थमवधारणमिति, न पुनः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युक्ते क्वचित् प्रसङ्गोऽस्ति यन्निराकरणायावधारणं क्रियेत। सर्वत्र चावधारणं कुर्वाणो लोकं बाधते। यत्र च विशेषणस्यावकाशः तत्रावधारणस्यापीति नायं दोषः। पूर्वोत्तरेऽवधारणे न कल्प्येते इति।।

ननु च साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञोत्युक्ते साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोरपि प्रसङ्गः। यथा अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वात्, नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् बुद्धिवच्चेति। न सूत्रार्थापरिज्ञानात्। साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम्। न च चाक्षुषत्वं प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम्, अपि तु धर्मनिर्देशोऽयं चाक्षुषत्वादिति। तथा बुद्धेर्नित्यत्वमिति। अथ पुनः साध्यनिर्देशग्रहणादसाध्यनिर्देशनिवृत्तिः? साध्यनिर्देशग्रहणात् किलासाध्यनिर्देशो निवर्त्यते। असाध्यं च द्वेधा सिद्धमनुपपद्यमानसाधनं च। तत्र साध्यनिर्देश इत्यनेनोभयं निवर्त्यते सिद्धमनुपपद्यमानसाधनं च। तत्रानुपपद्यमानसाधनं शब्दाचाक्षुषत्वं बुद्धिनित्यत्वं च। तस्मात् न तत्र प्रसङ्गः। अथ पुनः कृतकत्वाद्यन्यतरपक्षसिद्धं साधनं साध्यतयोपादीयते तदा कृतकत्वादेः साध्यनिर्देशस्य प्रतिज्ञात्वं प्राप्तमिति।।

नैष दोषः, विकल्पानुपपत्तेः। यदि तावदेवं ब्रवीति कृतकत्वं साध्यमिति, तदा न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति परिहारः। अथ कृतकः शब्द इत्येतत् साध्यमित्येवं प्रत्यवतिष्ठते, तदाभ्युपगम एव दोषत्वेन दर्शित इति न किि*चद् बाध्यते। यच्चेदमुच्यते, असाध्यनिर्देशनिवृत्तिद्वारेण साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यते इति, तद्विधीयमानप्रतिषिध्यमानशब्दार्थाभ्युपगमात् नियमो न युक्तः। क्वचिद् वाक्ये विधीयमानोऽर्थोऽभिधीयते, क्वचिद् प्रतिषिध्यमान इति। एकान्तवादिनस्तु दोषः। यथा न प्रतिषिध्यमान एव पदार्थो भवति तथोपरिष्टात् वक्ष्याम इति। साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञायां साध्ययोः हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गः इति। न प्रसङ्गः, सिद्धान्तविशेषणत्वात् साध्यशब्दस्य, सिद्धान्तविशेषणोऽयं साध्यशब्दो न साध्यमात्रम्। तथा च

कः प्रसङ्गो हेतुदृष्टान्तयोः? सिद्धान्तश्चानन्तरोक्त्या साध्यशब्दस्य विशेषणं भवति सिद्धान्तानन्तरमवयवाभिधानात्।

यद्यनन्तरोक्त्या सिद्धान्तो विशेषणं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति कार्यम्? न, सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणार्थत्वात्। यदि तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्यभिधीयते सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽपि प्रकृतत्वात् तच्छब्देनानुकृष्येतेति तन्निर्देशोऽपि प्रतिज्ञा भवेदिति। अतः साध्यग्रहणेन साध्यसिद्धान्तः संबध्यते, न सर्व इति। सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणमिति चेत्? यद्यप्यं सामान्यशब्दः तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति, तथापि सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो निराक्रियते, सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्यासाध्यत्वात्, इतरस्य च प्रतितन्त्रादेरवस्थायां साध्यत्वादिति। उदाहरणम्, ब्राह्मणान् भोजयेति। यथा अशेषब्राह्मणभोजनस्याशक्यत्वात् सामर्थ्यान्नियम इति। यदि सामर्थ्यमाश्रीयते समस्तस्यानभिधानम्, तन्निर्देशः प्रतिज्ञा इत्येतदपि न कर्तव्यम्। प्रतिज्ञा प्रतिज्ञेति वक्तव्यम्। सामर्थ्यतो नियमो गम्यत इति। मा वोचः, किं नो बाध्यत इति। कथं न बाध्यते? यदभ्युपगतं तन्निवर्तते, तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति। जिज्ञासादिविशेषणं वा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति। जिज्ञासादिभिः प्रकरणोत्थापकावयवैर्विशेषितमिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति। यस्मिन्नर्थे जिज्ञासादयः सोऽर्थः साध्य इति, तस्य निर्देशः प्रतिज्ञेति। तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः प्रसङ्गः? अर्हत्यर्थे वा कृत्याभिधानम्। साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यर्हत्यर्थे कृत्यः। साधनमर्हतीति साध्यः। तसय निर्देशः प्रतिज्ञा। न च हेतुदृष्टान्तौ साधनार्हावतोऽपि न प्रसङ्गः।।

कर्मकरणयोर्धर्मभेदात् वा, अन्यः कर्मधर्मोऽन्यश्च करणधर्म इति। कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति कर्मधर्मः, साधकतमं करणम् इति करणधर्मः। न चेतरस्य धर्म इतरधर्मो भवितुमर्हतीति। कर्मनिर्देशश्चायं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति। करणनिर्देशश्चाक्षुषत्वादिति। अतोऽपि न प्रसङ्गः। साध्यासिद्धसिद्धभेदाद् वा। अन्यत् साध्यम्। अन्यत् सिद्धम्। अन्यच्चासिद्धमिति। साध्यमन्यतरपक्षसंप्रतिपन्नमन्यतरं प्रति कर्मतया यदुपादीयते।

उभयपक्षासंप्रतिपन्नमसिद्धम्। उभयपक्षसंप्रतिपन्न सिद्धमिति। तेन यथा सिद्धमित्युक्ते न साध्ये नासिद्धे च प्रसङ्गः, तथा साध्यमित्युक्ते नासिद्धे सिद्धे च प्रसङ्गः इति। अथाप्रसक्तमपि चोद्यते सर्वेऽर्थाः सिद्धा अपि प्रतिज्ञात्वेन चोदनीया भवन्ति। अथवा साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाद्यवयवविषयो योऽर्थः स साध्यः। यः प्रतिज्ञादीनामवयवानां विषयो धर्मी प्रसिद्धधर्मविशिष्टः स धर्मान्तराधिकरणत्वेन साध्यते, तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः प्रसङ्गः।

न चेदयं प्रसङ्गोऽस्ति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकम्, साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति किलसाध्यस्येष्टग्रहणेनाविशेषितत्वात्। साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गः इति मन्यमानैः कैश्चित्-अन्यथा पक्षलक्षणानि क्रियन्ते। तद्यथा

पक्षो यः साधयितुमिष्टः

इति। अत्रेष्टग्रहणं न कर्तव्यम्, अनर्थकत्वात्। साध्यपदेन हेतुदृष्टान्ताभासोक्तेर्निराकृतत्वात् तन्निराकरणार्थमिष्टग्रहणमयुक्तम्। कर्मग्रहणाच्च प्राप्तमेतदिष्टमीप्सितमिति चानर्थान्तरम्। अथाप्यनिष्टपक्षव्युदासार्थमिष्टग्रहणं क्रियेत, अर्थतः किलास्यानिष्टम्। नेष्टं तद् भवति यत् स्ववचनादिनां विरुद्धमिति। यथा अवाचकाः शब्दा इति। अवाचकत्वं च शब्दानां प्रतिज्ञायते, शब्दा एवार्थप्रत्यायनायोच्चार्यन्त इति व्याहतम्।

अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधः।।

अश्रावणः शब्द इति प्रत्यविरोधं केच्चिद् वर्णयन्ति। तदयुक्तम्। इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात्। इन्द्रियवृत्तयोऽतीन्द्रियाः। इदमनेनेन्द्रियेण गृह्यते, नेदमनेनेति च कस्यचित् प्रत्यक्षमस्ति, अपि तु तद्भावाभावानुविधानात्। रूपादिज्ञानैरिन्द्रियवृत्तयोऽनुमीयन्ते। तस्मात् नेदमुदाहरणम्। उदाहरणं त्वनुष्णोऽग्निरिति युक्तम्।।

आगमविरुद्धमपि वैशेषिकस्य नित्यः शब्द इति। इदमपि नागमविरुद्धमिति पश्यामः। न हि वैशेषिकेण शब्दानित्यत्वमागमतः प्रतिपन्नम्, अपि त्वनुमानात्

कारणतो विकारात्।।

इत्येवमादेः एवदप्युनमानविरुद्धमेव। अथ सूत्रकारवचनात् प्रतिपन्नम् इत्यागमविरोधः? ननु च नित्यो घट इत्ययमप्यागमविरोधः प्राप्तः। तस्मात् ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधः। प्रसिद्धिविरुद्धं तु न बुद्ध्यामहे कोऽयं प्रसिद्धिविरोध इति। प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामन्यतमेनार्थप्रतिपत्तिः। तद् यथा अचन्द्रः शशीति।

तस्मात् पूर्वप्रमाणविराध एवान्तर्भवतीति न प्रसिद्धिविरोधाभिधानेन पृथक् प्रयोजनं पश्यामः। शक्यं तु वक्तुं सर्व एवायं प्रसिद्धिविरोध इति। एतदर्थनिराकरणार्थमिष्टग्रहणं पठन्ति।।

एतच्च सर्वं न युक्तमिति पश्यामः। कथम्? स्वार्थापवादादिदोषाणां प्रतिज्ञादोषत्वेनाभ्युपगमात्। सर्व एते

स्वार्थापवादादिदोषाः प्रतिज्ञादोषत्वेन संभवन्ति, न पक्षदोषत्वेन। कथमिति? अर्थस्य तादवस्थ्यात्। यथाभूतोऽर्थोऽभिधीयमानः तथाभूत एवानभिधीयमान इति। वचनमपि तर्ह्येवमेवेति चेत्? वचनेऽप्येते दोषा मा भूवन्। सत्यं नामी अर्थदोषाः, न वचनदोषाः, किं तु पुरुषदोषाः। ये हि कर्तृदोषास्ते क्रियाद्वारेण उद्भाव्यन्ते इति क्रियायां कर्तृदोषानुपचर्य दुष्टा क्रियेत्युच्यते। एवं वक्तृदोषान् वचने उपचर्य दुष्टं वचनमित्युच्यते। मुख्यस्तु नार्थे दोषाः, न वचने दोषा इति। अर्थस्य स्वक्रियासु सामर्थ्यात् सर्वोऽर्थः स्वस्यां स्वस्यां क्रियायां समर्थः। स तु स्वक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरे विनियुज्यमानः कर्तुरेवाकौशलं प्रकाशयति। एवं वचनमपि स्वस्मिन् स्वस्मिन्नर्थे समर्थं विषयान्तरेषु प्रयुज्यमानं वक्तुः संमोहं प्रकटयति।।

अथ प्रतिज्ञायाः पक्षविषयत्वात् प्रतिज्ञादोषाः पक्षदोषा इत्युच्यन्ते। नैतद् युक्तम्, हेत्वादिदोषाणामपि पक्षदोषत्वप्रसङ्गात्। एवं सति हेत्वादयोऽपि पक्षविषया इति कृत्वा हेत्वादिदोषा अपि पक्षदोषा एव। ततश्च दूषणं पक्षदोषा इति वक्तव्यम्। न पुनर्दूषणानि न्यूनतावयवोत्तरदोषाक्षेपभावोद्भावनानीति। अथ वाच्यवाचकभावेन नियमो भविष्यति, न साध्यसाधनभावेनेति? नैतद् युक्तम्, प्रमाणाभावात् साधनविषयत्वेन व्यवतिष्ठते पक्षो वचनविषयत्वेन च। तत्र वाच्यवाचकभावनियमाद् वचनदोषाः पक्षे भवन्तु, मा भूवन् साध्यसाधनभावात्। साधनदोषाः पक्षदोषा इति न प्रमाणमस्ति। वचनदोषाश्च पक्ष उपचर्यन्त इति। न हि संभवे सत्युपचारो लभ्यते।

तद्यथा म*चाः क्रोशन्तीति क्रोशनक्रियाया म*चेष्वसंभवात् लौकिकप्रयुक्तवाक्यान्वाख्यानं कुर्वता म*चस्थाः पुरुषा इति स्थानिषु पुरुषेषु म*चशब्दमारोप्य प्रमाणासंभवेनोपचारः क्रियते म*चाः क्रोशन्तीति। न पुनः प्रतिज्ञादोषाः प्रतिज्ञायां न संभवन्ति। यतः तत्रासंभवन्तोऽवश्यमन्वाख्येयतया व्यवस्थिताः पक्षे उपचर्येरन्निति। आकस्मिकं च मुख्यार्यव्यतिक्रमं कुर्वाणेन यदुक्तं नैयायिकहेतुप्रतिषेधेनाकस्मिको मुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते इति तद् व्याहन्येत।।

अथेष्टग्रहणेन लौकिकोऽर्थोऽभिधीयते इष्टमभिप्रेतमिति। अयमप्यर्थः साधनादेव गम्यते। न हि कश्चिदनिष्टं साधयति। योऽप्यनिष्टभयात् साधयति तस्याप्यनिष्टनिवृत्तिरिष्टेति नानिष्टं साधयति। तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकम्। एवं

विचारणायामिष्टोऽर्थः पक्ष इत्यत्रापीष्टग्रहणं न कर्तव्यम्। का चेयं विचारणा? यदि साधनदूषणप्रयोगः, तत्रानेकार्थसन्निपाते न ज्ञायते कथमिष्टमिति? किं साध्यत्वेन, उत साधनत्वेनः, दूषणत्वेन उत दूष्यत्वेन इति। अथ संशयो विचारणा? तद्यथा आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वविचारणायामिति। आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वसंशयं इति यावदुक्तं भवति, तावदिदभुक्तं भवति आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वविचारणायामिति। संशयो विचारणापदस्य नार्थः, नापि विचारणा संशयपदस्य। विचारणा हि नाम संशयोत्तरकालभाविनी साधनदूषणप्रयोगरूपा अन्यतराधिकरणनिर्णयावसाना सा न संशय इति। संशयः पुनरनवधारणात्मकः प्रत्यय इति। न वादे संशयो भवति, उभयोर्निश्चितत्वात्। निश्चितौ हि वादं कुरुत इति।।

एतेन

साध्यत्वेनेप्सितः पक्षः

इत्यपि प्रत्युक्तम्। ईप्सितग्रहणस्य चानिष्टनिराकरणार्थत्वात्

विरुद्धार्थानिराकृतः।

इति न वक्तव्यम्। पक्षो यः साधयितुमिष्टः इत्यत्रेष्टग्रहणेनानिष्टपक्षनिराकरणमिति इहापि ईप्सितग्रहणादनिष्टपक्षनिरास इत्युत्तरकारिकार्द्धं न कर्तव्यम्, विरुद्धार्थानिराकृत इति। अथ विरुद्धार्थानिराकृत इत्यनेनानिष्टाः पक्षदोषा निराक्रियन्ते, ईप्सितग्रहणं तर्हि व्यर्थम्। अथोभयमीप्सितग्रहणं विरुद्धार्थानिराकृत इति च पक्षदोषाणां निराकर्तृ, तथापि पक्षो यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रापि विरुद्धार्थानिराकृत इति कर्तव्यम्। सर्वथैते पक्षलक्षणे विचार्यमाणे एकस्य न्यूनत्वमन्यस्याधिक्यं ख्यापयत इति। स्वयं साध्यत्वेनेप्सित इति च स्वयंग्रहणं

न कर्तव्यम्। किं कारणम्? कर्मणः कर्त्रपेक्षत्वात्, यथा कर्ता वृक्षं छिनत्तीत्युक्ते स्वयमिति गम्यते, न ह्यन्यस्य च्छेद्यो वृक्षोऽन्यश्छिनत्तीति, एवं यस्य साध्यः स एव साधयितेति स्वयमिति गम्यते। सोऽयं परस्याक्षराधिक्यदोषान् विचिन्वानः स्ववचनप्रयोगे संमूढ इति।।

यदपि वादविधानटीकायां साधयतीति शब्दस्य स्वयं परेण च तुल्यरूपत्वात् स्वयमिति विशेषणम्, साधयतीति किलायं शब्दः प्रयोज्ये प्रयोक्तरि च तुल्यरूपो भवतीति। सत्यम्, तुल्यरूप एष शब्दो न पुनः साधारणप्रयोगे प्रयोजनं पश्यामः। अत एवं वक्तव्यम्, पक्षो यः साधयितुमिष्ट इति। तत्त्वभाक्तयोश्च तत्त्वसंप्रतिपत्तिः प्रयोक्तर्यसंप्रतिपत्तिः, यद्यप्ययं तुल्यरूपः तुल्यरूपः शब्दस्तथापि प्रयोज्य एव संभवति साधयतीति। न प्रयोक्तरि भाक्तत्वात् प्रयोज्ये चा*जसत्वात्।

तुमुनश्च समानकर्तृकेष्वेव नियमात्। साधयितुमिति

तुमुनः प्रयोगोऽयम्। स चायं समानकर्तृकेष्वेव दृष्टः। तद्यथा स्नातुं गच्छामीति। न पुनरनुन्मत्त एव ब्रूयात् स्वयं यामीति। तथेहापीति। यद्यपि साधयति शब्दस्तुल्यरूपस्तथापि तुमुना विशेषितत्वात् प्रयोक्तर्यनतिप्रसङ्गः। यदपि स्वयं शब्देन च शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति अत्रोक्तम्, किमुक्तम्? परावज्ञानस्यायुक्तत्वात् इत्येवमादि। किं पुनः शास्त्रं यदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयति? ननु च शास्त्रं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामविरुद्धआगमः, तदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति ब्रूवता अप्रमाणकमर्थमभ्युपैतित्युक्तं भवति। यश्चाप्रमाणकोभ्युपगमो नासावभ्युपगन्तुं स्वस्थात्मना युक्तः, नापि प्रतिपादयितुं शक्य इति।।

यद्यपि बादविधौ साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणमुक्तं तदप्युभयथा दोषात् न युक्तम्। कथमिति? यदि तावत् पूर्वप्रकृतपक्षमपेक्षमाणेनेदमुच्यते साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति, यदा साध्यग्रहणं व्यर्थम्। प्रकृतः पक्षस्तच्छब्देनाभिसंभन्त्स्यत

इति तदभिधानं प्रतिज्ञेति वक्तव्यम्। अथ पक्षानपेक्षं स्वतन्त्रमेतत् लक्षणम्, तथापि यो नैयायिकप्रतिज्ञायां दोष उक्तः स इह प्रसक्तः। यस्तु तत्रभवता परीहारः क्रियते, ममापि स एव परिहारो

भविष्यतीति न युक्तम्, तस्य मयानभ्युपगमात्, भवताचाभ्युपगतत्वात्। यथा नाम कश्चित् परं ब्रूयात् माता ते बन्धकी स्त्रीत्वादिति, स तस्योत्तरं ब्रूयात् न बन्धकीत्वे स्त्रीत्वं हेतुः किं तु स्वपुरुषव्यतिरेकेण पुरुषान्तरसंबन्ध इति। स्त्रीत्वातद् बन्धकीत्वं ब्रूवाणस्य स्वस्या मातुर्बन्धकीत्वमपरिहार्यम्। अथ परपुरुषसंबन्ध हेतुमभ्युपेयात् स्त्रीत्वाद् बन्धकीत्वं व्याहतं भवति, तथा भवतोऽपीति व्याघातः साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोर्निर्देशः प्रतिज्ञा प्राप्नोति। तस्मादपेतसर्वदोषमिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ।।३३।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

हेतोरवसरप्राप्तस्य लक्षणापदेशद्वारेण सूत्रम्---उदाहरणसाधर्म्यादिति।।३४।। उदाहरणेन साधर्म्यमुदाहरणसाधर्म्यम्। किं पुनरुदाहरणम्? वक्ष्यमाणकम्। तेन साधम्य समानधर्मता। यो धर्मः साध्ये भवति तथाभूत एवादाहरणेऽपीति, न पुनः स एव, अन्यधर्मस्यान्यत्रावृत्तेः। न हि अन्यस्य धर्मोऽन्यत्र वर्तते, किं तु तत्तुल्यः स एवेत्युच्यते।।

यदि पुनः साधर्म्यं हेतुरित्येतावन्मात्रमुच्येत भवत्वेवं विवक्षितार्थसिद्धिः, अनिष्टप्रतिघेधस्तु न स्यात्। साधर्म्यमात्रं हेतुरित्येतावता अनिष्टप्रतिषेधो न स्यादित्यतोऽनिष्टप्रतिषेधार्थमुदाहरणसाधर्म्यग्रहणम्। उदाहरणसाधर्म्यग्रहणादनुदाहरणसाधर्म्यमर्थात् निराकृतं भवति। अवधारणेन वा निराक्रियाते। उदाहरणेनैव साधर्म्यमुदाहरणसाधर्म्यम्, न पुनरनुदाहरणेनापि साधर्म्यमेव उदाहरणेन, न पुनर्वैधर्म्यमपीति। कस्य पुनरुदाहरणेन साधर्म्यम्? कस्यान्यस्य पुनः स्यात्, साध्यस्य प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च। प्रकृतं प्रत्यासन्नं च साध्यम्। तस्मात् उदाहरणसाधर्म्यं साध्यस्य। अत्रापि च साध्येन साधर्म्यमिति साधर्म्यमेवेत्यवधार्यते, न पुनः साध्यस्यैव। किं पुनरनेनावधारणेन लभ्यते? साध्यैकदेशवृत्तिरहेतुरिति, एतत् लभ्यते। सोऽयं हेतुः साध्योदाहरणाभ्यां प्रतिसंहितः। किं पुनरस्य प्रतिसन्धानम्? साध्ये व्यापकत्वम्, उदाहरणे च संभवः। एवं द्विलक्षणस्त्रिलक्षणश्च हेतुर्लभ्यते। उदाहरणेनैव साधर्म्यमित्येवं ब्रुवतानभ्युपगतविपक्षस्याप्युदाहरणेनैव साधर्म्यमिति द्विलक्षणोऽपि हेतुर्भवतीत्युक्तम्। यदा पुनर्विपक्षमभ्युपैति तदाप्युदाहरणेनैव साधर्म्यं नानुदाहरणेनेति

त्रिलक्षणो हेतुरित्युक्तं भवति। तत्र द्वावन्वयव्यतिरेकिणौ यथा वैशेषिकस्य अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् सामान्यविशेषवतः अस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षविषयत्वाच्चेति। द्वावन्वयिनौ यथा सर्वानित्यतावादिनः अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् अमूर्तत्वाच्चेति। तदेवमन्वयव्यतिरेकभेदवान् अन्वयभेदवांश्यतुःप्रकारौ हेतुरित्युक्तं भवतीति। तदेवं हेतुस्वरूपावधारणाद्र् हेत्वाभासा निराकृता भवन्ति। तत्रोदाहरणेनैव साधर्म्यमिति विपर्ययहेतोरनैकान्तिकस्य च निराकरणम्। साधर्म्यमेवोदाहरणेनेत्यनेनावधारणेन साध्यावृत्तिः साध्यैकदेशवृत्तिश्च निराक्रियत इति। तत्र तावद्

विपर्ययहेतुश्चोऽयं विषाणित्वात्। गौर्विषाणित्वादित्यनैकान्तिकः। साध्यावृत्तिश्चाक्षुषत्वादनित्यः शब्दः इति। साध्यैकदेशावृत्तिरनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादिति। स्वरूपतस्तर्हि अनैकान्तिकादिग्रहणं न कर्तव्यम्। यद्यनेन हेतुलक्षणेन एवं भाव्यमानेनार्थादनैकान्तिकादयो निराक्रियन्ते, नन्वनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्येवमादिसूत्रानारम्भः। नातिप्रसक्तस्य नियमार्थत्वात् अनेकधा हेत्वाभासा भिन्ना इति तेषां नियमज्ञापनार्थमनैकान्तिकादिग्रहणमिति।।

उदाहरणसाधर्म्याच्च किमन्यत् साध्यसाधनमित्येके। न किलोदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण अन्यत् साध्यसाधनमस्तीत्यत एवं सूत्रं कर्तव्यम्, उदाहरणसाधर्म्यं हेतुरिति। अथ पुनः साध्यसाधनशब्दोपादानमुदाहरणसाधर्म्यविशेषणार्थम्, तएमपि

प*चम्यपदेशो निरर्थक इति। न हि भवति नीलादुत्पलमिति। अन्ये तु प*चम्यपदेशानर्थक्यमन्यथा वर्णयन्ति। अर्थान्तरे दृष्टत्वात् इहानर्थक इति। अर्थान्तरे किल प*चमी दृष्टा, यथा ग्रामादागच्छति। न पुनरुदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेणान्यत् साध्यस्य साधनम् अस्तीत्यतः प*चम्यपदेशोऽनर्थक इति। साध्यसाधनविशिष्टं चोदाहरणसाधर्म्यं हेतुरिति ब्रुवाणेनाभिधेयो हेतुरित्युक्तं भवति। तथा च साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति व्याहतं भवति। न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति नोभयेषामवयवत्वम्। तत्र त्वेष दोषो न परिहारवाक्यं प्रयोजयति, तेनैवापाकृतत्वात्। उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनवचनं हेतुरित्येवं व्याचक्षाणेन समस्त एव दोषोऽपाकृतो भवतीति। अतो न परिहारवाक्यं प्रयोजयति। साधर्म्यस्य व्यभिचार्यव्यभिचारित्वाद् विशेषणयोगो न तद्वचनस्यापकारकत्वात्। यत् तत्प्रकारवत् तद् विशेष्यते, साधर्म्ये चैतदस्ति न च वचसीति। वचसः प्रकारवत्त्वं न संभवतीति न बुद्ध्यामहे, यथैवार्थः प्रकारवान् तथा वचोऽपीति। अर्थः कथं प्रकारवान्? उभयथाभावात्, यस्मादसावर्थ उभयथा भवति, नित्योऽनित्यः, मूर्तोऽमूर्तश्च, वचनमपि तर्ह्युभयथा भवतीति तुल्यं नित्यानित्यमूर्तामूर्तशब्दाभिधेयम् इति। दृष्टश्च शब्दे विशेषणप्रयोगः। यथा किमयमाह, गौरित्ययमाह इति। इतिपरतया शब्दः शब्दान्तराद् व्यवच्छिद्यते। स्वयं वचनविशेषकाणि बहूनि वाक्यानि प्रयुक्तानि। तद्यथा स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति। अथ वचनं नैव विशिष्यते, सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इत्येवमादि व्याहतम्। सोऽयं सूक्ष्मेक्षिकया परस्य दोषानभिदधानो लोकादप्यपभ्रष्ट इति।।

यदप्यर्थान्तरे दृष्टत्वादिहानर्थकः प*चम्यपदेश इति? एवं ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते। न हि भवन्तः सेनावनादीन्यर्थान्तरभूतानि प्रतिपद्यन्ते। अथ च प*चम्यपदेशो भवति वनादयं वृक्ष आनीतः सेनातोऽश्व इति। दृष्टश्च तन्त्रान्तरे प*चम्यपदेशः अनर्थान्तरे

सन्धिविग्रहाभ्यां षाड्गुण्यं संपद्यते।

इति। अनभ्युपगतार्थान्तरविपक्षस्य च हेतुर्विपक्षाद् विशेष इति प*चम्या अर्थान्तरवाचकत्वं कुतः? यदप्युदाहरणसाधर्म्यस्येति वक्तव्यम्, नोदाहरणसाधर्म्यादिति तदपि न, विवक्षातः कारकशब्दप्रयोगात्। यदा साधर्म्यमभिधीयमानतया विवक्षितं भवति, तदा उदाहरणसाधर्म्यस्येति युक्तम्। यदा तूदाहरणसाधर्म्यस्य निमित्तभावो वचनेऽपि विवक्षितः, तदोदाहरणसाधर्म्यादिति निमित्तप*चमी युक्ता। कथं पुनरुदाहरणसाधर्म्यस्य निमित्तभावः? सति भावात्, यस्मादुदाहरणसाधर्म्यं बुद्ध्वा विवक्षाप्रयत्नवायूदीरणताल्वाद्यभिघातायः शब्दस्य निमित्तं भवन्ति। अतः पारम्पर्येणोदाहरणसाधर्म्यमपि निमित्तमिति। तस्मात् प*चभ्यभिधानमेव ज्यायः।।

उदाहरणम्, अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वादिति। उत्पत्तिधर्मकमनित्यं स्थाल्यादि दृष्टमिति। किं पुनरिदमनित्यं नाम? यस्यानित्यत्वमस्ति, तदनित्यम्। अथानित्यत्वं किम्? उभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसत्तासंबन्धः, सत्ता वा तद्विशेषणा। अथोत्पत्तिधर्मकं किम्? उत्पत्तिर्धर्मो यस्य स उत्पत्तिधर्मा। उत्पत्तिधर्मैवोत्पत्तिधर्मकः। का पुनरियमुत्पत्तिः? असद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावभावप्रतिषेधः। यदसद्विशेषणं सद्भवति तत् पूर्वं नासीत् पश्चाद् भवतीति गम्यते, तस्य नात्यन्तमभावो नात्यन्तं च भाव इति प्रतिषेधो यः स उत्पत्तिशब्दार्थः। सत्ता चैवंविशेषणा। वाक्यार्थाभ्यनुज्ञानाच्च पदार्थाभ्यनुज्ञानम्। यो वाक्यस्यार्थोऽभूत्वा भवतीति स पदस्यार्थ उत्पद्यते इति। सा उत्पत्तिर्धर्मो यस्य स भवत्युत्पत्तिधर्मक इति ।।३४।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति? नेत्युच्यते। किं तर्हि? तथा वैधर्म्यात् ।।३५।। अत्रापि उदाहरणवैधर्म्यादित्युदाहरणेनैव वैधर्म्यं नानुदाहरणेनेति। वैधर्म्यमेव चोदाहरणेन, न साधर्म्यमपीति। उदाहरणम्, अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात्।

अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादय इति भाष्यम्। एतत्तु न सम*जसमिति पश्यामः, प्रयोगमात्रभेदात्। प्रयोगमात्रं हि भिद्यते नार्थ इति। न च प्रयोगमात्रभेदाद् वस्त्वन्तरं भवितुमर्हति। उदाहरणमात्रभेदाच्च। उदाहरणमात्रं केवलं भिद्यते आत्मा घट इति। यदि चोदाहरणभेदाद् भेदो

भवति, तथा वैधर्म्यादिति न पठितव्यम्। किं कारणम्? उदाहरणभेदादेव भेदो गम्यते। उदाहरणसूत्रं च भेदकमसित तद्विपर्ययाद् वा विपरीतमिति। तस्मात् नेदमुदाहरणं न्याय्यमिति। उदाहरणं तु नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम्

अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति। यदुभयपक्षसंप्रतिपन्नमप्राणादिमत्, तत् सर्वं निरात्मकं दृष्टम्। न चेदमप्राणादिमद्भवति। तस्मान्नेदं निरात्मकमिति।।

सोऽयमवीतः परपक्षप्रतिषेधाय भवतीति। तावेतौ वीतावीतहेतू लक्षणाभ्यां पृथगभिहिताविति। तत्र स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकत्वं वीतधर्मः। अवीतधर्मः पुनः परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति। एकस्य विधीयमानोऽर्थः,

इतरस्य प्रतिषिध्यमानः। कथं पुनरयमवीतोऽर्थपरिच्छेदक इति? अथ योऽभ्यनुज्ञातो वीतोऽर्थपरिच्छेदकः स कथम्? वीतोऽन्वयादिति चेत्? वीतो हेतुरन्वयेन प्रतिपादयति। अथ प्रमेयत्वं कस्मान्न हेतुः, यद्यन्वयस्यैतत् सामर्थ्यम्? व्यभिचारात् प्रमेयत्वं न हेतुः? न तर्ह्यन्वयः प्रतिपादकः, अपि त्वव्यभिचारः। यदि चाव्यभिचारात् हेतुरर्थं प्रतिपादयति, तदा अचोद्यमेतत् कथमवीतः प्रतिपादक इति अवीतस्यापि व्यतिरेकाव्यभिचारित्वात् प्रतिपादकत्वमिति। कथम्? यावदप्राणादिमत् तत् सर्वं निरात्मकं दृष्टमिति, अप्राणादिमत्त्वं च जीवच्छरीरात् निवर्तते। तस्मात् तदव्यभिचारि निरात्मकत्वमपि निवर्त्स्यतीति। अथ पुनरप्राणादिमत्त्वनिवृत्तिमेव प्रतिपद्यते न पुनर्निरात्मकत्वस्य? न युक्तमेवं भवितुम्। किं कारणम्? पक्ष एवं सति व्यभिचारो दर्शितः स्यात्। पक्षव्यभिचारदर्शने च सति शक्यं वक्तुम्। अन्वयिनि तु हेतौ शब्दे नित्यत्वमसतु सति कृतकत्वे इति। तस्मात् यथान्वयिनोऽन्वयसंबन्धाव्यभिचारः प्रतिपादकः, तथा व्यतिरेकिणोऽपि विपर्ययसंबन्धाव्यभिचार इति। एतेन यथा वीतहेतोरव्यभिचारिण एकस्य धर्मस्य दर्शनादितरधर्मानुमानम्, एवमवीतहेतावपि एकधर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मनिवृत्त्यनुमानमिति।।

सर्वात्मकत्वप्रसङ्ग इति चेत्---न, विकल्पानुपपत्तेः। यद्येकधर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मानिवृत्तिरनुमीयते, तन्निवृत्त्या च सात्मकत्वं सिध्यतीति मन्यसे, एवं सति सर्वात्मकं शरीरं प्राप्नोति। किं कारणम्? अप्राणादिनिवृत्तेरडित्थादिनिवृत्तिप्रतिपादकत्वात्। नेदमडित्थवच्छरीरमप्राणादिमत्वप्रसङ्गात्। एवमडवित्थादिंप्रतिषेधोऽपि वक्तव्य इति। तच्च नैवम्, विकल्पानुपपत्तेः। इदं तावद् भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किमवधारितकार्यस्वभावः पदार्थो डित्थशब्दवाच्यः, आहोस्वित् नेति। यद्यवधारितकार्यस्वभावः, संज्ञाभेदमात्रमात्मा स इति। अथानवधारितकार्यस्वभावः, तस्य व्यावृत्तिरशक्या प्रतिपादयितुम्। व्यावृत्तिप्रधानं चेदं वाक्यम्। तस्मादवीतहेतोरर्थमबुद्ध्वा सर्वात्मकता चोद्यत इति।।

यदि तर्हि असाधारणो धर्मो हेतुर्नित्या पृथिवी गन्धवत्त्वादित्येवमादयोऽपि हेतुवः प्राप्नुवन्ति। न, हेत्वर्थापरिज्ञानात्। सत्यम्, असाधारणो वैधर्म्यहेतुः न पुनर्वैधर्म्यं व्यभिचारि। गन्धवत्त्वं च नित्यानित्यव्यभिचारि। तस्मादन्वयिनो व्यतिरेकिणश्च नान्वयव्यतिरेकौ हेतुभावे निमित्तम्, किं त्वन्वयव्यतिरेकयोरव्यभिचार इति। यः पुनरसाधारणो धर्मः पक्ष एव केवलं यस्य तत्तुल्यविपक्षौ न तु व्यावृत्तः। अव्यावृत्तेर्न हेतुरिति। एतेन यः पक्षेकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः स न हेतुरित्युक्तं भवति, यथा सर्वं

नित्यममूर्तत्वादिति। यः पक्षैकदेशे वर्तते अविद्यमानसपक्षो विपक्षाच्च निवर्तते यथानभ्युपेतनित्यपक्षस्य नित्ये वाङ्मनसे

श्रावणत्वादिति, स कस्मात् न हेतुः? अयमपि न हेतुः, सूत्रार्थेनापोदितत्वात्, सूत्रार्थस्तथावैधर्म्यादिति। अत्र च वैधर्म्यमुदाहरणेनैव। वैधर्म्यमेव चोदाहरणेन न पुनरिदं वैधर्म्यमेव। तस्मात् न प्रसङ्गः इति। एवमनयोर्वीतावीतहेत्वाः पृथगर्थप्रतिपादकत्वस्य आकुमारं प्रसिद्धेः, यदुक्तं वीतावीतौ न पृथक्प्रतिपत्तिहेतू इति तत् संमूढेनोक्तम्।।

हेतुर्विपक्षाद् विशेष इत्यन्ये। अन्ये त्वन्यथा हेतुलक्षणं व्याचक्षते, हेतुर्विपक्षाद् विशेष इति। यदि पुनरेतावन्मात्रमुच्यते हेतुर्विशेष इति? किं स्यात्? विशेषमात्रं हेतुः स्यात्। साधर्म्यमात्रनिराकरणं च स्यात्। साधर्म्यमात्रनिराकरणे विशेषमात्रपरिग्रहे च इष्टानिष्टसंग्रह इति। अतोऽनिष्टहेतुनिराक्रियायै विपक्षग्रहणम्। विपक्षाद् यो विशेषः स हेतुः। विपक्षाद् विशेषो हेतुरित्येतावति चोच्यमाने विपक्षाद् विशेषमात्रस्य हेतुत्वम्। स चानेकभेदः। तन्निवृत्त्यर्थं विपक्षादेवेत्यवधार्यते। अवधारणे चैतस्मिन् विपक्षैकदेशवृत्तिरेकोऽनुषज्यते गौर्विषाणित्वादिति। स हि विपक्षादेव विशेष इति। नायमनेनावधारणेन निराक्रियते इति तन्निवृत्त्यर्थं द्वितीयमवधारणं विपक्षाद् विशेष एव। न त्वयं विशेष एव, विपक्षैकदेशवृत्तित्वात् सामान्यमपि। तदेवमाभ्यामवधारणाभ्यामन्वयव्यतिरेकी त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यते इति।।

सत्यमेकस्त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यते। सपक्षैकदेशवृत्तिश्च एकः त्रिलक्षण एव निराक्रियते। कथम्? आद्येनावधारणेन विपक्षादेव यो विशेषः स हेतुरिति ब्रुवता यस्तुल्यैकदेशवृत्तिः स निवर्तितो भवति। न ह्यं विपक्षादेव विशेषः, किं तु सपक्षैकदेशादपि। विपक्षेकदेशवृत्तिप्रतिषधात् समानादपि पक्षात् यो विशेष एव स न हेतुरित्युक्तं भवति। यथा अश्वोऽयं विषाणित्वात् इति। न पुनरयं प्रयत्नानन्तरीयकत्वदिर्विशेष एव न भवति, अपि

तु पक्षैकदेशवृत्तित्वात् सामान्यमपि। यद्येवं विपक्षादेव यो विशेषः स हेतुरित्येतदवधारणं बाधितं भवति। न तावदयं प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिर्विपक्षादेव विशेषः, किं तु तत्तुल्यैकदेशादपि। अथाश्रूयमाणेनाप्यर्थेनावधारणेऽर्थवती? तत्तुल्यैकदेशवृत्तिवत् साध्यैकदेशवृत्तेरपि हेतुत्वप्रसङ्गः। येनैव सामर्थ्येन तत्तुल्यैकदेशवृत्तिर्लभ्यते तेनैव सामर्थ्येनानुमेयैकदेशवृत्तिरपि हेतुः प्राप्तः। यथा अनित्याः परमाणवः गन्धवत्त्वादिति। ते एतेऽवधारणे यदि तावद् यथाश्रुते भवतः, तत इष्टः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिर्न हेतुः। अथान्यथा श्रूयेते, अन्यथा इष्टः प्रकप्ल्येते अभिप्रतार्थसिद्ध्यर्थम्, तथाप्यभिप्रेतप्राप्तिवदनिष्टोऽपि गन्धवत्त्वादिर्लभ्यते इति उभयं च लक्षणदोषः, अभिप्रेतहानिरनिष्टप्रसङ्गश्च। नैष दोषः वृत्तौ विशेषितत्वात्। अनिष्टस्य गन्धवत्त्वादेः प्राप्तिरिति न दोषः, यस्माद् वृत्तावाह, यो धर्मः पक्षस्येति अनेन चाक्षुषत्वादिः पक्षासंभवी निराक्रियते, पक्षैकदेशवृत्तिस्तु कथम्? न ह्यसौ पक्षधर्मो न भवति। तथा विपक्षैकदेशवृत्तिर्न विपक्षस्य न धर्म इति। तस्मादन्यथा निराकरणे यत्नः कर्तव्यः इति। न कर्तव्योऽवधारणान्निवृत्तेः, अवधारणादेकदेशवृत्तिर्निवर्तिष्यते। किं पुनरत्रावधार्यते? किं धर्म एव पक्षस्य, उत पक्षस्यैव धर्मः? अस्तु तावद् धर्म एव पक्षस्येति, किं पुनरस्यावधारणस्य सामर्थ्यम्? किमनेन संभवो ज्ञाप्यते, उतासंभावो निवर्त्यते? उभयथापि नावधारणस्य सामर्थ्यमस्ति संभवज्ञप्तेरसंभवनिवृत्तेश्चावधारणमन्तरेणाप्यधिगतेः। न चैकदेशवृत्तिर्निराक्रियते इति व्यर्थमवधारणम्। अथ पुनर्व्याप्तिरस्यावधारणस्यार्थः धर्म एव पक्षस्येति, न पुनरधर्मोऽपि। यः पुनः पक्षैकदेशवृत्तिरसावधर्मोऽपि। सत्यमनेनैकदेशवृत्तिर्निराक्रियते इति। एतस्मिन्नपि एकं सन्धित्सतोऽन्यत् प्रच्यवते। भवत्वेकदेशवृत्तेर्निराकरणं सपक्षे सिद्धे एतत् पदं किमर्थमारभ्यते? कथं पुनरिदमनारभ्यम्? यस्माद् व्याप्त्यर्थेनावधारणेन चरितार्थमेतत्। धर्म एव पक्षस्येति पक्षो नियतः, धर्मोऽनियतः। तस्यानियतस्य व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां तत्तुल्यविपक्षगतिः तत्र विपक्षे नास्तीति प्रसृतस्य प्रतिषेधो भवतु। सपक्षे सिद्धे इत्येतत् पदं मा भूत्। अथ पुनरिदमवधारणमन्यथा क्रियते पक्षस्यैवेति, एवमप्युत्तरे द्वेऽपि पदे सपक्षे सिद्धो विपक्षे नास्तीति च बाधिते भवतः। कथम्? सपक्षे सिद्ध इत्येतदवधारणार्थबाधितं पक्षस्यैव धर्मः सपक्षे च सिद्ध इति। न हि लोक एवंप्रकाराणि वाक्यानि प्रवर्तनते देवदत्तमेव भोजय यज्ञदत्तं चेति। उत्तरं च पदं विपक्षे नास्तीति गम्यमानत्वात् न कार्यम्। केन गम्यमानत्वादिति? अवधारणेन, पक्षस्यैव धर्मः स नान्यस्येति गम्यते एतदिति विपक्षे नास्तीत्येतत् न कर्तव्यमिति। न च पक्षैकदेश वृत्तिर्निराक्रियत इति यदर्थमवधारणं स एवार्थो

हीयते इति। अथ पनुः सपक्षे सिद्ध इत्येतदपि पदमवधारणार्थमेवारभ्यते, सपक्ष एव सिद्धः, सिद्ध एव च सपक्ष इति। किं पुनरस्मिन् पदेऽवधारणेन लभ्यते? यदि संभवः, सोऽनवधारितोऽपि गम्यते सपक्षे सिद्ध इति। अथ व्याप्तिः, तज्जातीयस्यैवकदेशवृत्तिरहेतुरिति प्राप्तम्। अथ सपक्ष एव सिद्ध इति, तथापि पूर्वोत्तरे पदे व्याहते भवतः, पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्तीति अवधारणार्थबाधितत्वात् पूर्वमनारभ्यं गम्यमानत्वादुत्तरमपि। अथ विपक्षे नास्तीत्येतदप्यवधारणार्थमेवेति? अत्रापि किमवधार्यते विपक्ष एव नास्तीति, नास्त्येव विपक्ष इति। यदि विपक्ष एव नास्ति, तदा गौर्विषाणित्वादिति हेतुः प्राप्तः। एष हि विपक्ष एव नास्ति। अथ विपक्षे नास्त्येवेति न पुनर्मध्यमस्य पदस्यानारम्भः? कथं पुनर्मध्यमस्य पदस्यानारम्भ इति? अत्र पूर्वपदं व्याप्त्यर्थमुत्तरं पदं विपक्षैकदेशवृत्तिप्रतिषेधार्थम्। अथ सपक्षे सिद्ध इत्येतत् पदं किमर्थमारभ्यते इति? यदि संभवार्थं व्याप्त्यर्थेनाद्येनावधारणेन संभवो लभ्यते इति व्यर्थम्। तदेतस्मिन् लक्षणे वृत्त्या सह विचार्यमाणेऽनिष्टहेतूपनिपातो वा इष्टहेतुपरित्यागो वाभिप्रेतग्रस्तहानिर्वेति दोषाः।।

हेतुर्विपक्षाद् विशेष इति च यदा सौत्रान्तिकपक्षमाश्रित्य लक्षण विचार्यते, तदा विपक्षासंभवात्हेतुर्विपक्षाद् विशेष इति च विपक्षा र्थो वक्तव्यः। न ह्यसति विपक्षे विपक्षार्थं पश्याम इति। न चासति प*चम्याः प्रयोगः संभवति। विपक्षादिति प*चमीविषयो वक्तव्यः। असति च विपक्षे नाधिकरणार्थः संभवतीति विपक्षे नास्तीति सप्तम्यर्थो वक्तव्यः। विपक्षासंभवे च सति पक्षतज्जातीयव्यापकत्वात् कृतकत्वादेः विशेषोऽर्थश्चिन्त्यः, कृतकत्वादिति तदा साधारणत्वात् सामान्यं न विशेष इति। तदेतल्लक्षणं स्वसिद्धान्तेनासङ्गतत्वादलक्षणमिति। यद्यपि हेतुवार्त्तिकं ब्रुवानेनोक्तं सप्तिकासंभवे षट्प्रतिषेधादेकद्विपदपर्युदासेन त्रिलक्षणो हेतुरिति। तद्रप्ययुक्तम्, द्विपदलक्षणयुक्तयोर्हेतुत्वात् तत्र किल सप्तिका संभवति, पक्षस्यैव धर्मः, समान एव पक्षे सिद्धो विपक्षे नास्ति। पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्ति। समाने एव च सिद्धः विपक्षे नास्ति, पक्षस्य धर्मः समाने

च सिद्धो विपक्षे च नास्तीति। तदेवं सप्तिकासंभवे सति षट्प्रतिषेधमुक्त्वा यदयं त्रिपदपरिग्रहेण त्रिलक्षणस्य हेतुतां शास्ति, तेनैकद्विपदपर्युदासं ज्ञापयतीति। तच्च नैवम्। द्विपदलक्षणयुक्तयोर्हेतुत्वादिति। अनभ्युपगतानित्यपक्षस्य कृतकत्वादित्ययं

द्वाभ्यां लक्षणाभ्यामुपयुज्यते, प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति चानयोर्हेतुभावो न स्यात्। यश्चायं व्यतिरेकी हेतुः, नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमप्रामादिमत्वप्रसङ्गादित्येवमादिः स न हेतुः स्यात् पदद्वयोपयोगादिति। तस्मात्हेतुर्विपक्षाद्विशेष इत्येतल्लक्षणं विचार्यमाणमनभिमतस्य वा हेतुत्वमापादयति, इष्टं वा बाधते ग्रंथं वा निराकरोति, शास्त्रं वा बाधते इति।।

तत्र यः सन् सजातीये द्वेधा चासंस्तदत्यये।

इत्यन्ये। अनेन सन् सजातीये द्वेधा चेति सन् सपक्षे द्वेधा चासंस्तदत्यय इत्यसपक्षे नास्तीति। एतावता च किल लक्षणेन त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यते इति यथाश्रुति न लभ्यते। यदि तावदेतल्लक्षणं यथाश्रुति भवति पक्षे विद्यत इति केनैतत् लभ्यते? ननु चोक्तं हेतुः तदाभासो वा प्रायः पक्षधर्म एवेति। उक्तमेतत्, न पुनरनेन पक्षधर्मो हेतुरिति लभ्यते, किं त्वपक्षधर्मो न हेतुः न हेत्वाभास इति। अथाप्यर्थतो लभ्येतापक्षधर्मो न हेतुर्न हेत्वाभास इत्ययं यदि वाक्यार्थो भवति, अर्थाद् गम्यते हेतुर्हेत्वाभासश्च पक्षधर्म इति। सत्यम्, अर्थात् पक्षधर्मो गम्यते न तु व्यापको नियतो लभ्यते इति। अपक्षधर्मनिवृत्तिमात्रत्वेन च संभवमात्रं लभ्यते इति। तच्च द्वेधा, व्यापकमव्यापकं च। तत्राव्यापकोऽनिष्टो हेतुः प्राप्तः। न प्राप्तः पक्षधर्म एवेत्यभिधानाद् यः पक्षस्य धर्म एव स हेतुः, न त्वयं पक्षधर्म एव एकदेशवृत्तित्वात्। न, अवधारणस्यान्यार्थत्वात्। अन्यार्थमवधारणं भवन्तः कल्पयन्ति। किमर्थम्? हेतुहेत्वाभासनियमज्ञापनार्थम्। तदवधारणमन्यार्थं सत् कथमव्यापकं निवर्तयिष्यति?

अथाभयकारि भवत्यव्यापकनिवृत्त्यर्थं च हेतुहेत्वाभासनियमज्ञापनार्थं च, तथापि सन् सजातीये द्वेधा चेत्यकरणीयम्।

कथम्? व्याप्त्यर्थेनावधारणेन पक्षो नियतो धर्मस्त्वनियत इति। अनियतस्य व्याप्त्यव्याप्तिभ्यां धर्मस्य द्वौ राशी शिष्यमाणौ सजातीयः, तदत्ययश्च। तत्रातिप्रसक्तेरसंस्तदत्यय इति युक्तम्। सन् सजातीय इति किमर्थम्? यदि संभवार्थम्, तन्न, अनियमात्। व्याप्त्यव्याप्त्योः संभवो गम्यते इति किमनेन सन् सजातीय इति? द्वेधा चेति सर्वथा न वक्तव्यम्। इदं तावद् गम्यमानत्वात् सन् सजातीय इति न वक्तव्यम्। सच्छब्देन

व्याप्त्यव्याप्त्योः सामान्येनाभिधानाद् द्वेधा चेति प्रमत्तवाक्यम्। अथ मन्येत सन् सजातीय इत्यवधारणार्थमारभ्यत इति? अवधारणार्थो युक्तं आरम्भः, अवधारणं तु न युक्तम्। कथमिति? यदि तावदेवम् अवधार्यते सन्नेव सजातीय इति, प्रयत्नानन्तरीयकत्वं ते न हेतुः। यस्मात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सदसदपि द्विधा चेति एतदवधारणार्थबाधितम्। न हि भवति ब्राह्मणमेव भोजय क्षत्रियं चेति। अथ सजातीय एव सन्नित्यवधार्यते, तथापि पूर्वोत्तरे बाधिते भवतः। कथम्? एकमवधारणार्थबाधितम्, एकं गम्यमानत्वात्। अथ पुनर्द्वेधा चेत्यवधारणार्थम्? अत्रापि किमवधार्यते, किं सजातीय एव द्विधा, द्विधैव सजातीय इति? यदि तावत् सजातीय एव द्विधा नान्यत्र पक्षे न तदत्यये तद् द्विधेत्युक्तं भवति। यद्येवं सन् सजातीये इति न कर्तव्यम्, प्राप्त्यर्थेनावधारणेनाद्ये पदेसजातीये संभवस्योक्तत्वात्। द्विधा चेत्यन्यपदे द्विधा निवृत्तिपरत्वात्। द्विधा चेत्यभिधानात् संभवो गम्यत इति सन् सजातीय इति सर्वथा न वक्तव्यम्। सजातीय एव द्विधा चेत्यनेनैवावधारणेन पक्षे व्याप्तिर्लभ्यते इति धर्म एव पक्षस्येति व्याप्त्यर्थमवधारणमित्ययुक्तम्। अथ मा भूत् सर्वपदावधारणव्याघात इति नावधारणम्, तथापि मध्यभे द्वे पदे अपि न कर्तव्ये। सोऽयं गडुप्रवेशाक्षितारकाविनिर्गमन्याय इति। अथ पुनर्द्विधैव सजातीय इति। तथापि कृतकत्वं न हेतुः, न ह्यसौ सजातीये द्विधैव इति। त्रिलक्षणं च हेतुं ब्रूवाणेन स्वसिद्धान्तोपात्तयोर्द्धिपदयुक्तयोहत्वोरहेतुत्वमुक्तं भवति। व्यतिरेकी च न हेतुरिति प्राप्तम्। नैव हेतुरिति चेत् कृतस्तस्य हेतुत्वे यत्न इत्यनुत्तरम्। अथ पुनरवधारणानि नैव क्रियन्ते, तथापि पक्षैकदेशवृत्तिरनैकान्तिकश्चानुषक्तः इति। एतेन

ग्राह्यधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः।

इति प्रयुक्तम्। अनेन चाव्यापकादिर्हेतुर्लभ्यत इति उक्तोत्तरमेतदपीति। असंस्तदत्यय इत्येतदपि विपक्षे नास्तीत्यनेन समानमिति।।

तादृगविनाभावीधर्मोपदर्शनं हेतुरित्यपरे। तादृशा विना न भवतीत्यनेन किंलद्वयं लभ्यते, विपक्षासत्त्वं तादृक्सत्त्वं च। उपदर्शनग्रहणेन किल पक्षधर्मो लभ्यते इत्येवं किल त्रिलक्षणप्रविभावितात्मा पक्षो लभ्यत इति।

यत् तावत् तादृगविनाभावग्रहणाद् विपक्षेऽसत्वं तादृक्सत्त्वं च लभ्यत इति तत् न युक्तम्। तादृशा विना न भावीति एतस्माद् वचनाद् विपक्षेऽसंत्त्वं गम्यते, तादृशे तु संभव इत्येतत् कुतः। न ह्ययं नियमो यो विपक्षे नास्ति सोऽवश्यं तज्जातीयेऽस्तीति। एवं च सति श्रावणत्वाद्यपि हेतुः प्राप्तः। श्रावणत्वाद्यपि तादृशा विना न भवतीति। भवतु तावत् तादृगविनाभाव्यभिधानात् तत्तज्जातीये संभवः, स पुनः पक्षे संभवतीत्येतत् कुतः? ननूपदर्शनग्रहणादेतत् लभ्यते इति? न

लभ्यते, उपदर्शनग्रहणस्याभिधानार्थत्वाद् उपदर्शनग्रहणमभिधानार्थम्। उपदर्श्यतेऽनेनेति, न पुनरस्यैतत् सामर्थ्यमस्तीति पक्षेऽन्यत्र चेति। क्व पुनरन्यत्र स्यात्? यत्र संभवः। क्वचास्य संभवः? तज्जातीये। तस्मादेतदुक्तं भवति तज्जातीयाविनाभाविनः तज्जातीय एवाभिधानं हेतुरितिः। एवं च ते चाक्षुषत्वं हेतुर्भवति। न हि चाक्षुषत्वम् अनित्यत्वेन विनाभवतीति। उपेत्य वा भवतु तादृगविनाभाविनो धर्मस्य पक्ष उपदर्शनमिति। तथापि पक्षैकदेशवृत्तिं केन निराकरोषि? उपदर्शनग्रहणेनेति चेत्---न, तस्य संभवमात्रज्ञापनार्थत्वात्। अथ मन्येत उपदर्शनग्रहणेन व्याप्तिर्लभ्यत इति न युक्तम्, उपदर्शनग्रहणस्य संभवमात्रज्ञापनार्थत्वात्। उपदर्शनग्रहणेन संभवमात्रं गम्यते, पक्षे स पुनर्व्यापक इति न युक्तम्। अथात्रापि केनचित् न्यायेनावधारणानि क्रियेरन् तान्यव्यापकहेतुनिराकरणेऽसमर्थानीति पूर्ववत् प्रसङ्गः।।

यत् त्विदमुदाहरणमेतस्मिन् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिरनित्यस्याग्नेर्धूम इति। तत्र धूमस्तावदग्नेर्न प्रतिपादक इत्युक्तम्। प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यहेतुः। कुतः? प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य पक्षावृत्तित्वात्। न हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दधर्मः। न हि कश्चिच्छब्दः प्रयत्नानन्तरीयकोऽस्ति, संयोगविभागशब्दयोनित्वात् शब्दस्य। अथ पारम्पर्येण प्रयत्नः शब्दकारणम्। पारम्पर्येण सर्वेऽर्थाः शब्दकारणमिति विशेषणमयुक्तं प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति। अनित्यः शब्दो यतस्तदुत्पत्तेरिति वक्तव्यम्। किं जन्म, उतापलब्धिरिति? यदि तावत् जन्म, जन्नैव समर्थमिति प्रयत्नानन्तरीयकग्रहणं व्यर्थम्। न हि भवत्यनित्यः शब्दो देवदत्तकृतकत्वादिति। अत एवं वक्तव्यं जन्मवत्त्वादिति। यदि चेदं जन्म व्यभिचारि भवेत्, ततः प्रयत्ननान्तरीयकत्वग्रहणमर्थवत्। किं कारणम्? व्यभिचारिणि विशेषणान्यर्थवन्ति भवन्तीति। अथोपलब्धिः

प्रयत्नानन्तरीकत्वादित्यनेन भावाभिधानेनोच्यते, एवमप्युपलब्धेरेव सामर्थ्यमस्तीति व्यर्थं विशेषणम्। न ह्युपलभ्यमानं द्वेधा भवति नित्यमनित्यं च, प्रयत्नानन्तरमन्यथा चेति। अथ ब्रूषे प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानं युष्माकं घटत्वं नित्यमिति, त्वयैवैतद् व्यभिचारितमिति शब्दानित्यत्वानुमितौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न हेतुः, अव्यापकं च प्रयत्नानन्तरीयकत्वम्, शब्दराशेः पक्षीकृतत्वात्। अथ शब्दविशेषं पक्षीकृत्योच्यते, तत्राप्याद्य एव प्रयत्नानन्तरीयकत्वं संभवति। न द्वितीयादिष्विति अव्यापकत्वमनिवृत्तम्। अथ यः प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः सोऽनित्य इति? तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः। हेतोः पक्षविशेषणत्वेनउपात्तत्वात्।।

यदप्युक्तमप्रयत्नानन्तरीयकस्य त्रयी गतिरिति, किि*चन्निमाकाशादि एकेषाम्, किि*चदनित्यं विद्युदादि, किि*चदसदेवाकाशकुसुमादि। इदं तन्महानैयायिकत्वं महावादित्वं च यत् तावदसदप्रयत्नानन्तरीयकं च किि*चच्चेति चित्रम्। नित्यं तु किि*चद् भवति, न पुनरप्रयत्नानन्तरीयकम्। न ह्याकाशमप्रयत्नानन्तरीयकमिति शक्यं वक्तुम्, अप्रयत्नानन्तरीयकस्य जन्मविशेषणार्थत्वात्। न चाकाशस्य जन्मास्ति। तस्मात् न प्रयत्नानन्तरीयकं नाप्यप्रयत्नानन्तरीयकमाकाशमिति। एतेनाभावो व्याख्यातः। अभावेऽप्येवमेवेति। तदेवमेतानि न हेतुलक्षणानि संभवन्तीति इदमेवार्षं हेतुलक्षणं न्याय्यमिति।।३५।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति सूत्रम् ।।३६।। अस्योदाहरणोपलक्षणमर्थः। साध्यस्य साधर्म्यं साध्येन समानधर्मता। अत्रापि साध्येनैव साधर्म्यमेव। न पुनरसाध्येनापि, साधर्म्यमेव साध्येन

न पुनर्वैधर्म्यमपि। यस्मात् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति। किं मुतश्चित् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी न भवति? न भवत्यपि, यथा अमूर्तत्वादेः कर्मणः। तस्माद् साध्यसाधर्म्याद् यस्तद्धर्मा भवति, स भवति तद्धर्मभावी। सोऽयं दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वेन विशेषणेन युज्यमान उदाहरणं भवति, उदाह्रियतेऽनेन धर्मयोः साध्यसाधनभावः इत्युदाहरणम्।।

ननु च करणकारकपरिग्रहात् वचनमुदाहरणम्, दृष्टान्तश्चार्थः, न चानयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते, न हि विषाणादिमदित्यभिधानं गवा समानाधिकरणं भवति? नैष दोषः, वचनविशेषणत्वेन दृष्टान्तस्योपादानात्,

न स्वतन्त्रो दृष्टान्त उदाहरणम्। किं तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वे सति अभिधीयमान इति। तद्धर्मभावीति। तस्य धर्मस्तद्धर्मः, तस्येति साध्यस्य। साध्यं द्वेधा भवति धर्मो धर्मी च। एकदा धर्मोविशेषणत्वेन, अन्यदा धर्मो विशेषणत्वेनेति। तसयेति धर्मिग्रहणं युक्तम्, पृथग् धर्मस्य ग्रहणात्। यस्माच्च धर्मिणो धर्मा उत्पत्तिधर्मकत्वादयो न

धर्मस्य, धर्मे च साध्ये उदाहरणसाधर्म्यादिति व्याघातः। न हि धर्मस्योदाहरणेन किि*चत् साधर्म्यम्, किं तु धर्मिणः। साध्यसाधर्म्यं चोदाहरणस्य

धर्मिण एव। साध्ये चोपसंहारो धर्मिण्येव। तस्माद् धर्मी साध्य इति। तस्य धर्मिणः साध्यस्य यो धर्मः, स यस्मिन् दृष्टान्ते भवति विद्यते, स दृष्टान्त उदाहरम्। उदाहरणं स्थाल्यादि द्रव्यमिति। तदुत्पत्तिधर्मकं चानित्यं दृष्टमिति ।।३६।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

तद्विपर्ययाद् वा विपरीतम् ।।३७।। साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी च दृष्टान्त उदाहरणमिति। उदाहरणमवीतहेतौ द्रष्टव्यमिति।।

अन्ये तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति। तेषां त्वयमभिप्रायः, दृष्टान्तोदाहरणयोर्मा भूदैक्यमिति। किं पुनस्तद्धर्भभावित्वम्? साध्यसाधनाभ्यां योगः। साध्यसाधनयोगे सति तद्धर्मभावी भवति। अतो भावाभिधानेन साध्यसाधनाभ्यां योगोऽभिधीयते इति। एतच्च सूत्रमपरे दूषयन्ति। अस्माकं तु नायं सूत्रपाठः। तस्मात् नायं दोष इति। एतस्मिन्नपि पाठे किल भाविग्रहणमनर्थकम्। कस्मात्? सर्वावयवानां साध्यधर्मभावित्वात्। यस्मात् किल सवा एवावयवाः साध्यधर्मभाविनो भवन्ति भावयन्ति गमयन्तीति। अयं च न सूत्रार्थ इति।।

अन्ये तु तद्धर्मभावीत्येतत् पदमन्यथा निराकुर्वन्ति। तद्धर्मभावी भवन्नुष्णभोजिन्यायेन वा भवेत्? दण्डिन्यायेन वा भवेत्? तद्यदि तावदुष्णभोजिन्यायेन उष्णं भोक्तुं शीलमस्येत्युष्णभोजी, एवं तद्धर्मं भावयितुं शीलमस्येति तद्धर्मभावी। अत्रापि भावयितुं गमयितुमिति यावदुक्तं स्यादिति नायं सूत्रार्थ इति न किि*चदेतत्। दण्डिन्यायस्तुदण्डो यस्यास्ति स दण्डी। तद्धर्मभावो यस्यास्ति स भवति तद्धर्मभावी। तत्र भाविग्रहणमनर्थकं तद्धर्मभावीति। कथमिति? तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति तद्धर्मभावः। स यस्यास्ति स भवति तद्धर्मभावीति। एवं सति विशेष्यविशेषणभावानुपपत्तेः तद्धर्मीति युक्तम्। न हि तद्धर्मश्च स्यादभावश्च यतो विशेषणविशेष्यभावः समर्थः स्यादिति। अतस्तद्धर्मीति किल वक्तमव्यम्। न वक्तव्यम्। तद्धर्माणामुभयथा भावात्। उभयथा भवन्ति तद्धर्माः, विधीयमानाः प्रतिषिध्यमानाश्च। तत्रान्वयिनि वाक्ये विधीयमानधर्मवान् दृष्टान्त उदाहरणम्। तथा स्थाल्यामुत्पत्तिधर्मकत्वं चानित्यत्वं च भावौ विद्यमानौ धर्माविति। तस्मात् तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति युक्तं

सामानाधिकरण्यम्। यत् पुनरेतत् तद्धर्मीति वक्तव्यम्, एतदपि न परिज्ञातम्। न हि बहुव्रीहौ पुनर्मत्वर्थीयो लभ्यते इति। अथावश्यं वयं शिक्षयितव्याः, तत एव च तद्धर्मेति वक्तव्यम्। सन्ति चैवंवादिनो येषां कृतकत्वानित्यत्वेऽभाव इति। तन्निराकरणार्थं चेदमुक्तम्, तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति युक्तं सामानाधिकरण्यम्।।

तदेतस्मिन्नवयवत्रये एवं लक्षणेनोपपादिते तेषां च त्रयो दुर्विहिता इत्यनेन वाक्येन महानैयायिकत्वमात्मनः ख्यापितं भवति।।

तथा सिद्धो दृष्टान्त इति अन्ये। कः पुनरस्यार्थः? यथा साध्यः साधयितुमिष्टः, तथा यः सिद्धो नित्यत्वेन यथा च स एवं साध्यो विशिष्टः प्रत्ययभेदभेदित्वेन, तथा च यः सिद्धः स दृष्टान्तः साध्यसाधनवानिति। अत्र विस्फूर्जतापि स्वसिद्धान्तम् अपरित्यजता कृतकत्वानित्यत्वयोर्न शक्यः संबन्धो दर्शयितुम्, कृतकत्वानित्यत्वयोः कालभेदाद् वस्तुव्यवधानाच्च। अन्यदा कृतकत्वमन्यदा चानित्यत्वमिति। यदा च वस्तु न तदा प्राक्यप्रध्वंसाभावौ स्त इति। एतेन तयोः संबन्धनिदर्शनं दृष्टान्त इति प्रत्युक्तम्।

साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिता

इति च ।।३७।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः।।३८।।

एवं चायं कृतक इति। यथा तथेति प्रतिबिम्बनार्थम्। किं पुनरत्र-प्रतिबिम्बनम्? दृष्टान्तगतस्य धर्मस्याव्यभिचारित्वे सिद्धे तेन साध्यगतसय तुल्यधर्मतोपदर्शनम्। तथा चायं कृतक इति। साध्ये वा संभव उपनयार्थः। ननु च कृतकत्वादित्यनेन संभव उक्तः? नोक्तः, साध्यसाधानभावमात्रनिर्देशात्। साध्यसाधनभावमात्रनिर्देशः कृतः, कृतकत्वात् अनित्यः शब्दो भवति।

तत् पुनः शब्दे कृतकत्वमस्ति नास्तीत्युपनयेन संभवो गम्यते। अस्ति च शब्दे कृतकत्वमिति। स यदा साधर्म्येणोदाहरणं तदा तथेति, यदा वैधर्म्येण तदा न तथेति ।।३८।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ।।३९।। प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमिति, प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तौ साध्यविपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत् पुनरभिधानं तत् निगमनमिति। न पुनः प्रतिज्ञाया एव पुनर्वचनमिति। किं कारणम्? प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः, सिद्धनिर्देशो निगमनमिति। एतस्मिन् सूत्रार्थे परस्यावकाशो नास्तीति। अभ्युपेत्य तद्दोषनिराचिकीर्षया वाक्यमुपक्षिप्यते,

उपनयनिगमने तु नावयवान्तरे अर्थाविशेषात्

इति। इदं तावद् वाक्यं यथाश्रुति न केनचिदर्थेन संबध्यते। अथ हेतूपनयावेकत्वेन पक्षीकृत्यार्थाविशेषादिति हेतुः? स विपक्षवृत्तित्वाद् विपर्ययहेतुः अर्थाविशेषस्यैकत्वेऽदर्शनादिति नानात्वे च दर्शनादिति। यथा बहूनां घटानामेकोऽर्थः अब्धारणादिर्नचैकत्वमिति। अथैकप्रयोजनकत्वेन पक्षीकृत्य ब्रूयादेकत्वमेकप्रयोजनत्वमिति, तथापि हेतुर्नास्ति, प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वात् हेतूपनययोरेकोऽर्थ इति प्रतिज्ञार्थः।

अर्थाविशेषादिति हेत्वर्थोऽपि स एव। अन्यश्च हेत्वर्थः, अन्यश्चोपनयार्थ इति। असिद्धोऽप्ययं हेतुः। तद् वर्णितम्,

पक्षधर्मत्वसंबन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनम्।

इत्येतदनेनैव प्रत्युक्तम्।।

यदपि, यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेत्यनेन शब्देन सर्वसामान्यं वा, कृतकत्वसामान्यं वाभिधीयते? कृतकत्वविशेषो वा? सर्वसामान्यं तावत् न युक्तम्, तथेति व्यपदेशाशक्यत्वादिति। कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः, अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वात्। परिशेषात् कृतकत्वसामान्यम्। तच्च हेतुनैवोक्तमिति---तदप्ययुक्तम्, उपनयस्योपमानार्थत्वात्। उपमानार्थ

उपनय इति। तच्चोपमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तते इति यत्किि*चदेतत्। कृतकत्वसामान्यं तु शब्दसन्निधावभिधीयते इति चित्रमिदम्। कृतकत्वं शब्दसन्निधावभिधीयत इति। शब्देन च विशिष्यमाणं कथं सामान्यं भविष्यति? तस्मात् सामान्यविशेषवान् हेतुरिति गतार्थत्वाच्च नोपनय इत्येतदनेन प्रत्युक्तम्। यदप्युक्तं यथाशब्दो घटशब्दसहितो दृष्टान्त एवेति, तदप्ययुक्तम्, यथा तथेत्युपमानमेतत्। उपमानं चोपनयो न दृष्टान्त इति।।

एतेन निगमनं प्रत्युक्तम्। ते एते वीतावीतवाक्ये प*चावयवे न पुनरेकमन्वयिव्यतिरेकि चेति ।।३९।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः इति सूत्रम् ।।४०।। अस्यार्थः पूर्ववत्। अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति। यथा सोऽर्थो भवति सोऽस्य तथाभावस्तत्त्वम्। एतस्मिन् अविज्ञाते सामान्यतोऽधिगते। कुतः पुनरेतत् सामान्यतोऽधिगतमिति? अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इत्यभिज्ञानात्। यस्मादयमाह---अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति, तेन ज्ञापयति, सामान्यमवगतमिति। यदि पुनः सामान्यमपि नाधिगतं स्यात्, न ब्रूयात् अविज्ञानततत्त्वे इति। अविज्ञात इत्येवं ब्रूयादिति।।

अविज्ञाततत्त्व इति समासोऽयम्। न चावगम्यते किमविज्ञातं तत्त्वं येन, उताविज्ञातं तत्त्वं यस्येति। कश्चात्र वशेषः? यद्यविज्ञातं तत्त्वं येन सोऽयमविज्ञाततत्त्वः परिच्छेत्ता, तस्मिन्नविज्ञाततत्त्वे परिच्छेत्तरि तदवगमार्थमूहस्तर्क इति प्राप्तोति। अथाप्यविज्ञातं तत्त्वं यस्य तद्वस्त्वविज्ञाततत्त्वम्, तस्मिन्नविज्ञाततत्त्वे इति षष्ठीविग्रहेणातियुक्तमेतत्। न, विशेषहेत्वभावात्। नात्र विशेषहेतुरिति किमयं तृतीयाविग्रहेण समास उत षष्ठीविग्रहेणेति? षष्ठीविग्रहेणेति युक्तम्, अर्थग्रहणसामर्थ्यात्। यस्मादयमाह अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति, अर्थश्चार्यमाणत्वात् कर्म, तेन ज्ञापयति षष्ठीसमासोऽयं न तृतीयाविग्रह इति, अर्थग्रहणमन्तरेणापि सामर्थ्यतोऽधिगतेः। अविज्ञातं तत्त्वं यस्येत्यनुक्तेऽप्यर्थे गम्यत एवैतदर्थ इति। एवमपि समासे सन्देहतादवस्थ्यम्। मा भूत् समासो वाक्यमेवास्तु अविज्ञातं तत्त्वं यस्येति। भवत्येवमभीष्टार्थप्राप्तिः, लधवार्थं तु

समासकरणम्। अनुक्तेऽप्यर्थशब्दे सामर्थ्यतो गम्यते अविज्ञातं तत्त्वं यस्येति। अत्रोक्तं सन्देह एव स्यादिति। समस्तानभिधानप्रसङ्गाच्च। यदि च सामर्थ्यम् आश्रित्यार्थग्रहणं प्रतिषिध्यते, तदैवं युक्तमूहस्तर्क इति। सामर्थ्यतः शेषं

गम्यत इति। तस्मादर्थग्रहणं ज्ञातृनिराकरणार्थमिति।।

अविज्ञाततत्त्व इति न वक्तव्यम्, गम्यमानत्वात्। कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थम् ऊहस्तर्क इत्युक्ते गम्यते

एतत्, अविज्ञातं तत्त्वं यस्येति। अत्र तावदुक्तं समस्तानभिधानप्रसङ्गादिति। मा भूत् समस्ताभिधानम्, किं नो बाध्यते? न, बुद्धिधर्मनिराकरणार्थत्वात्। उभयथा खल्वर्थेषूहो भवति विज्ञाततत्त्वे चाविज्ञाततत्त्वे चेति। तत्र तावद् विज्ञाततत्त्व ऊहः शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वभिनिवेशा बुद्धिधर्मा इति तत्त्वमवधृतं विजानाति, विज्ञातमूहते इति। किमुक्तं भवति? योऽसावर्थः पूर्वम् अनेन विज्ञातस्तमेवोहत इति पूर्वानुभूतार्थपरिच्छेद ऊह इत्युच्यते, न त्वयं तर्कः। यः पुनरविज्ञाततत्त्वेऽर्थे भवति ऊहः, स तर्क इति।।

षष्ठ्यभिधानमधिकरणार्थासंभवादविज्ञाततत्त्वस्यार्थस्येति वक्तव्यम्। अविज्ञाततत्त्वोऽर्थो ज्ञायमानः कर्म भवति। कर्मणि च षष्ठ्येव ज्यायसी। यथा घटस्य विज्ञानमिति। न, विभक्तिव्यत्ययात्। षष्ठीस्थल एवैषा सप्तमी द्रष्टव्या। यथा अन्यत्र,

इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः।।

इति विभक्तिव्यत्ययः। कस्मात्? यदि व्यत्ययेन कश्चिदर्थो लभ्यते, युक्तो व्यत्ययः। यथा तस्मिन्नेव इषावयुगपत् संयोगविशेषा इति अधिकरणार्थः। इषोरपि येऽवयवाः, तेषामपि ये संयोगविशेषस्तेऽपि कर्मान्यत्वे हेतुरिति। न पुनरिह विभक्तिव्यत्ययेन फलं पश्यामः। तस्मात् न युक्तो विभक्तिव्यत्यय इति। न न युक्तः, सामान्याधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थम्। यस्यैव सामान्यमधिगतं तद्वर्तिनो विशेषा अप्यवगन्यव्या इति। ते च विशेषाः संयोगिनः

समवायिनश्च भवन्तीति।।

कारणोपपत्तित इति। प्रमाणोपपत्तितः। उपपत्तिः संभवः। संभवति एतस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति भवेदयमर्थ इति। उदाहरणम्, योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तं तत्त्वतो जानीयेति किमयमुत्पत्तिधर्मकोऽथानुत्पत्तिधर्मक इति यावदेकतरमनुजानातीति भाष्यम्। अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन भवितव्यमिति य ऊहः स तर्क इति। नन्वेवत् तत्त्वज्ञानमेव, किमुच्यते तत्त्वज्ञानार्थमिति? नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात्। न ह्ययमवधारयति एवमेवेति। किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेण ज्ञात्रा भवितव्यमिति प्रमाणविषयमभ्यनुजानाति। कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो भवति? प्रमाणविषयविवेचनात्। प्रमाणविषयमनेन विविनक्ति अयमर्थो युक्त इति। प्रमाणानि पुनः प्रवर्तमानानि तर्कविविक्तमर्थं तथाभूतमधिगमयन्तीति।।

ऊहः संशयनिर्णयाभ्यां न भिद्यते इति केचित्। अयं किलोहः संशयो वा स्यात् निर्णयो वा? यदि संशयस्तदा तेन संगृहीत इति पृथक् न पठितव्यः। अथ निर्णयः, तदा तेन संगृहीत इति।।

अपरे तु अनुमानं तर्क इत्याहुः। हेतुस्तर्को न्यायोऽन्वीक्षा इत्यनुमानमाख्यायते इति।।

अपरे त्वनुमानमवे तर्कं युक्त्यपेक्षं वर्णयन्ति।।

यत्तावन्निर्णयसंशयाभ्यां नोहो भिद्यते इति तन्न प्रत्ययस्वरूपानवबोधात्। अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे भवतीति सामान्येनाक्षिप्तो भवान्। सत्यमविज्ञाततत्त्वे भवतीति, न पुनः प्रत्ययस्वरूपं व्यज्ञायि भवता। अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः किं स्विदिति। अवधारणात्मकः प्रत्यय एवमिदमिति निर्णयः। अयं तु संशयात् प्रच्युतः कारणोपपत्तिसामर्थ्यात्। न संशये कारणोपपत्तिरस्ति। निर्णयं चाप्राप्तो विशेषादर्शनात्। विशेषदर्शनात् निर्णयो भवति। न चास्मिन् विशेषदर्शनमस्ति। एतेनानुमानं तर्क इत्येतदपि प्रत्युक्तं विशेषादर्शनादिति। किं पुनरस्य स्वरूपम्? भवेदित्येष प्रत्यय इत्येतदस्य स्वरूपमिति।।

यैरप्यनुमानं युक्त्यपेक्षं तर्क इत्युच्यते, तैरप्यनुमानात् तर्कभेदः स्वयमेवोक्तः। युक्तिः प्रमाणोपपत्तिः। तामपेक्ष्यमाणो यः प्रत्ययः स तर्क इति केवलं संज्ञाभेदमात्रम्। अथ न प्रमाणोपपत्तिर्युक्तिः, अनुमानं युक्त्यपेक्षमित्यपेक्षासामर्थ्यं वक्तव्यम्। स्वविषयाधिगमे चानुमानं किमपेक्षते? अथेतरप्रमाणापेक्षा युक्तिरित्युच्यते?

एवमप्यनुग्रहार्थो वक्तव्यः। कथं प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानमनुगृह्यते इति? अथानुमानस्य प्रत्यक्षागमैकविषयत्वम्?

तत्रापि कः तर्कः? त्रीण्येतानि प्रमाणान्येकविषयतया प्रतिसंहितानीति भवेत्, अवधारणप्रत्ययौ भिन्ननिमित्तौ

विशेषवत्त्वात् प्रत्यक्षानुमानप्रत्ययवत्।।

अनुमानं तर्कः लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृत्यपेक्षत्वात् अनुमानवदिति। न तर्कस्वरूपानवबोधात्। नैव लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृत्यपेक्षस्तर्कः। कथमिति? द्वयस्यानधिगतेः। यत्र खलु द्वयमधिगम्यते धर्मी साधनधर्मश्च,

तत्रानुमानं प्रवर्तते। यत्र पुनर्धर्मिमात्राधिगतिः, न लिङ्गाधिगतिरस्ति स तर्कविषयः। तस्मात्

लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृत्यपेक्षत्वमयुक्तम्। अनुमानं च धर्मिगतधर्मोपलब्ध्या प्रवर्तते न पुनस्तर्कः। तर्कस्त्वन्यगतधर्मदर्शनेनापि प्रवर्तते, यथा भवितव्यमनेन पुरुषेण, यथा अस्मिन् देशे अश्वा वाह्यन्ते इति अश्ववाहनं न न पुरुषधर्मः। सोऽयमन्यगतधर्मोपपत्त्या स्थाणुव्यवच्छेदमात्रमूह इति। सोऽयं तर्कः प्रमाणानि संधत्त इति प्रमाणसहितो वादेऽपदिष्टः, न पुनरयं प्रमाणमपरिच्छेदकत्वादिति ।।४०।।

<B2>

।।वार्त्तिकम्।।

एतस्मिश्च तर्क विषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति सुत्रम्।। संबन्धोऽर्थश्च

पूर्ववदिति। विमृश्येति विमर्शं कृत्वा। पक्षात् प्रतिपक्षाच्च पक्षप्रतिपक्षाभ्याम्। पक्षशब्देन पक्षविषयं साधनमुच्यते। प्रतिपक्षशब्देन प्रतिपक्षविषयस्य साधनस्योपालम्भः। ताभ्यां साधनोपालम्भाभ्यां यदर्थावधारणं स निर्णय इति।।

पुनरयं नियमः? किं तावन्निर्णये? आहोस्वित् पक्षप्रतिपक्षाभ्याम्? अथ विमृश्यैवेति? यदि विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णय इति निर्णये नियमः, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्यस्य व्याघातः। एतेन विमृश्यैवेति प्रत्युक्तम्। अथ पक्षप्रतिपक्षाभ्यां निर्णय एव? उभयाश्रयो निर्णयः प्राप्नोति। तर्कविषये नियमो नान्यत्र। योऽयं तर्कस्य विषयः, एतस्मिश्च तर्कविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो भवति। न पक्षप्रतिपक्षाभ्यां नियमो न निर्णये विमृश्यैवेति सामान्यनिर्णयलक्षणमेतत्। कुतोऽयं नियमस्तर्कविषयं इति? तर्कस्यानन्तरोद्देशात् तर्कविषये नियमः। अन्यथापि च निर्णयस्य भावात् न निर्णयभाव इति। अत निर्णयस्य किं लक्षणम्? अर्थपरिच्छेदः अवधारणं निर्णय इति। सोऽयं निर्णयः प्रमाणविषये भवन्नेकशश्च प्रमाणैः क्रियते संहत्य च। तर्कविषये संहत्य, अन्यत्रैकशश्चेति। शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्। वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव। न शास्त्रे वादे वा विमर्शोऽस्ति उभयोर्निश्चितत्वात्, शास्त्राभ्युपगतपदार्थस्य निश्चितत्वाच्च।।

पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भयोर्ग्रहणमित्ययुक्तं प्रमाणाभावात्। पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भावुच्येते इति किं प्रमाणम्? कस्मात् पुनर्यथाश्रुति न भवति? पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मत्वात्। न च कर्मार्थपरिच्छेदकं परिच्छेद्यत्वात्। तस्मात् पक्षप्रतिपक्षशब्देन परिच्छेदकयोः साधनोपालम्भयोर्ग्रहणम्, तयोरकर्मकत्वात्। तयोरेव कस्मात् न ग्रहणम्? एवमेव च वक्तव्यम्, विमृश्य साधनोपालम्भाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति। एवं स सुविस्पष्टोऽर्थो भवति। न च लाघवकृतः कश्चिद् विशेष इति न एकविषयज्ञापनार्थत्वात्। यद्विषयौ साधनोपालम्भौ तद्विषयो निर्णयः। अन्यथा हि साधनोपालम्भाभ्यां निर्णय इत्युक्ते न ज्ञायते तत् क्व निर्णय इति। पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां च साधनोपालम्भयोर्ग्रहणं तद्विषयस्य चेति। अर्थग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम्, गम्यमानत्वात्। केन?

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामवधारणमित्युक्ते गम्यतेऽर्थस्येति। तस्मादर्थग्रहणं न कर्तव्यम्। न, न कर्तव्यम्। श्रुतिसामर्थ्यादन्यतरनिर्णयज्ञापनार्थं गम्यमानमप्यर्थग्रहणं यत् करोति, तेन ज्ञापयत्यन्यतरस्मिन् पक्षे निर्णय इति।।

पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणमित्ययुक्तम्, एकस्मादधिगतेः। नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यां संहताभ्यामवधारणम्, किं तर्हि? एकस्माद् योऽवतिष्ठते इति। उभाभ्यामेवेत्याह कथमिति? उभयनिवृत्तावनिवृत्तो विमर्शः, उभयावस्थाने चानिवृत्त इति। यदा त्वेकोऽवतिष्ठते एको निवर्तते, तदा निर्णय इति। अतः संहत्योभौ पक्षप्रतिपक्षौ निर्णयहेतू इति। एतस्मिन् विषये कदा निर्णयो भवति? किं प्रथमे, उत द्वितीये, उत तृतीये इति? सर्वत्र भवति अर्थस्य तथाभावात्। अथ वा तृतीय इति

युक्तम्। कथमिति? एकस्तावत् साधनेन पक्षमवस्थापयति, द्वितीयः साधनं बुद्ध्वा निवर्तते, साधनाभासं वा बुद्ध्वा साधनदोषोद्भिभावयिषया प्रवर्तते। तं निवर्त्य साधनं ब्रवीति। प्रथम इदानीं निश्चितं साधनमिति यदि बुद्ध्यते, न प्रवर्तते। अथ दूषणाभासमिति बुद्ध्यते, तत्त्वोद्भावनार्थं प्रवर्तते। तन्निवृत्त्या च द्वितीयपक्षसाधनमपि निवर्तते। किं कारणम्? प्रथमपक्षसाधनस्य निर्दोषत्वात्। निर्दोषे च प्रथमपक्षसाधने न द्वितीयस्य अवकाश इति निवर्तते द्वितीयः पक्ष इति। योऽत्रावतिष्ठते तस्मिन्निर्णयः। स च निर्णयः संभवासंभवाभ्यां पक्षप्रतिपक्षयोः संहत्य क्रियत इति।।

निर्णयोऽनुमानमिति केचित्। केचिद् वर्णयन्ति निर्णयोऽनुमानमेव न पदार्थान्तरम् इति। न, लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृत्यपेक्षत्वादनुमानस्य। निर्णये च तदभावः प्रमाणफलत्वात्। प्रमाणमनुमानम्। प्रमाणफलं तु निर्णयः स्वविषय एव। अनुमानं तु स्वविषयेऽन्यत्र च। यथा धूमदर्शनं धूमपरिच्छेदे नानुमानमपि तु निर्णयः। यदा च परिच्छिनत्ति धूमेन तदानुमीयतेऽनेनेत्यनुमानम्। अग्निपरिच्छेदः फलम्। यदि भावसाधनमाश्रित्योच्यतेऽनुमानं निर्णय इति तदाभ्यनुज्ञया वर्तितव्यम्। यदा तु करणसाधनमाश्रित्योच्यते अनुमानं निर्णय इति, तदा प्रतिषेधो वचनीयः, कार्यकारणायोर्भेदात्।

कारणमनुमानं कार्यो निर्णयः। तस्मात् नानुमानं निर्णय इति ।।४१।।

।। इति औद्द्योतकरे न्यायवार्त्तिके प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम्।।